

Universiteit
Leiden

The Netherlands

De Wende en Humboldts erfenis : de Utopie voorbij

Groen, Adriaan in 't

Citation

Groen, A. in 't. (2009). De Wende en Humboldts erfenis : de Utopie voorbij, 300. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/21363>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/21363>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

ADRIAAN IN 'T GROEN

DE WENDE
EN HUMBOLDTS
ERFENIS

DE UTOPIE VOORBIJ

LEIDEN UNIVERSITY PRESS

De *Wende* en Humboldts erfenis:
De utopie voorbij

**DE WENDE
EN HUMBOLDTS ERFENIS:
DE UTOPIE VOORBIJ**

De gevolgen van de Duitse vereniging voor
de beroepspraktijk van *Ostprofessoren*
van de Humboldt-Universität zu Berlin

ADRIAAN IN 'T GROEN

Leiden University Press

Afbeelding omslag: De Brandenburger Tor in Berlijn
Ontwerp omslag: Kok Korspershoek, Amsterdam
Lay out: Het Steen Typografie, Maarssen

ISBN 978 90 8728 069 7
e-ISBN 978 90 4851 III 2
NUR 651

© A. in 't Groen / Leiden University Press, 2009

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voorzover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j° het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Voor de universiteit

INHOUDSOPGAVE

	Voorwoord	II
1	Inleiding	15
1.1	<i>Verkenkend onderzoek</i>	15
1.1.1	Oostbloklanden en effecten van de omwenteling	16
1.1.2	Humboldt-Universität en Humboldts erfenis	18
1.1.3	Parlementair onderzoek	19
1.1.4	<i>Wende</i> -effecten op beroepspraktijk en biografieën van professoren	21
1.1.5	Humboldt-Universität en effecten van de <i>Wende</i>	22
1.1.6	Humboldt-Universität en effecten van de <i>Wende</i> op beroepspraktijk van professoren	24
1.1.7	Conclusies verkennend onderzoek	27
1.1.8.	Onderzoeksvraag	29
1.2	<i>Theoretisch kader</i>	29
1.2.1	Humboldts staats- en universiteitstheorieën	29
1.2.2	Historische universiteitsbeelden	34
1.2.3	Reflectie	37
1.2.4	Hypothese	40
1.3	<i>Opzet van het onderzoek</i>	41
1.3.1	Populatie	44
1.3.2	Uitvoering	46
2	Reconstructie van de <i>Wende</i>	49
2.1	<i>Historische context van de <i>Wende</i></i>	49
2.1.1	Staatkundige karakteristiek van de BRD	51
2.1.2	Staatkundige karakteristiek van de DDR	53
2.1.3	Staatkundige keuzes bij vereniging	55
2.2	<i>Beschrijving van de maatschappelijke en staatkundige omwenteling</i>	57

2.3	<i>Beschrijving van omwenteling van Humboldt-Universität</i>	62
2.3.1	Historische context van omwenteling van Humboldt-Universität	62
2.3.2	Karakteristiek van een DDR-universiteit	63
2.3.3	De <i>Wende</i> van de Humboldt-Universität	71
3	Interpretaties van de <i>Wende</i>	77
3.1	<i>De oerbeelden van de Wende</i>	84
3.1.1	Waarnemingspatronen	86
3.1.1.1	Patroon 1: De <i>Wende</i> van de universiteit is een succes	86
3.1.1.2	Patroon 2: De DDR-universiteit was een succes	87
3.1.1.3	Patroon 3: De <i>Wende</i> van de universiteit leidt tot verbetering en verslechtering	88
3.1.1.4	Patroon 4: De <i>Wende</i> van de universiteit wordt gedomineerd door het westen	90
3.1.2	Beschrijving van de oerbeelden	91
3.1.2.1	Beeld 1: De <i>Wende</i> is een succes	92
3.1.2.2	Beeld 2: De <i>Wende</i> is een vorm van kolonisering	92
3.1.3	Voorlopige conclusies	93
3.2	<i>De betekenis van de sleutelbegrippen</i>	93
3.2.1	Bipolariteit	94
3.2.2	Biografie-determinatie	95
3.3	<i>De thema's in het onderzoek</i>	95
3.3.1	De Duitse staatkundige ontwikkeling	96
3.3.2	De relatie tussen staatkundige ontwikkeling en Humboldts universiteitstheorie	101
3.3.3	De effecten van de Duitse staatkundige ontwikkeling op universiteiten, hoogleraren en biografieën	104
3.3.4	De omgang met maatschappelijke codes	114
3.4	<i>Conclusies interpretaties van de Wende</i>	122
3.4.1	Toegevoegde beelden aan de oerbeelden van de <i>Wende</i>	122
3.4.2	De relatie tussen bipolariteit en biografie-determinatie	126
4	Effecten van de <i>Wende</i> op beroepspraktijk van <i>Ostprofessoren</i>	131
4.1	<i>Het globale beeld</i>	133
4.2	<i>De beelden van de beroepsaspecten</i>	136
4.2.1	Onderwijs	136
4.2.1.1	Het onderwijs in de DDR	136

4.2.1.2	De <i>Wende</i> en de onderwijspraktijk	138
4.2.2	Onderzoek	139
4.2.2.1	Het onderzoek in de DDR	139
4.2.2.2	De <i>Wende</i> en de onderzoekspraktijk	139
4.2.3	Financiën en infrastructuur	141
4.2.3.1	Financiën en infrastructuur in de DDR	141
4.2.3.2	De <i>Wende</i> en financiën en infrastructuur	141
4.2.4	Benoeming van professoren	142
4.2.4.1	Benoeming van professoren in de DDR	142
4.2.4.2	De <i>Wende</i> en benoeming van professoren	143
4.2.5	Organisatie en relaties	145
4.2.5.1	Organisatie en relaties in de DDR	145
4.2.5.2	De <i>Wende</i> en organisatie en relaties	146
5	Duiding van effecten van de <i>Wende</i> op beroepspraktijk	149
5.1	<i>Globale karakteristiek biografietypen</i>	150
5.2	<i>Archetypen</i>	152
5.2.1	Archetype overlever	153
5.2.2	Archetype winnaar	156
5.2.3	Archetype verliezer	158
5.3	<i>Duidingen door getuigen van de <i>Wende</i></i>	162
5.3.1	Overlevers	167
5.3.2	Winnaars	178
5.3.3	Verliezers	186
5.3.4	Externen	197
5.3.5	Ongერიjmdheden bij alle groepen	204
5.3.6	Analyse van de duidingen met behulp van de biografie- determinanten	207
5.3.6.1	Maatschappelijke code	207
5.3.6.1.1	Overlevers	208
5.3.6.1.2	Winnaars	209
5.3.6.1.3	Verliezers	210
5.3.6.1.4	Externen	211
5.3.6.1.5	Overeenkomsten en verschillen omgang groepen met maatschappelijke codes	211
5.3.6.2	Staatsrelatie	213
5.3.6.2.1	Overlevers	214
5.3.6.2.2	Winnaars	214

5.3.6.2.3	Verliezers	215
5.3.6.2.4	Externen	216
5.3.6.2.5	Overeenkomsten en verschillen relatie groepen met staat	216
5.3.6.3	Wetenschapsdiscipline	218
5.3.6.3.1	Overlevers	219
5.3.6.3.2	Winnaars	219
5.3.6.3.3	Verliezers	220
5.3.6.3.4	Externen	221
5.3.6.3.5	Overeenkomsten en verschillen invloed wetenschaps- discipline bij groepen	221
5.3.7	Invloedslijnen bij alle groepen	222
6	Conclusies	229
7	Voor de universiteit	237
8	Bijlagen	245
Bijlage 1:	Selectie citaten	245
Bijlage 2:	Ranking universiteiten	274
Bijlage 3:	Literatuuroverzicht	276
Bijlage 4:	Samenvatting	283
Bijlage 5:	Summary	291
Bijlage 6:	Over de auteur	299

VOORWOORD

Berlijn, 9 november 1989, 18.57 uur: “*Privatreisen nach dem Ausland können ohne Vorliegen von Voraussetzungen beantragt werden. Die Genehmigungen werden kurzfristig erteilt.*”¹ Aan het woord is Günter Schabowski, lid en woordvoerder van het *Politbureau* van de *Sozialistische Einheitspartei Deutschlands (SED)* van de DDR. Aan het einde van zijn dagelijkse persconferentie over de turbulente ontwikkelingen in het centrale comité van de SED beantwoordt hij al improviserend een vraag van een Italiaanse journalist. Die gaat over een wetsontwerp dat het reisverkeer tussen de DDR en BRD stap voor stap moest gaan regelen. Eerst moesten bijvoorbeeld de grenstroepen hierop worden voorbereid.

De mediadruk was in die dagen zo groot dat Schabowski niet aanwezig kon zijn bij de vergadering van het centrale comité, waardoor hij onbekend was met de details van de regeling. Bovendien bevatte het wetsontwerp fouten en onduidelijkheden. Zo kon het gebeuren dat hij op een aanvullende vraag van een journalist wanneer deze regeling van kracht wordt half stotterend het verkeerde antwoord geeft: “*Nach meiner Kenntnis ist das sofort, unverzüglich.*”² Maar dat was zeker niet de bedoeling. Kort daarna verkondigen de persbureaus AP en dpa dat de DDR haar grenzen heeft geopend. Met dit bericht beginnen de nieuwsrubrieken van radio en tv hun uitzendingen. Duizenden Oost-Berlijners kunnen hun oren niet geloven. Ze gaan naar de grensovergangen om zelf te kunnen zien wat er aan de hand is. Ze blijken potdicht te zijn. De menigte voor de gesloten slagbomen zwelt snel aan. Twee grenssoldaten van de DDR openen na een korte,

1 Bahrman, H., 1995, *Chronik der Wende: die Ereignisse in der DDR zwischen 7. Oktober 1989 und 18. März 1990*, Berlin, Christoph Links Verlag, p. 72.

2 Ibid.

spannende periode van aarzeling en tevergeefs overleg met hun superieuren, op eigen initiatief, de grens tussen Oost- en West-Berlijn. Het is een half uur voor middernacht. De snel groeiende menigte DDR-burgers wordt zonder controle doorgang naar het westen verleend. De grenssoldaten melden aan hun centrale: “*Wir fluten jetzt.*”³ Tv-programma’s worden onderbroken.

Inmiddels hadden deze berichten de Bondsdag in Bonn en daarmee het hart van de West-Duitse democratie bereikt. Het gevolg daarvan is dat om 21.10 uur de plenaire vergadering plotseling en op unieke wijze wordt gestaakt. De West-Duitse democratie neemt een adempauze. Parlementariërs heffen vanuit hun zetels spontaan het (West-)Duitse volkslied aan. Bondskanselier Kohl onderbreekt zijn bezoek aan Polen en spoedt zich naar de hoofdstad van de Rijnlandse republiek.

Door een bureaucratisch ongeluk wordt een nieuwe fase in de geschiedenis van Duitsland ingeluid. Plotseling is er een historisch moment waarop niemand had gerekend. Door de historische en geografische rol van dat land en door de bres die nu is geslagen in het IJzeren Gordijn breekt er ook een nieuwe epoeche voor Europa aan. De vereniging van Duitsland is de voorbode voor de opheffing van de tweedeling van Europa. De Duitse taal kent voor zo’n onverwacht moment van maatschappelijke omwenteling het begrip *Sternstunde*⁴. Later zal dat opmerkelijke ogenblik de naam *Umbruch* of *Wende*⁵ krijgen. Een zorgvuldig, kostbaar en langdurig opgebouwd veiligheidssysteem, dat alleen al aan de grenzen van de DDR tussen 1949 en 1989 899 dodelijke slachtoffers heeft gekost⁶, stort door

3 Ibid.

4 Zweig, S., 1927, *Sternstunden der Menschheit*, Leipzig, Insel-Verlag. Zweig analyseert ruim 10 historische momenten en laat daarbij zien dat min of meer toevallige gebeurtenissen op cruciale wijze een wending geven aan de geschiedenis.

5 Het begrip ‘Wende’ is in Oost-Duitsland omstreken omdat het voor sommigen te veel de nadruk legt op de positieve gevolgen van de vereniging. Hoewel terdege wordt beseft dat de keuze voor dit begrip een bepaalde vooringenomenheid van de onderzoeker zou kunnen impliceren, wordt het hier toch steeds onvertaald gebruikt omdat dit begrip het meest wordt benut. Sommige Oost-Duitsers gebruiken daarvoor liever de term ‘Umbruch’. Degenen die van oordeel zijn dat de oude BRD deze ‘Umbruch’ heeft misbruikt spreken van ‘Monopolisierung’, ‘feindliche Übernahme’ of ‘Kolonialisierung’. Deze ‘beelden’ van de Wende worden in hoofdstuk 3 besproken.

6 Deutscher Bundestag, 2000, *Materialien der Enquete-Kommision*, Baden-Baden, Nomos Verlag. Eerste commissie: *Aufarbeitung von Geschichte und Folgen der*

een opeenstapeling van schijnbaar toevallige gebeurtenissen⁷ ineen.

Dit boek bevat een verslag van een onderzoek naar de effecten van deze maatschappelijke, culturele, politieke en economische omwenteling op het functioneren van de op een paar honderd meter van de oostzijde van de Muur gelegen Humboldt-Universität zu Berlin (HUB). Daarbij staat de vraag centraal wat de gevolgen van zo'n extreme en plotselinge verandering van de staatsvorm waarbinnen de universiteit functioneert voor de beroepspraktijk van de professoren zijn. De resultaten moeten het inzicht vergroten in de wisselwerking tussen maatschappij, wetenschappers en universiteit.

De ontwikkeling die de Humboldt-Universität door het Duitse verenigingsproces doormaakt wordt in dit voorliggende onderzoek geanalyseerd vanuit de historische context van deze universiteit. Het werk van de oprichter van de Berlijnse universiteit, de staatsman en privé-geleerde Wilhelm von Humboldt (1767-1835) is daarbij een belangrijk referentiepunt.⁸ In het verslag van dit onderzoek zal te zien zijn dat de universiteit in haar geschiedenis altijd met de spanning moet omgaan tussen enerzijds de idealen van de vrijheid en het zelfbestuur van onderwijs en onderzoek en anderzijds de afhankelijkheid van het maatschappelijke bestel waarbinnen zij functioneert. Deze spanning staat centraal in het denken en doen van Humboldt. De titel van dit onderzoeksverslag *De Wende en Humboldts erfenis: de utopie voorbij* verwijst daarmee in de eerste plaats naar hem. Zijn opmerkelijk werk en

SED-Diktatur in Deutschland, 18 delen, 15.378 pag. Tweede commissie: Überwindung der Folgen der SED-Diktatur im Prozeß der deutschen Einheit, 15 delen, 13.569 pag. Steeds geciteerd als „Materialen“ 1 of 2, dx. Hier: Materialen 2, dt, p 958.

- 7 Zweigs analyse van historische keerpunten laat zien dat deze ‘Sternstunden’ veel overeenkomsten vertonen met de opeenstapeling van ogenschijnlijk toevallige gebeurtenissen die de val van de Muur op dat moment hebben veroorzaakt: de vergissingen van Schabowski, de onbereikbaarheid van de centrale van de grenstroepen, het niet functioneren van de commandostructuur van de SED, het eigen initiatief van de grenssoldaten. (Zweig, S., 1927).
- 8 Wilhelm von Humboldt heeft als directeur onderwijs van het Pruisische Ministerie van Binnenlandse Zaken de voorbereidingen getroffen voor de oprichting van de Berlijnse universiteit. Na een conflict is hij daarna gezant of ambassadeur van de Pruisische koning geworden. Een ministerschap is hem vanwege zijn eigenzinnige visies nooit gegund. In de Humboldtliteratuur wordt hij evenwel als staatsman aangeduid. Dat wordt hier gevolgd. Over het leven en werk van Wilhelm von Humboldt bestaat zeer veel literatuur. Zijn werk is gebundeld in: Wilhelm von Humboldt, Werke in fünf Bänden, 1981. Wordt steeds geciteerd als: Werke.

bijzondere levenshouding, waarin hij probeert een brug te slaan tussen zijn idealistische theorieën en zijn trouw aan de staat, hebben mij bij dit onderzoek geïnspireerd.

De levensverhalen van de professoren die hier worden onderzocht vertonen verwantschap met het leven en werk van Wilhelm von Humboldt. Dit verslag laat zien wat er met hen en de universiteit gebeurt als de maatschappelijke omgeving van onderwijs en onderzoek onverwacht een fundamentele wijziging ondergaat. Dan komen de idealen van wetenschap, staat, universiteit en beroepspraktijk in een leegte terecht omdat de maatschappelijke werkelijkheid van dat moment ‘verdampt’. De bestaande oriëntatiepunten blijken plotseling verdwenen. Ze bleken toch minder vanzelfsprekend te zijn dan gedacht. Nieuwe perspectieven geven ruimte, maar sluiten vertrouwde wegen af. De titel van dit onderzoeksverslag verwijst ook naar deze *Umbruchstimmung* waarin oude waarden plotseling utopieën blijken te zijn, terwijl ook nieuwe ideeën onverwacht utopieën worden.

De utopie voorbij refereert zowel aan de hooggestemde verwachtingen als aan de teleurstellingen van veel *Berliners* bij de verschillende episoden van de staatkundige ontwikkelingen van Duitsland. Deze ‘bijzondere’ Duitse ontwikkeling met een ‘wisseling van utopieën’ heeft grote invloed gehad op de Humboldt-Universität en het werk van de professoren.

Tenslotte preludeert *de utopie voorbij* op de conclusies van het onderzoek. Aanvaard moet worden dat de universiteit als idee een utopische kern heeft die toch als baken moet dienen bij het onder wisselende omstandigheden zoeken naar de beste vormen van onderwijs en onderzoek.

Adriaan in 't Groen

Leiden – Den Haag, zomer 2009

INLEIDING

Wat zijn de gevolgen van de Duitse vereniging voor de Humboldt-Universität zu Berlin? Dat was de 'eenvoudige' vraag die dit onderzoek ontketende. Snel werd duidelijk dat het verenigingsproces zo'n grote invloed uitoefent op een complexe organisatie als een universiteit, dat deze basale vraag te weinig richting zou kunnen geven aan dit onderzoek. Daarom start dit onderzoek met een verkennende fase. Deze is uitgevoerd volgens de door 't Hart uitgewerkte empirische cyclus van De Groot.¹ Daardoor ontstaat een proces van inductie dat leidt tot de onderzoeksvraag en de hypothese.

De resultaten van het verkennend onderzoek worden hierna beschreven (1.1). Daarna wordt de onderzoeksvraag geformuleerd (1.1.8). Vervolgens wordt het theoretisch kader voor het onderzoek ontwikkeld (1.2). Het verkennend onderzoek en het theoretisch kader leveren samen de bouwstenen voor de hypothese van het onderzoek op (1.2.4). Dit inleidende hoofdstuk wordt afgesloten met een beschrijving van de opzet van het onderzoek (1.3).

1.1 *Verkennend onderzoek*

De verkenning is in de periode 2000-2001 uitgevoerd. De basis voor de verkenning is in 1996 tijdens een studiereis naar Berlijn, Boedapest en Praag gelegd. Dat is zes jaar na de val van de Berlijnse Muur. Dan bestaat er nog niet veel kennis over de effecten van de veranderingsprocessen die door de ineenstorting van het communisme zijn ontstaan. Het unieke en complexe karakter van deze maatschappelijke

1 Hart, H. 't, e.a., 1996-1998, *Onderzoeksmethoden*, Amsterdam: Boom, pp. 111-137.

omwenteling was toen nog moeilijk te duiden. In de eerste plaats kon het effect van de *Wende* nog niet goed worden begrepen omdat het domino-effect ervan nog lang niet was uitgewerkt. In de tweede plaats konden de gevolgen van deze Berlijnse omwenteling nog niet worden overzien omdat de stroom van publicaties van wetenschappelijk onderzoek naar de *Wende*-transformatie medio jaren negentig van de vorige eeuw pas op gang begon te komen.² Op dat moment stond de verwondering over het alles omvattende effect van de val van de Muur centraal. De verkenning leidde tot een plan van aanpak voor het onderzoek.

De fasegewijze verkenning richt zich op volgende thema's: (1) de Oostbloklanden en de effecten van de omwenteling; (2) de Humboldt-Universität en Humboldts erfenis; (3) het parlementaire onderzoek en de biografische invloeden; (4) de biografieën van professoren en hun betekenis voor de duiding van de *Wende*-effecten; (5) de Humboldt-Universität en de effecten van de *Wende*, (6) de Humboldt-Universität en de effecten van de *Wende* voor de beroepspraktijk van de professoren.

1.1.1 Oostbloklanden en effecten van de omwenteling

Het opengaan van de Berlijnse Muur leidt tot de ineensstorting van het communistisch-socialistische staatsmodel van de landen van het voormalige Oostblok. Alle aspecten van de maatschappij komen ter discussie te staan omdat bij dat model de staat een dominante invloed heeft op instituties en burgers. Dat leidt ertoe dat instellingen worden opgericht, worden opgeheven of moeten veranderen. Burgers krijgen nieuwe kansen of verliezen hun werk en bestaanszekerheid. Iedereen moet zijn leven anders inrichten.

Wat betekent deze maatschappelijke omwenteling voor de institutie universiteit? Tijdens mijn studiereis stelde ik mij voor de eerste keer deze algemene en nog ongerichte vraag. Wat mij vooral interesseerde was of er tussen de landen van het toenmalige Oostblok verschillen bestonden in de aanpak van de transformatieprocessen.

Ik ging op zoek naar antwoorden bij de oudste universiteit in het

2 Berth, H. und Brähler, E., 2000, *Zehn Jahre Deutsche Einheit, Die Bibliographie*, Berlin: Verlag für Wissenschaft und Forschung. Tussen 1999 en 2000 Hierin zijn 5800 boeken, waaronder ook niet wetenschappelijke publicaties vermeld. Dat is in de periode 10 jaar na de Wende, meer dan 1 boek per dag.

oorspronkelijk Duitse cultuurgebied te Praag, de Karlova universiteit³, bij twee universiteiten in Boedapest⁴ en bij de Humboldt-Universität zu Berlin. Ik trof inderdaad naast overeenkomsten ook grote verschillen in aanpak van het veranderingsproces aan. Wat in deze drie hoofdsteden opviel was dat de maatschappelijke, culturele en politieke omgeving van de universiteit in een zeer kort tijdsbestek een extreme verandering onderging, maar dat de continuïteit van de institutie universiteit nergens in gevaar kwam. Dat is opmerkelijk omdat bij veel maatschappelijke instellingen en bedrijven dat wel het geval was. Dat is een belangrijke overeenkomst tussen de drie landen.

Het eerste verschil dat in vergelijking met de Duitse situatie opviel was dat, Tsjechië en Hongarije geen land hadden waarmee ze zich konden herenigen. Ze moesten de veranderingen voornamelijk zelf vormgeven. Ze kregen daarbij enige hulp van enkele westerse intergouvernementele organisaties. Daardoor tekende zich een scheidslijn af tussen de veranderingsprocessen in enerzijds Praag en Boedapest en anderzijds Oost-Berlijn. Anders dan in Duitsland ontbrak er in Boedapest en Praag een westers voorbeeld uit het eigen cultuurgebied. Daarom moest een beroep worden gedaan op andere westerse voorbeelden. Die werden gevonden met steun van de Unesco, de OECD en de juist opgerichte investeringsbank voor Midden- en Oost-Europa. Daardoor kregen de processen bij deze landen meer en gevarieerdere veranderingsimpulsen dan in Duitsland. Daar kwam alles van eigen cultuurbodem: West-Duitsland.

Het tweede verschil tussen enerzijds Hongarije en Tsjechië en anderzijds Berlijn is dat er bij de twee kleinere landen geen grootscheeps zuiverings- of selectieproces onder hoogleraren wordt doorgevoerd, terwijl dat in Duitsland wel gebeurt. In Duitsland moeten alle hoogleraren in een open procedure met veel concurrenten uit het westen en enige uit het oosten na de *Wende* opnieuw solliciteren naar hun bestaande of nieuwe functie. Daarbij verliest tweederde zijn ambt. De meeste opvolgers komen uit West-Duitsland. Met het importeren van het West-Duitse universitaire systeem komen ook veel West-Duitse bestuurders, hoogleraren en studenten mee. Daardoor gingen de

3 Na de oprichting van de eerste Europese universiteit te Bologna in 1088 werd in 1348 de 19de Europese universiteit met de naam Karl-Ferdinand opgericht in Praag, die sinds 1920 de naam Karlova universiteit draagt.

4 De Eotvos Lorand Universiteit en de University of Economics.

veranderingen in Oost-Berlijn sneller en waren ze ingrijpender dan in Praag en Boedapest. Bij deze twee oude steden blijven de meeste hoogleraren op hun post.

Deze eerste verkennende fase leidt tot de conclusie dat de effecten van de maatschappelijke omwenteling op universiteiten in drie Oost-Europese hoofdsteden essentiële verschillen laten zien. Praag en Boedapest hebben anders dan Oost-Berlijn geen ‘zusterland’ waaraan ze zich kunnen of moeten spiegelen. Daarom zijn de veranderingen bij de Humboldt-Universität het grootst.⁵

1.1.2 Humboldt-Universität en Humboldts erfenis

Fase twee van het verkennend onderzoek richt zich op de Humboldt-Universität in Berlijn. In 2000 kies ik bij deze verkenning om een aantal redenen voor deze universiteit in Berlijn. In de eerste plaats is daar de verandering het snelst tot stand gekomen, waardoor de veranderings-effecten op dat moment goed zijn te bestuderen. In de tweede plaats wordt het Duitse proces het best gedocumenteerd en onderzocht. In de derde plaats zit Berlijn dicht bij de aanleiding van de verandering: de val van de Berlijnse Muur. De vierde reden is de historie van de Humboldt-Universität. Ze is gesticht door de grondlegger van het zogenaamde westerse universiteitsmodel, Wilhelm von Humboldt. Zijn ideeën voor de oprichting van de Berlijnse universiteit moesten de door de verliezen op Napoleon verzwakte Pruisische staat versterken. Ook de nieuwe DDR-staat benutte Humboldts universiteitsideeën voor realisering van haar oprichtingsdoelstellingen. Dat komt o.a. tot uitdrukking in het feit dat in de DDR-periode de Berlijnse universiteit de naam Humboldt-Universität krijgt. In de socialistische eenheidsstaat wordt de Humboldtiaanse academische vrijheid ‘gekanteld’ naar de socialistisch-communistische staatsleer. De academie staat niet langer in het teken van *Bildung*⁶ louter om de individuele ontplooiing. Onderwijs

5 Groen, A. in 't, 1997, Na de val van de Muur. Transformatieprocessen bij Midden-Europese universiteiten, Amsterdam. Amsterdam University Press.

6 Voor het Duitse begrip *Bildung* bestaat geen goed Nederlands equivalent. Daarom zal het hier vaak onvertaald worden benut. Wilhelm von Humboldt omschrijft *Bildung* op velerlei manieren: karaktervorming, persoonlijkheidsontwikkeling, vorming van een zelfstandig denkend en handelend individu opdat het onderscheid tussen burger en staatonderdaan wordt opgeheven. Hij verstaat onder *Bildung* de ontwikkeling van alle

en onderzoek worden volledig in het kader geplaatst van de realisering van de staatsdoelstellingen. De tweede Humboldtiaanse premisse van de eenheid van onderwijs en onderzoek wordt getransformeerd naar het communistische uitgangspunt van de eenheid van theorie en praktijk. Na de val van de Muur wordt Humboldt door de veranderaars van het eerste uur opnieuw ‘geraadpleegd’ bij de herinrichting van het universitaire onderwijs en onderzoek. Dat leidt tot een herinterpretatie van de socialistische duiding van Humboldts visie. Er wordt op zoek gegaan naar de wortels van zijn leer. ‘Academisch zelfbestuur’ wordt zo in de beginfase van het veranderingsproces een gevleugeld motto als reactie op de dominantie van de socialistische staat bij de vormgeving van onderwijs en onderzoek.

Fase twee van de verkenning leidt tot de conclusie dat de universiteitsideeën van Wilhelm von Humboldt in twee extreem verschillende maatschappelijke stelsels worden benut. Ook bij een staatkundige omwenteling als de *Wende* wordt Humboldts visie als referentiepunt gebruikt bij de verandering van de universiteit. Daarom kunnen zijn ideeën helpen bij het opbouwen van een theoretisch kader voor mijn onderzoek.

1.1.3 Parlementair onderzoek

Fase drie staat in het teken van de verkenning van het eerste grote onderzoek naar de omwenteling in Oost-Europa. Dat is het langjarige onderzoek van de Duitse Bondsdag.⁷ Het is gedurende de periode 1992-1999 door twee parlementaire enquêtecommissies verricht. Het onderzoek besteedt veel aandacht aan het historisch voorspel van het ontstaan van de staatsvorm van de DDR. De rol van de universiteiten binnen de DDR is een apart thema. Uit het onderzoek van de Bondsdag blijkt dat universiteiten een cruciale rol vervullen bij het verwezenlijken van de socialistische doelstellingen van de staat. Alle universiteiten vervullen die rol in de DDR, maar de Humboldt-Universität heeft door

menselijke vermogens. *Bildung* richt zich zowel op het verwerven van kennis, als het in vrijheid vormen van ieders persoonlijke karakter opdat elk individu zelfstandig in staat is morele en ethische oordelen te vormen en in humane handelingen kan omzetten. Hierna zal bij 1.2.1 dit *Bildungsbegrip* verder worden beschreven.

⁷ Vgl. Materialen.

haar nabijheid bij de staatsinstellingen de rol van kaderschool van partij en staat.

De twee parlementaire commissies hebben honderden getuigen gehoord, tientallen studies laten verrichten en talrijke hoorzittingen belegd. Deze zijn volledig uitgeschreven en gepubliceerd. Daaruit worden verschillende beoordelingspatronen zichtbaar omdat de commissies getuigen, onderzoekers en politici integraal en met bronvermelding citeren. Er bestaat wel een hoofdtekst die door politici van alle partijen wordt onderschreven, maar daarnaast zijn er talrijke meerderheids- en minderheidsstandpunten, waarin de verschillen in duiding van de *Wende*-oorzaken en -effecten zichtbaar worden.

Uit het parlementair onderzoek blijkt dat de maatschappelijke en staatkundige omwenteling leidt tot twee typen effecten op de biografieën van de voormalige burgers van de DDR: er is een groot effect of er is een beperkt effect.

Er bestaan veel typen beoordelingen van de gevolgen van de *Wende*. Er is een positief en een negatief beeld. Het positieve beeld laat zien dat de grenzen open zijn, burgers meer vrijheden hebben gekregen en infrastructurele achterstanden worden ingelopen. Het negatieve beeld toont de kapitalistische marktverhoudingen die leiden tot grote werkloosheid, het laat de sociaal-culturele kloof tussen winnaars en verliezers zien en bevat de dominantie van de westerse waarden.

De conclusie van fase drie is dat de verschillende beelden van de *Wende* niet met elkaar worden verenigd. Bij de hoorzittingen en debatten van de parlementaire enquêtecommissie worden standpunten verkondigd en verklaringen afgelegd waardoor deze verschillen duidelijk worden. Maar ondanks de vele bijeenkomsten van de commissie met een wisselend karakter, opzet en plaats, waarin deze visies met elkaar worden geconfronteerd, hebben de standpunten geen invloed op elkaar. Dat leidt tot een kloof tussen de verschillende groepen getuigen van de *Wende*. Daardoor wordt niet alleen het “*zusammenwachsen*”⁸ van de burgers van de voormalige DDR met die van de BRD bemoeilijkt, maar ontstaan er ook (nieuwe) breukvlakken in de bevolking van de voormalige DDR.

8 Deze term werd door Willy Brandt, voormalig burgemeester van West-Berlijn, voormalig Bondskanselier, voormalig partijvoorzitter van de SPD en architect van de *Ostpolitik* benut toen hij één dag na het opengaan van de Berlijnse Muur de volgende legendarische zin uitsprak: “Jetzt kann zusammenwachsen, was zusammen gehört.”

1.1.4 *Wende*-effecten op beroepspraktijk en biografieën van professoren

Fase vier staat in het teken van een verkennend veldonderzoek in Berlijn. Ik concentreer me daarbij op de effecten op de beroepspraktijk van professoren. Daarvoor zijn drie redenen. In de eerste plaats komen bij de professoren de kerntaken onderwijs en onderzoek van de universiteit samen. Daardoor is de gevarieerdheid van de universiteit het best zichtbaar. In de tweede plaats laten de gevolgen van de Duitse vereniging voor professoren het gehele spectrum van *Wende*-effecten zien: behoud, verlies en verwerving van beroepspraktijk. In de derde plaats zijn biografieën een geschikt object van analyse omdat ze de mogelijkheid bieden om longitudinale verbanden te zien.

Ik ga bij deze verkenning op zoek naar verbanden tussen de biografieën van de hoogleraren, hun carrierverloop en hun duiding van de effecten van de *Wende* op hun beroepspraktijk.

Waarneembaar is dat hoogleraren levensloopervaringen en persoonlijke biografische aspecten verwerken in hun beoordeling van de gevolgen van de *Wende* voor hun onderwijs- en onderzoekswerk. Deze biografische factoren leiden bij de *Wende* enerzijds tot de verschillen tussen de duidingen door de professoren en anderzijds tot verschillende effecten op hun beroepscontinuïteit. Er zijn drie factoren in de biografieën van hoogleraren getraceerd die deze verschillende effecten vermoedelijk veroorzaken: de individuele omgang met de maatschappelijke code, de persoonlijke relatie die met de staat wordt onderhouden, en de eigen wetenschapsdiscipline van de hoogleraar. Grote verschillen zijn te zien. Sommige hoogleraren betrekken hun politiek-maatschappelijke overtuiging nadrukkelijk bij hun werk, anderen niet. De helft van de hoogleraren is lid van de SED, anderen zijn partijloos. Sommige leden zijn overtuigd lid, anderen om pragmatische redenen. Sommige hoogleraren gaan gemakkelijk met de oude of nieuwe maatschappelijke code om, anderen vinden dat moeilijk. Soms bestaat er een relatie tussen de wetenschapsdiscipline van de hoogleraar, de omgang met de maatschappelijke code en de relatie die hij met de staat heeft, soms bestaat zo'n verband er niet. Soms wordt een hoogleraar bij de *Wende* uit zijn ambt gezet omdat zijn wetenschapsdiscipline te nauw was verbonden met de socialistische partij, terwijl een collega van dezelfde discipline zijn werk kan voortzetten.

1.1.5 Humboldt-Universität en effecten van de *Wende*

In fase vijf concentreer ik me op de effecten van de *Wende* op de Humboldt-Universität. De Präsidentin van de Humboldt-Universität heeft na de turbulente fase waarin de onderwijs- en onderzoeksprogramma's en het grootste gedeelte van het hooglerarencorps is vernieuwd in 1995 aan Thomas Raiser⁹ opdracht gegeven het verloop van het transformatieproces te onderzoeken. Bij de analyse van zijn onderzoeksresultaten moet worden beseft dat het presidium van deze universiteit een dominante actor is in het veranderingsproces.

Raiser onderzoekt vooral de generieke en kwantitatieve effecten op de gehele universiteit. Na de val van de Muur en voor de herstructureringen¹⁰ telde de HUB, incl. de Charité in 1989 ongeveer 500 professorenplaatsen. Na de transformatie telt de HUB nog slechts 134 *Ostprofessoren* die voor de *Wende* ook al hoogleraar waren. De overige 366 zijn om verschillende redenen betrokken. Raisers statistiek bevat de volgende differentiatie: (1) al dan niet vervroegde of vrijwillige pensionering; (2) vakinhoudelijke overwegingen; (3) politieke redenen. Bovendien zijn er van de 423 docenten, exclusief Charité, 339¹¹ docenten tijdens of na de *Wende* onvrijwillig vertrokken en 60 benoemd tot hoogleraar. Voor de categorie (hoofd)assistenten¹² waren de gevolgen van de *Wende* nog dramatischer. Voor de *Wende* waren er 1925 assistenten

⁹ Raiser, Th., 1998, *Schicksalsjahre einer Universität. Die strukturelle und personelle Neuordnung der Humboldt-Universität zu Berlin 1989-1994*, Berlijn, Nomos.

¹⁰ Ibid. Het onderzoek van Raiser bevat het best beschikbare statistisch materiaal. Daarin wordt steeds een onderscheidt gemaakt tussen de HUB exclusief de faculteit geneeskunde bij het medisch centrum Charité en de cijfers van geneeskunde die onder 'Charité' worden vermeld. De opbouw van deze twee statistieken wijken in de differentiatie van de personeelsgroepen en de tijdstippen van vergelijking enigszins van elkaar af. Het statistische materiaal is niet compleet en hier en daar verwarrend. In zulke omstandigheden worden de best mogelijke schattingen gemaakt die gebaseerd zijn op mijn onderzoek.

¹¹ Raiser noemt ook 369, maar dat lijkt strijdig met zijn andere data. (vgl. p. 119).

¹² (Hoofd)assistenten vormen de zogeheten *Mittelbau* van het Wetenschapssysteem van de DDR. Deze *Mittelbau* is zeer omvangrijk, vele malen groter dan in de BRD, en is een veelvoud van de formatie van hoogleraren. Ze verzorgen in hoge mate het onderwijs en vervullen een aanzienlijke hoeveelheid onderzoek. Ze vervullen een grote rol bij het begeleiden van studenten. Door dat alles hebben ze een grote invloed op het functioneren van de Oost-Duitse universiteiten. In westerse universiteitssystemen nemen deze assistenten zowel in kwantitatief als ook in kwalitatief opzicht een veel

(excl. Charité) in dienst. Daarvan zijn er 1799etrokken en 15 bevorderd tot hoogleraar. Raiser meent dat de *Ostprofessoren* reële kansen hebben gekregen bij het selectieproces omdat er voldoende rekening is gehouden met de beperkende omstandigheden waaronder zij in de DDR hun werk hebben moeten verrichten.¹³ Tot en met 1994 werden 157 C4- en 72 C3-professoren uit West-Duitsland benoemd (exclusief Charité). Bij de Charité werden 23 C4-Westprofessoren en 11 C3-Westprofessoren benoemd.¹⁴ De politieke biografie of het belaste verleden heeft volgens Thomas Raiser in de structuur- en benoemingscommissies slechts een geringe rol gespeeld. Hij veronderstelt dat door de werkzaamheden van de beide type commissies een proces van zelfselectie heeft plaatsgevonden, waardoor *Ostprofessoren* die van zichzelf wisten dat ze een belast verleden hadden of zichzelf wetenschappelijk niet goed genoeg vonden, geen sollicitatiepoging waagden.¹⁵ Raiser komt tot de

bescheidener plaats in. De formatie bij de Wende wordt drastisch ingekrompen en in overeenstemming gebracht met de normen van de BRD. Voor velen van hen is daardoor geen plaats meer op een universiteit.

- 13 „In dieser Lage haben zahlreiche Fachbereiche Ostbewerber nicht strikt nach den gleichen Maßstäben beurteilt wie Westbewerber. In der Mehrzahl suchten die Struktur- und Berufungskommissionen eine mittlere Linie, die von dem Wunsch mitgeprägt war, auch die ‘alten’ Hochschullehrern, wo es vertretbar erschien, eine neue Wirkungsmöglichkeit zu eröffnen und eine ‘vernünftige’ Mischung zwischen alten und neu berufenen Professoren zu erreichen. Das verlangte dazu, dass die Kommissionen aufgrund der Evaluationsverfahren ein Bild darüber zu gewinnen suchten, wer für eine U bernahme geeignet erschien, und für diese Personen dann passende Stellen freihielten, wobei mehrfach auf eine offene Ausschreibung verzichtet wurde. Soweit Bewerber aus den alten Bundesländer oder aus dem Ausland berücksichtigt wurden, haben die Kommissionen durchweg die im Westen üblichen hohen Qualitätsmaßstäbe angewandt. Es gibt keine Hinweise auf Versuche, dieses Niveau zu unterlaufen.” Raiser, 1998, pp 90-91.

- 14 Ibid.

- 15 De commissies beschikten niet over de mogelijkheid onderzoek te verrichten naar het politieke verleden van de kandidaten. De ‘Ehrenausschuss des Akademischen Senats’ behandelde de persoonlijke integriteit van de wetenschappers als er een ‘Stasi-verdenking’ was. Tot mei 1995 passeerden 380 personen de revue. Daarvan werden 73 personen (19 %) ontslagen, met 27 personen (7 %) werd overeengekomen de arbeid te beëindigen en bij 280 personen (74 %) was geen bezwaar tegen verdere verbondenheid aan de HUB. Deze cijfers zijn exclusief de Charité. Daar werden 56 personen getoetst. 24 personen stopten op eigen initiatief met werken bij de Charité (43 %). 14 Personen werden ontslagen (25 %). 10 personen (18 %) sloten een overeenkomst om met het werk te stoppen. 8 personen (14 %) mochten verder blijven werken. Opgemerkt moet worden dat deze aantallen en percentages uitsluitend betrekking hebben op de

conclusie dat de personele vernieuwing van de HUB is gelukt.¹⁶

Bij Raisers onderzoek zijn er drie hoofdeffecten op de beroepspraktijk van de professoren zichtbaar: professoren die bij de *Wende* hun ambt (1) behouden, (2) verwerven, of (3) verliezen. Hier worden deze drie groepen hoogleraren in het vervolg aangeduid als (1) overlevers, (2) winnaars en (3) verliezers.

Raisers belangrijkste conclusie is dat het veranderingsproces van de Humboldt-Universität een succes is geworden. Omdat Raiser vooral de generieke en institutionele gevolgen voor de universiteit onderzoekt, blijven de gevolgen van de *Wende* voor de beroepspraktijk van de individuele professoren te veel buiten beeld. Zijn conclusie mag wellicht begrijpelijk zijn voor het macroniveau van de universiteit, maar kan door zijn aanpak geen betekenis hebben voor het microniveau van de beroepspraktijk van de professoren. Aangezien op leerstoelniveau de gevarieerdheid van de kerntaken van de universiteit zichtbaar wordt, laat Raisers onderzoek daarmee slechts een deel van de werkelijkheid zien. Dat is een lacune in zijn onderzoek. Daarom besluit ik mijn onderzoek te richten op de effecten voor de beroepspraktijk van professoren. Om te verkennen of dit uitvoerbaar is concentreer ik mij in fase zes van het vooronderzoek gedurende een tweede verkennend veldonderzoek in Berlijn op deze beroepspraktijk.

1.1.6 Humboldt-Universität en effecten van de *Wende* op beroeps-praktijk van professoren

In fase zes neem ik in 2001 van 16 professoren en enkele bestuurders die zijn betrokken bij de veranderingen van de Humboldt-Universität proefinterviews af. Ik wil daarbij de methode van biografisch onderzoek,

personeelsleden die verdacht werden van een Stasi-verleden. Alleen dan werd er een onderzoek ingesteld. Alle DDR-burgers moesten zich realiseren dat hun eventueel belast verleden bekend kon worden omdat vrijwel alle Stasi-dossiers openbaar werden. Volgens Raiser waren de Westprofessoren in de benoemingscommissies niet geïnteresseerd in het politieke verleden van de kandidaten of wisten niet hoe ze hiermee om moesten gaan. De helft van de leden van de commissies geeft tijdens het onderzoek van Raiser aan dat het Stasi-verleden een negatief criterium was als dit bekend was. Ibid, p. 98-99

- 16 "Da auch die Zahl der Bewerber gross war und sich vielfach hervorragende Gelehrte bewarben, konnten in allen Bereichen erstklassige Berufungslisten erstellt werden." Ibid, p. 91.

waarbij eigen levensverhalen centraal staan, uitproberen. In de eerste plaats wil ik een beter beeld krijgen van de oordelen die er over de gevolgen van de *Wende* bestaan. Vervolgens wil ik de belangrijkste overeenkomsten en verschillen tussen de oordelen opsporen.

Met deze proef test ik of het interviewen van professoren een goede aanpak voor mijn onderzoek is. Bij de evaluatie van de interviews gebruik ik de volgende criteria. (1) Zijn er voldoende professoren bereid om openhartig hun levensverhaal over de *Wende* en de gevolgen op hun beroepspraktijk aan mij te vertellen? (2) Leveren deze levensverhalen voldoende bruikbare, verifieerbare en vergelijkbare duidingen op over de effecten op de belangrijkste beroepsaspecten? (3) Kan er een goede spreiding over de populatie worden gerealiseerd: een spreiding over de wetenschapsdisciplines, een spreiding over de mate van betrokkenheid bij het politieke stelsel van de DDR in de vorm van wel of geen SED-lid, en tenslotte een spreiding over het effect van de *Wende* op de beroepscontinuïteit?

De test is succesvol: alle gevraagde professoren werken snel en zeer openhartig mee in langdurige interviews en stellen biografisch materiaal beschikbaar. De interviews richten zich op een beperkt aantal van te voren gedefinieerde beroepsaspecten. Het doel is om met de resultaten van deze test een vragenlijst te kunnen ontwerpen die citaten oplevert die geschikt zijn voor verifiëring en vergelijking.¹⁷ De spreiding over de drie typen professoren kon eenvoudig worden bereikt. Veel professoren blijken zich grondig te hebben voorbereid. Ze zitten midden in een bezinningsproces waarin ze de effecten van de *Wende* op hun werk en beroep verwerken. De animo om aan het onderzoek deel te nemen is groot. Er worden talrijke suggesties gedaan om collega's bij het onderzoek te betrekken.

De verschillen in de effecten op de beroepspraktijk zijn duidelijk waarneembaar en de relatie tussen de staatkundige ontwikkeling van Duitsland en de biografie is goed zichtbaar. Duidelijk wordt dat het bijzonder is dat de Humboldt-Universität bij de *Wende* is gered. Dat is opmerkelijk omdat er al twee andere universiteiten in West-Berlijn zijn en er veel instituties en bedrijven als gevolg van de *Wende* worden opgeheven. Daarbij zijn de tientallen onderzoeks-instituten van de Academie van Wetenschappen met duizenden

¹⁷ Vgl. 1.3.

personeelsleden en honderden professoren het schrijnendste voorbeeld.

Er wordt een ingrijpend veranderingsproces doorgevoerd. De gevolgen voor het personeel zijn zeer groot. Die werken zowel door in de persoonlijke levenssfeer als in het werk. Kansen en bedreigingen wisselen elkaar af. Scherpe scheidslijnen zijn waarneembaar. Wetenschappers die in de socialistische eenheidsstaat kansloos waren om hoogleraar te worden, krijgen nu dat ambt. Naar West-Duitsland gevluchte Oost-wetenschappers worden na de val van de Muur hoogleraar. Huwelijken tussen Oost- en West-wetenschappers komen tot stand. Dat bevordert de intergratie in het westerse wetenschapssysteem. Sommige huwelijken stranden als een direct gevolg van de *Wende*. Wetenschappers plegen zelfmoord of worden ontslagen en ontmoedigd. Een enkele ontslagen hoogleraar wordt in het buitenland een coryfee. Anderen worden in Berlijn taxichauffeur, bijlesleraar of proberen met eigen middelen hun wetenschappelijk werk voort te zetten. Er bestaat grote animo bij wetenschappers uit het westen om naar de Humboldt-Universität te komen. Onder hen bevinden zich zowel toppers als wetenschappers waarvoor in het westen geen hoogleraarschap beschikbaar was omdat de leerstoelen bezet waren. Nieuwe studies en wetenschapsgebieden worden in hoog tempo gestart, bestaande die (direct) zijn gelieerd aan de Marxistisch-leninistische leer worden opgeheven. Het verenigde Duitsland en de stadsstaat Berlijn investeren in hoog tempo veel in de Humboldt-Universität. Dat is ook noodzakelijk omdat gedurende de DDR-periode de infrastructurele condities en voorzieningen een grote achterstand ten opzichte van het westen hadden opgelopen. De universiteit blijkt al onmiddellijk na het opengaan van de grenzen attractief te zijn voor westerse studenten. De onderzoeksproductie groeit na een vijfjarige stagnatie na de val van de Muur snel.

De turbulente Duitse staatsontwikkeling werkt sterk in op de levenslopen van de professoren. De snelle opeenvolging van verschillende staatsvormen en -ideologieën leidt tot een uitzonderlijke wisselwerking tussen staat en professoren. Bij de verandering van staatsvorm moet opnieuw een balans worden gevonden tussen het collectieve en het individuele. Er moet een persoonlijke keuze worden gemaakt hoe met de nieuwe maatschappelijke code wordt omgegaan.

De uit West-Duitsland afkomstige observanten komen tot een voornamelijk positieve conclusie over de effecten van de *Wende*: ook al zijn de processen gecompliceerder en verlopen de veranderingen trager dan bij de val van de Muur werd gedacht, de totaalbalans is positief. De

Oost-Duitse *Wende*-beoordelaars nemen een gedifferentieerde positie in: een gedeelte is positief en een gedeelte is negatief over de gevolgen van de Duitse vereniging.

1.1.7 Conclusies verkennend onderzoek

Als alle bevindingen van de zes fasen van het verkennend onderzoek worden overzien kunnen enkele conclusies worden getrokken. Ze leggen het fundament voor het eigen onderzoek.

Het opengaan van het IJzeren Gordijn leidt tot een essentiële wijziging van de maatschappelijke, culturele, politieke en economische orde in de voormalige staten van het Oostblok. De overgang van een socialistisch-communistische staatsordening naar een westerse vorm van democratie verandert in een uiterst kort tijdsbestek de maatschappelijke omgeving van de universiteiten in deze landen. Dat leidt tot een transformatie van het universitaire onderwijs en onderzoek. Bij deze processen zijn grote verschillen te zien tussen de voormalige Oostblokstaten.

Door de *Wende* worden twee Berlijnse stadsdelen en twee Duitse staten met dezelfde cultuurhistorische fundamenteen verenigd. West-Berlijn en West-Duitsland schieten daarbij het oosten snel te hulp. Het westen staat daarbij model voor het oosten. Dat zijn de belangrijkste redenen waarom Oost-Berlijn sneller en ingrijpender verandert dan bijvoorbeeld Praag en Boedapest.

Bij de *Wende* worden onderwijs en onderzoek bij de Humboldt-Universität op westerse leest geschoeid. De universiteit past zich snel aan de nieuwe staatkundige verhoudingen aan. De continuïteit van de universiteit is door de extreme verandering van haar maatschappelijke omgeving op geen enkel ogenblik in gevaar geweest, terwijl veel instituties en bedrijven in de voormalige DDR als gevolg van deze maatschappelijke omwenteling worden opgeheven.

De *Wende* heeft een groot effect op het werk en de levensloop van professoren bij de Humboldt-Universität. Bij de overgang naar een nieuwe staat moeten professoren een keuze maken hoe ze met de nieuwe maatschappelijke orde willen of kunnen omgaan. De staatkundige veranderingen hebben grote gevolgen voor de inhoud en continuïteit van de beroepspraktijk van de professoren. Er komt een selectieproces voor hen dat ertoe leidt dat tweederde zijn ambt verliest. Voornamelijk West-Duitse en enkele Oost-Duitse wetenschappers nemen hun plaats

in. Daardoor ontstaan er drie groepen *Ostprofessoren*: (1) overlevers, (2) winnaars en (3) verliezers. Deze drie groepen zullen samen de primaire populatie van het eigen onderzoek vormen.

De *Wende* leidt tot twee tegengestelde effecten: de universiteit behoudt haar continuïteit en gedijt snel in een nieuwe staat, terwijl de beroepspraktijk van de meeste hoogleraren die continuïteit en aansluiting bij de nieuw maatschappelijke omstandigheden verliest. Dit *tegengestelde Wende-effect*, continuïteit voor de universiteit en discontinuïteit voor de beroepspraktijk van de professoren, wordt als rode draad voor het eigen onderzoek gekozen. Verondersteld wordt dat het onderzoek van dit effect meer inzicht oplevert in het karakter van de universiteit.

Humboldts universiteitstheorie wordt in twee verschillende staatkundige stelsels als referentiepunt benut: in de socialistische eenheidsstaat van de DDR en in de westerse democratische staatsvorm van de BRD. In de *Wende*-periode inspireert zijn gedachtegoed professoren en bestuurders bij de verandering van het universitaire onderwijs en onderzoek. Daarom wordt zijn theorie gekozen als een belangrijke bouwsteen voor het theoretisch kader van het eigen onderzoek. Van zijn theorie zal later het eerste *sleutelbegrip*, bipolariteit, voor de hypothese van dit onderzoek worden afgeleid.

De beoordeling van de veranderingen die door de *Wende* ontstaan, leidt bij de getuigen van de *Wende* tot tegenstrijdige conclusies. Zichtbaar is dat een bepaald *Wende-effect* niet leidt tot eenzelfde beoordeling. De duidingen worden beïnvloed door zowel de levensloop van de beoordelaars, als door de effecten van de *Wende* op hun levensloop. Door bepaalde aspecten in de biografieën ontstaan er zowel verschillende percepties of beelden van de veranderingen als verschillende kansen voor de voortzetting van het werk. Tijdens de verkenning zijn drie factoren in de biografieën van hoogleraren gevonden die dit individuele beeld samenstellen. Het effect dat deze biografie-factoren veroorzaken wordt bij dit onderzoek *biografie-determinatie* genoemd. De drie biografie-determinanten zijn: de individuele omgang met de maatschappelijke code, de individuele relatie die met de staat wordt onderhouden, en de eigen wetenschapsdiscipline van de hoogleraar. Ze zijn de sleutel van dit onderzoek. Deze sleutel geeft toegang tot de gevolgen van de Duitse vereniging voor de individuele beroepspraktijk van de professoren. *Biografie-determinatie* is hiermee het tweede *sleutelbegrip* voor dit onderzoek.

1.1.8 Onderzoeksvraag

Het verkennend onderzoek leidt tot de volgende onderzoeksvraag:

1. Welke invloed hebben de drie biografie-determinanten *maatschappelijke code*, *staatsrelatie* en *wetenschapsdiscipline* op de duiding door de professoren van de gevolgen van de *Wende* voor de eigen beroepspraktijk?
2. Welke invloed hebben de drie biografie-determinanten op de continuïteit van de beroepspraktijk van professoren in de *Wende*-periode?
3. Welke relatie bestaat er tussen de gevolgen van de *Wende* voor de continuïteit van de beroepspraktijk en de duidingen van de *Wende*?

1.2 Theoretisch kader

Uit het verkennend onderzoek is gebleken dat de universiteitstheorie van Wilhelm von Humboldt zowel een grote rol speelt in de DDR als bij *Wende*-veranderingen. Daarom is zijn theorie een belangrijk referentiepunt bij dit onderzoek. Humboldts werk zal vervolgens in het bredere kader van de universiteitsgeschiedenis worden geplaatst. Daardoor ontstaat er een theoretisch kader voor het eigen onderzoek.

1.2.1 Humboldts staats- en universiteitstheorieën

Wilhelm von Humboldt heeft zijn ideeën over de universiteit op latere leeftijd afgeleid van zijn op jonge leeftijd ontwikkelde idealistische opvattingen over de Verlichte Staat. Hij bouwt daarbij op pragmatische wijze voort op al langer bestaande ideeën over een nieuw type universiteit. Deze zijn in de Berlijnse Verlichtingsperiode op de overgang van de ene naar de andere staat ontwikkeld door o.a. Wolf (1759-1824), Fichte (1762-1814), Schleiermacher (1768-1834) en Savigny (1779-1861)¹⁸.

¹⁸ Deze analyse is o.a. gebaseerd op Humboldt Werke en: Engel, J.J., Erhard, J.B., Wolf, F.A., Fichte, J.G., Schleiermacher, F.D.E., Savigny, K.F., Humboldt, W. von, en Hegel, G.F.W., 1990, *Gelegentliche Gedanken ueber Universitäten*, Reclam Verlag, Leipzig. Kost, J., (2004), *Wilhelm von Humboldt. Weimarer Klassik. Bürgerliches Bewusstsein*, Würzburg. Menze, Cl., 1986, *Anspruch, Wirklichkeit und Schicksal der Bildungsreform Wilhelm von Humboldts*. In: *Wilhelm von Humboldt. Vortragszyklus zum 150.*

Humboldts visie is zowel gebaseerd op het Verlichtingsideaal als op de versterking van de door Napoleon verzwakte Pruisische staat.

Humboldts ideeën worden door deze twee invloedslijnen gekenmerkt door bipolariteit. Humboldt is zowel een idealist en oprecht ‘verlichter’, als een loyaal ‘staatsman’.

Humboldts visie op staat en universiteit bevat de kerngedachte dat burgers alleen door *Bildung* tot karaktervolle en zelfstandige individuen kunnen uitgroeien en dat zo het beste fundament voor de (vernieuwde) Pruisische staat kan worden gelegd. Het begrip *Bildung* verenigt hiermee de zuivere kennisontwikkeling met de persoonlijke vorming van individuen en de belangen van de staat. Deze centrale notie van Humboldt verenigt twee polen. Onderwijs en onderzoek horen vrij te zijn, de universiteit moet zichzelf besturen, maar het geheel moet de staat verder helpen in zijn ontwikkeling. Zijn *Bildungsideaal* is daarmee zowel verbonden met het idealistische karakter van zijn visie, als met de pragmatische, toegepaste dimensie ervan. *Bildung* staat zowel in het teken van de zelfontplooiing van het individu omwille van louter die zelfontplooiing, als in het perspectief van de versterking van de staat. Daarmee wordt de vrijheid van onderwijs en onderzoek verbonden met het normatieve kader van een maatschappelijk stelsel.

De rol van professoren is in Humboldts visie interessant. Zij worden door hem gezien als personen die het *Bildungsideaal* moeten realiseren om de nieuwe staat vorm te kunnen geven. Hij kritiseert heftig de middeleeuwse professorale praktijk waarin de kennis saai en zonder maatschappelijke context wordt overgedragen op de studenten. De staat moet zich volgens Humboldt niet bemoeien met het onderwijs en onderzoek, maar moet *wel* de hoogleraren streng selecteren en vervolgens zelf benoemen om wetenschappelijke introversie te voorkomen.

Bij de start van ‘zijn’ Berlijnse universiteit worden door de Koning van Pruisen andere keuzes gemaakt dan waarvoor Humboldt bij zijn voorbereiding van de oprichting had gepleit. Zo werd de door hem gewenste financiële autonomie van de universiteit ten opzichte van de staat niet gerealiseerd. Dat was voor hem één van de redenen om al na dertien maanden ontslag te nemen als directeur onderwijs

Todestag. Hrsg. Von Bernfried Schlerath. Berlin, New York. Bruch, R vom, (1997-1999), *Langsamer Abschied von Humboldt. Etappen deutscher Universitäts-geschiedenis 1810-1945*, in: Ash, M.G., Hrsg., *Mythos Humboldt. Vergangenheit und Zukunft der Deutschen Universitäten*, Wien, Köln, Weimar.

van het Pruisische ministerie van Binnenlandse Zaken.¹⁹

Samengevat bevat het bipolaire profiel van de Berlijnse universiteit zoals dat is opgebouwd uit het door Humboldt samengesteld universiteitsidee *en* is beïnvloed door de aanpassing ervan door de Pruisische regering de volgende kernen: (1) Het idealistische karakter van het *Bildungsideaal* en de vrijheid van onderwijs en onderzoek enerzijds en de afhankelijkheid van de doelstellingen van de nieuwe staat bij het gestalte geven ervan anderzijds. (2) De gewenste financiële autonomie ten opzichte van de staat door zekerstelling van eigen inkomstenbronnen en bestedingsvrijheid van de universiteit enerzijds en de feitelijke afhankelijkheid van middelentoewijzingen door de staat anderzijds. (3) De vrijheid van onderwijs en onderzoek enerzijds en het exclusieve recht van de staat om hoogleraren te benoemen om wetenschappelijke introversie te voorkomen anderzijds.

Deze korte historische analyse maakt duidelijk dat de ideeën van Humboldt, ondanks zijn poging om ze een pragmatisch karakter te geven, nooit zijn gerealiseerd. Er heeft dus nooit een Humboldtiaanse universiteit bestaan. Daarom kan beter worden gesproken van een Humboldtiaanse universiteitstheorie met als kern het bipolaire karakter van de universiteit, dat wordt gevormd door de pool ‘wetenschap’ en de pool ‘staat’. Bij het vormgeven van een universiteit is het mogelijk, of noodzakelijk keuzes te maken. Daarbij krijgt soms de ene pool en soms de andere meer aandacht. Dat is bij de oprichting van de Berlijnse universiteit gebeurd.

Deze bipolariteit speelt voortdurend een rol als Humboldts ideeën worden gebruikt als er veranderingen optreden in de wetenschap of de staat.²⁰ Dat is niet alleen te zien bij de start van de Berlijnse universiteit

19 De tweede reden was dat de Pruisische koning en regering zijn pleidooi niet volgt om Onderwijs en Wetenschappen een zelfstandig ministerie te laten worden. Humboldt vond dat daarmee duidelijk moest worden welke essentiële rol onderwijs en wetenschappen moeten spelen in de ontwikkeling van de staat. Humboldt had gehoopt de eerste minister van dat departement te kunnen worden.

20 Daar is veel over gepubliceerd. Zie o.a.: Borsche, T., 1990, Wilhelm von Humboldt, München, C.H. Beck. Benner, D., 2003, Wilhelm von Humboldts Bildungstheorie, Eine problemgeschichtliche Studie zum Begründungszusammenhang neuzeitliche Bildungsreform, Weinheim und München, Juventa Verlag. Spitta, D., 2006, Menschenbildung und Staat, Das Bildungsideal Wilhelm von Humboldts angesichts der Kritik des Humanismus, Stuttgart, Berlin, Verlag Johannes M. Mayer. Geier, M., 2009, Die Brüder Humboldt, eine Biografie, Reinbek bei Hamburg, Rowohlt Verlag.

in 1810 ten tijde van de herordening van het Pruisische koninkrijk, maar ook na de Tweede Wereldoorlog bij de oprichting van de twee Duitse staten. In beide staten wordt de universiteit gezien als een middel om de nieuwe staat te ondersteunen of te versterken. De wetenschapsbeoefening en het daarvan afgeleide onderwijsproces moeten toegespitst worden op de andere doelen die de nieuwe staat zich heeft gesteld. Voor Humboldt was zo'n verandering van staatsvorm juist de reden voor de ontwikkeling van zijn ideeën over de universiteit. Humboldt kritiseerde het introverte, wereldvreemde karakter van de universiteit van het ancien régime.²¹ Hij creëert een nieuwe universiteit om de verzwakte Pruisische staat te versterken. Zo moest de staat zijn verlies tegen Frankrijk te boven kunnen komen.

De oprichters van de DDR kritiseren na de Tweede Wereldoorlog de universiteit ook voor haar relatie met het 'ancien régime' van het Derde Rijk. Ze gaan bij Humboldt te rade en ontwerpen een universiteit die de nieuwe, communistisch-socialistische staat moet helpen de verliezen van Nazi-Duitsland te overwinnen. Bij al deze staatkundige veranderingen speelt het Humboldtiaanse *Bildungsbegriff* steeds een grote rol. Humboldt legt een direct verband tussen zijn *Bildungsbegriff* en zijn staatstheorie: een *gebildete* staat ontleent haar kracht aan *gebildete* burgers. De staat kan daardoor zelf een terughoudende rol spelen. De socialistisch-communistische leer verbindt het *Bildungsidee* en de universiteit met het collectieve karakter van de staat. Dat moet leiden tot een krachtige staat waaraan het individu ondergeschikt is.

Ook het onderzoek naar Humboldts erfenis laat zien dat Humboldts leer steeds anders wordt geduid. Hier worden daarvan enkele voorbeelden gegeven. De Oost-Duitse politicoloog Söllner signaleert in zijn studie '*Ostprophete*' dat de *Aufbruchstimmung* bij de Oost-Duitse universiteiten na de val van de Muur in het teken stond van Humboldts ideeën. De oproep *Humboldt redivivus* wordt ingezet om het centralistische gestuurde wetenschapssysteem van de DDR te verwerpen. Spoedig daarna komt deze denkfiguur van de *Idee der Universität* door de confrontatie met de West-Duitse realiteit sterk onder druk te staan. De uitwerking van de interventies van de regering van de stadsstaat Berlijn is daaraan debet. Die hebben tot doel de leiding van de van

21 Ellwein, Th., 1992, Die deutsche Universität vom Mittelalter bis zur Gegenwart, Frankfurt am Main, Hain, pp. 111-112.

binnen de universiteit gestarte veranderingsprocessen naar zich toe te trekken. Söllner vindt dat er ondanks deze staatkundige interventies toch nog meer is gebleven van de Humboldtiaanse ideeën dan een ‘hersenschim’. Hij registreert dat bij de Oost-Duitse universiteiten daar een fijner gevoel voor is ontwikkeld dan elders. Hij meent dat bij het door hem gewenste proces van verdergaande vernieuwing van de Oost-Duitse universiteiten het Humboldtiaanse gedachtegoed een geschikt oriëntatiepunt is.²²

De West-Duitse filosoof en wetenschapstheoreticus Jürgen Mittelstraß neemt Humboldt als oriëntatiepunt als hij de *Wende*-transformaties van de universiteiten beoordeelt. Bij de vernieuwing van de universiteit is het volgens hem van belang zich te blijven concentreren op het Humboldtiaanse gedachtegoed, waarbij men “*ein romantisches (und naives) Vertrauen in eine ‘an sich’ vernünftige Selbstbestimmung der Wissenschaft durch eine methodisch aufgeklärte Kritik wissenschaftlicher Verhältnisse und die Institutionalisierung dieser Kritik im Rahmen einer Selbstreflexion der Wissenschaften nach Methoden und Zielen ersetzen (soll)*”.²³

De tijdens de *Wende*-periode in de studentenbeweging actieve politicoloog en latere Berlijnse PDS-staatsecretaris voor wetenschappen Peer Pasternack onderzoekt eveneens vanuit de twee Humboldtiaanse oriëntatiepunten de effecten van de *Wende*-transformatie op de universiteiten in Oost-Duitsland. Pasternack beschrijft in zijn onderzoek dat democratische vernieuwing het *Leitmotiv* was bij de verandering van de Oost-Duitse universiteiten. Voor de vernieuwers refereert het vanaf allereerste begin in de *romantische Phase des Aufbruchs* aan het Humboldtiaanse gedachtegoed van universitair zelfbestuur. Dat is aanvankelijk een lonkend perspectief na de allesoverheersende partij- en staatscontrole vanuit de grondwettelijke leidende rol van de ideologie van het socialisme. Aan dat toekomstperspectief komt een einde als men er achter komt dat ook dat motief normatief gedomineerd wordt door de waardevoorstellingen van de West-Duitse politici. Dat blijkt als de Westduitsers het initiatief van het veranderingsproces van de universitaire basis overnemen. Ze gaan met de *Abwicklungsbeschlüssen* de tweede fase van de gestructureerde verandering van de universiteiten domineren omdat er naar hun oordeel “*noch zu viel Osten*” te zien is. Dat

22 Söllner, A. en Walkenhaus, R., Hrsg., 1998, Ostprofile, Universitätsentwicklungen in den neuen Bundesländern, Opladen/Wiesbaden, Westdeutscher Verlag, p. 37.

23 Ibid, p. 51.

leidt ertoe dat anderen ‘zu viel Westen’ gaan zien. Daaruit ontstaat het *Schlagwort* “*Kolonialisierung*”.²⁴ Pasternack laat zien hoe de West-Duits gerichte “*staatszentrierte Demokratie*” tegenover de onder invloed van Gorbatschowiaanse vernieuwingen geactualiseerde SED-norm “*Alles mit dem Volk, alles für das Volk*” beïnvloedde concept van de ‘Volksdemocratie’ kwam te staan.²⁵ Pasternack leidt hier het “*zentrale politische Konflikt*” van de *Wende*-transformaties bij de Humboldt-Universität uit af. De ene stroming wilde op basis van democratische universitaire verhoudingen het democratische doel met democratische middelen bereiken, terwijl de andere stroming juist door deze democratische benadering het democratische doel in gevaar zag komen.²⁶

1.2.2 Historische universiteitsbeelden

Een blik in de universiteitsgeschiedenis maakt duidelijk dat de variëteit aan duidingen van het door Humboldt ‘samengestelde’ universiteitsidee niet op zichzelf staat. Want er bestaat überhaupt geen stabiel profiel van de idee universiteit omdat de relatie tussen haar en haar omgeving altijd inwerkt op de praktische vormgeving van de idee universiteit. Door de eeuwen heen komen er op verschillende plaatsen allerlei type organisatievormen voor waar onderwijs en onderzoek hun thuisbasis vinden, die worden aangeduid met het overkoepelende begrip universiteit. Otterspeer beschrijft de universiteit als het resultaat van maatschappelijke onrust: “Het duistere deel van de middeleeuwen, de omwoelde samenleving van de vijftiende (...) en zestiende eeuw, het eind van het ancien régime, ze brachten de universiteit voort in steeds nieuwe gedaante. (...) Als één instituut zich heeft kunnen aanpassen aan de wisseling der tijden, dan is het de universiteit geweest. Of ze nu koos met de preutsheid van een precieuze of met de overgave van een deerne, de universiteit heeft door de eeuwen heen vrijwel elke voorstelbare institutionele vorm, elke denkbaar curriculum, elke formuleerbare doelstelling gekend. Daaronder waren er van de plooibaarste aard, van het dierbaarste soort, van de platste manier.”²⁷

²⁴ Ibid, Pasternack, p.

²⁵ Ibid, pp. 150-154.

²⁶ Ibid, pp. 163-164.

²⁷ Otterspeer, W., 1996, *Utopieën van een onvermoeibaar mens*, Amsterdam, Bert Bakker, p. 69.

In het licht van Otterspeers opmerking wordt duidelijk dat ook het huidige profiel van de universiteit minder stabiel is dan ze op het eerste gezicht lijkt. Dat schept kansen om bewust om te gaan met de vormgeving van de idee universiteit. Precies dat deed Humboldt rond de eeuwwisseling van 1800. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de grondlegger van het zogenaamde of imaginaire westerse universiteitsmodel bij maatschappelijke discontinuïteiten in Duitsland wordt geraadpleegd. Karl Jaspers en Ralf Dahrendorf deden dat bij een staatkundige discontinuïteit van Duitsland na de Tweede Wereldoorlog. Ook de wetenschappers en studenten van de Oost-Duitse universiteiten werden na de val van de Muur door Humboldt geïnspireerd. In de *Wende*-periode benutten zowel de veranderaars uit Oost-Duitsland als die uit West-Duitsland zijn bij een maatschappelijke omwenteling in de vorm van de Verlichting geformuleerde idealen om ze bij de omwenteling van de Duitse *Wende* te kunnen benutten om onderwijs en onderzoek vorm te kunnen geven binnen een nieuwe maatschappelijke orde.

Uit de universiteitsgeschiedenis blijkt dat Humboldts ideeën bij staatkundige veranderingen steeds worden geraadpleegd. Maar bovenal is zichtbaar dat elk staatkundig of maatschappelijk stelsel Humboldts visie wil benutten om eigen doelen te kunnen realiseren. Dat leidt tot een levendig debat over Humboldt-duidingen.

In de Europese universiteitsgeschiedenis ontdek ik de effecten van het door Otterspeer beschreven vermogen van de universiteit om zich voortdurend aan haar omgeving aan te passen. Te zien is dat de institutie universiteit de wisselingen der tijden meestal goed kan doorstaan, terwijl vaak een gedeelte van de hoogleraren bij deze 'waardenwisselingen' het onderspit moet delven. Dat varieert van vrijwillig vertrek, het zoeken naar een ander, in hun ogen beter maatschappelijk en academisch klimaat bij een andere staat of kerkvorst, stad of universiteit, tot onvrijwillig ontslag of moord. Steeds is in de universiteitsgeschiedenis te zien dat de universiteit wordt ingezet om de belangen van kerk, vorst, stad of staat te dienen. Ik ontdek tenminste 11 met de *Wende* van 1989 vergelijkbare breukvlakken in de geschiedenis die hebben doorgewerkt op universiteit en professoren.²⁸ Eén ervan is de periode van de *Berliner Aufklärung*.

28 Rüegg, W; Ridder-Symoens, H. de e.a. (1993-2004), *Geschichte der Universität in Europa*, 4 banden, I Mittelalter, II 1500-1800 Von der Reformation zur Französischen

De Europese universiteitsgeschiedenis laat zien dat uit de maatschappelijke, politieke omgeving van de universiteit permanente hervorming ontstaat die voortdurend inwerkt op de universiteit en de beroepspraktijk van professoren. Otterspeer zegt dat zo: “Nooit kun je abstraheren van het ideaal van zuivere kennis en de overdracht daarvan is altijd even wezenlijk geweest als de marges van de politieke en sociale werkelijkheid waarbinnen ze zich bewoog.”²⁹ Dat doet de vraag reizen over welke universiteit we het eigenlijk hebben. Otterspeer vraagt zich in navolging van Sheldon Rothblatt³⁰ en W. Frijhoff³¹ af of zo’n idee valt aan te wijzen. Hij meent dat als naar de vele vormen van de universiteit in de geschiedenis wordt gekeken zoiets niet kan: “Zevenhonderd jaar universiteitsgeschiedenis resulteert in een aantal nogal verschillende universiteitsbeelden. (...) Die beelden (...) leveren geen eenheid van contouren (...) eerder een aantal ‘keuzepatronen’ (op). (...) Zo’n ideaaltype (...) bestaat niet. (...) Het geeft een ideale combinatie van bestaande kenmerken. Het geeft een *juste milieu* in de spanning tussen maatschappelijke betrokkenheid en distantie, tussen egalitaire en elitaire oogmerken, tussen wetenschappelijke veelheid en eenheid.”³² De

Revolution, III 1800-1945 Vom 19. Jahrhundert zum Zweiten Weltkrieg, IV Die Nachkriegszeit, waarvan de eerste drie verschenen, München. Uit een persoonlijke analyse van dit standaardwerk heb ik tenminste 11 met de Wende van 189 vergelijkbare breukvlakken in de historische ontwikkeling ontdekt die op een analoge wijze op de dan actuele vorm van de idee universiteit inwerken. De naamgevingen van deze omwentelingen zijn van de onderzoeker: 1155: Eerste *Wende van Barbarossa*. 1277: Tweede *Wende van Parijs*. 1378: Derde *Wende van het pauselijk schisma*. 1517-1648: Vierde *Wende van de Reformatie en Contrareformatie*. 1789-1810: Vijfde *Wende van de Franse revolutie, de Berliner Aufklärung en de Humboldtiaanse universiteit*. 1810-1816: Zesde *Wende van Hegel*. 1819: Zevende *Wende van Karlsbad*. 1882: Achtste *Wende van Althoff*. 1914: Negende *Wende de Eerste Wereldoorlog*. 1933: Tiende *Wende van het Nationaal-Socialisme*. 1945: Elfde *Wende van de tweedeling van Duitsland*.

29 Otterspeer, W., 1996, p. 70.

30 Rothblatt, Sheldon, *The Idea of the Idea of a University and its Antithesis*, in: *Conversazione* (La Trobe University, Bundoora, Australia 1989) 1-33 en Sheldon Rothblatte and Björn Wittrock eds., 1993, *The European and American University Since 800. Historical and Sociological Essays*, Cambridge.

31 Frijhoff, W.Th.M., 1987, *Keuzepatronen van de universiteit in historisch perspectief*, Rotterdam. Otterspeer beschrijft zijn opvatting: “De identiteit van de universiteit lijkt een wensdroom, maar behoort daarom nog wel tot de realiteit van de universiteitsgeschiedenis.” (Otterspeer, W., 1997, *Het Achtste Memo, Over begin en einde, over universiteit en universiteitsgeschiedenis*, p. 22).

32 Otterspeer, W., 1996, pp. 47-48.

identiteit van de universiteit is volgens hem een wensdroom, die toch “tot de realiteit van de universiteitsgeschiedenis” behoort.³³ Otterspeer onderscheidt vijf kenmerken voor een reconstructie van het ideaaltipe universiteit: (1) “De universiteit is onderdeel van een maatschappelijk systeem van hoger onderwijs en heeft als zodanig de functie van een traagheidsbeginsel: ze zorgt voor geleidelijkheid in de wetenschap en stabiliteit in de maatschappij. Wetenschap is (...) eerder een zaak van rationaliteit en onderzoeksprogramma’s dan van verbeeldingskracht en permanente theorievorming. (2) De universiteit is onderdeel van (...) een systeem van wetenschappen, waarbinnen elke wetenschap zijn plaats bevecht (...). Ze is (...) onderdeel van een systeem van instellingen waarmee ze in concurrentie haar plaats veroverd en profiel bepaalt. (3) De universiteit is een *universitas magistrorum et scholarium*, een instelling met een zichtbare eenheid, waar men voor elkaars belangen opkomt. Ze inspireert een intensieve omgang van docent en student waarbij een bepaalde wetenschap beoefend maar vooral een wetenschappelijke houding aangekweekt wordt. (4) De universiteit is een vertaalmedium. Ze vertaalt standen van wetenschap en vormen van onderzoek en ze doet dat door eraan mee te doen. *Grosso modo* vertegenwoordigt ze de hele wetenschap, niet in de vorm van onderzoek, maar in de vorm van onderwijs en voorziening van informatie, van bibliotheken en netwerken. (5) De universiteit is het beste onderkomen van abstracte kennis en het streven daarnaar. Die kennis dient geen bepaald doel, geen sociaal nut of economisch belang. Dat streven vindt zijn beloning niet in gewin of roem, maar in de bezigheid zelf. Die kennis is een kwestie van creativiteit en visionair vermogen, van permanente verandering en strijd.”³⁴

1.2.3. Reflectie

De universiteit is zowel hoedster en doorgeefster van de constante factoren in een maatschappelijk bestel, als producent van vernieuwing. Daardoor is een universiteit zowel een rustpunt, als een bron van onrust. De universiteit is zowel gericht op kennisontwikkeling en *Bildung*, louter om die kennis of individuele vorming, als gericht op de toepassing van

33 Otterspeer, W., 1997, Het Achtste Memo. Over begin en einde, over universiteit en universiteitsgeschiedenis, p.22.

34 Otterspeer, W., 1996, p. 48.

kennis en op vooruitgang van het maatschappelijk bestel waarvan ze onderdeel uitmaakt. De universiteit zorgt voor maatschappelijke bloei en de universiteit werkt mee aan maatschappelijk verval. Al deze rollen speelt de universiteit met verve. Soms krijgt de ene rol accent, dan de andere. De spanning tussen deze rollen is onlosmakelijk met de idee universiteit verbonden. Dat blijkt zowel uit de analyse van de betekenis van Humboldts universiteitstheorie bij verschillende staatkundige ontwikkelingen in Duitsland, als uit de beelden van de universiteit in haar geschiedenis. De ‘dubbelrol’ die de universiteit speelt, of kan spelen, is ook te zien bij de Berlijnse universiteit. Ze kan zowel in de traditie staan van zuivere kennisontwikkeling, als betrokken zijn bij de verschillende typen doelstellingen van sterk uiteenlopende Duitse staten.

De verschillende rollen die de universiteit in de staat speelt, of wil, of kan spelen, raken de kern van dit onderzoek. Daarin wordt op zoek gegaan naar de gevolgen van de recentste staatkundige verandering, de Berlijnse *Wende*, voor die rollen. Deze ontdekkingstocht moet meer kennis over deze rol en de rolwisseling bij maatschappelijke veranderingen opleveren. Dat is van belang om bewust te kunnen omgaan met de dynamiek van de universiteit.

Otterspeer, Sheldon Rothblatt en Frijhoff laten zien dat door de verschillende rollen die de universiteit speelt de idee universiteit niet eenvoudig in een definitie kan worden beschreven. Gevers besteedt dertig jaar werk en tien redes om de idee universiteit te duiden. Voor zijn duiding leent hij van Nussbaum het perspectief van “de breekbaarheid van het goede”.³⁵ Dat perspectief laat zien dat de universiteit een complex of veelvormig idee is en eenvoudig kan worden geschaad. Daarmee wordt de centrale premisse van Otterspeer e.a. dat *het* universiteitsidee of een algemeen aanvaarde definitie daarvan, niet valt aan te wijzen of formuleerbaar is, ook als axioma voor dit onderzoek aanvaard. Toch kan hiermee voor dit onderzoek niet worden volstaan omdat dit axioma door zijn abstractie of veelomvattendheid juist te weinig referentiekader biedt. Daarom wordt hier uitgegaan van het bipolaire karakter van Humboldts universiteitstheorie. De eerste pool incorporeert de taken van de universiteit: haar zuivere kennisontwikkeling en *Bildung*. De tweede pool omvat de doelen waarop

35 Gevers, J.K.M., 1998, De breekbaarheid van het goede, Bijdragen aan de idee van een universiteit, Amsterdam, Amsterdam University Press.

die taken zijn gericht: de ontwikkeling van een maatschappelijk stelsel, een staat of een regio. Bij dit onderzoek worden deze twee polen korthedshalve *wetenschap* en *staat* genoemd.

Deze Humboldtiaanse *bipolariteit* is een logisch referentiepunt voor dit onderzoek. In de eerste plaats omdat deze Humboldtiaanse premisse refereert aan de oprichtingsomstandigheden van de Berlijnse universiteit ten tijde van de Pruisische staat: de idealistische verlichtingsdoelen van de universiteit zijn er op gericht de verzwakte Pruisische staat te verstevigen.³⁶ In de tweede plaats refereert *bipolariteit* aan de rollen die de Berlijnse universiteit binnen zowel de DDR als de BRD speelt: kennisontwikkeling en *Bildung* moeten zowel de socialistische als de democratische staat dienen. En tenslotte verwijst *bipolariteit* naar de met de *Wende* vergelijkbare omwentelingen in de historie van de universiteit: de institutie universiteit kan een maatschappelijke omwenteling meestal goed verwerken, terwijl de hoogleraren dat veel minder kunnen. Deze bij maatschappelijke omwentelingen optredende *tegengestelde effecten* van enerzijds de continuïteit van de *institutie universiteit* en anderzijds de discontinuïteit bij de uitoefening van de *kerntaken* onderwijs en onderzoek door de *professoren*, leggen de kern van het bipolaire karakter van de universiteit bloot. Daarom is *bipolariteit* het eerste *sleutelbegrip* van dit onderzoek.

Bij het verkennend onderzoek is gebleken dat er niet een eenduidige relatie bestaat tussen een gebeurtenis en de duiding ervan, maar een variabele. Tijdens de verkenning zijn drie factoren in de biografieën van hoogleraren gevonden die dit determinatie-effect veroorzaken: de individuele omgang met de maatschappelijke code, de relatie die met de staat wordt onderhouden, en de eigen wetenschapsdiscipline van de hoogleraar. *Biografie-determinatie* is de onafhankelijke onderzoeksvariabele.³⁷ De eerste effectvariabele of afhankelijke variabele van het onderzoek is de duiding van de *Wende*-effecten.³⁸

Tijdens het verkennend onderzoek is niet alleen waargenomen dat de *Wende* verschillend wordt geduid, maar dat deze ook verschillende gevolgen heeft voor het verloop van de beroepspraktijk. Tijdens de

36 Humboldt nam als ambtenaar van de Pruisische staat ontslag omdat door de keuzes van de Koning van Pruisen de Berlijnse universiteit naar zijn oordeel te veel afhankelijk werd van de staat.

37 Vgl. Hart, H. 't, 1998, *Onderzoeksmethoden*, Amsterdam, Boom, pg. 191-192.

38 Ibid.

verkenning zijn drie effecten van de *Wende* op de continuïteit van de beroepspraktijk gezien: hoogleraren die bij de *Wende*-veranderingen hun ambt konden behouden, de overlevers, hoogleraren die in de *Wende*-periode werden benoemd, de winnaars, en hoogleraren die hun werk door de *Wende* verloren, de verliezers. Deze effecten leiden tot de drie typen beroeps(dis)continuïteit: overlevers, winnaars en verliezers. Onderzocht wordt welk effect de biografie-determinanten hebben op deze beroepscontinuïteit. Daarom is beroepscontinuïteit de tweede afhankelijke variabele.

Met behulp van de biografie-determinanten wordt bij de drie groepen hoogleraren op zoek gegaan naar optredende duidingspatronen. Door overeenkomsten en verschillen bij deze patronen op te sporen blijkt welke invloed de determinanten uitoefenen op de duidingen. Vervolgens kan worden vastgesteld welk effect deze patronen hebben op de continuïteit van de beroepspraktijk van de hoogleraren. Tenslotte blijkt dan welke interactie er bestaat tussen de afhankelijke variabelen *beroepscontinuïteit* en *Wende-duiding*. Zo komt het totale effect van de onafhankelijke variabele *biografie-determinatie* op de afhankelijke variabelen *Wende-duiding* en *beroepscontinuïteit* in beeld. Daardoor wordt duidelijk wat de invloed van de verschillende elementen in de biografieën van professoren is op het ontstaan van verschillende *Wende*-duidingen en op de beroepscontinuïteit. En tenslotte is te zien welke interactie er bestaat tussen de beroepscontinuïteit en het ontstaan van duidingen.

1.2.4 Hypothese

Het verkennend onderzoek en het theoretisch kader leveren samen de bouwstenen voor de hypothese van het eigen onderzoek op.

Een opvallende waarneming van het verkennend onderzoek is het tegengestelde effect van de *Wende* op enerzijds de universiteit en anderzijds de professoren. Deze *tegenstelling* ontstaat doordat bij een extreme maatschappelijke verandering als de Duitse vereniging de institutie universiteit haar continuïteit behoudt, terwijl veel hoogleraren aan deze verandering ten onder gaan. Deze tegenstelling is de eerste bouwsteen voor de hypothese van dit onderzoek.

Een tweede opvallende waarneming tijdens de verkenning is het effect dat enkele onderdelen, of determinanten, van biografieën van professoren hebben op hun beroepscontinuïteit bij de *Wende*, waardoor sommigen hun leerstoel wel en anderen niet konden behouden. Van dit effect is

eerder het sleutelbegrip *biografie-determinatie* afgeleid. Dat is de tweede bouwsteen voor de hypothese.

Van het theoretisch kader kon het sleutelbegrip *bipolariteit* worden afgeleid. Deze sleutel geeft toegang tot de effecten van de *Wende* op de universiteit. Dat is de derde bouwsteen.

Met de drie bouwstenen, de *tegenstelling* bij de *Wende*-effecten op enerzijds de universiteit en anderzijds de professoren, het effect van *biografie-determinatie* en de *bipolariteit* van de universiteit, kan de hypothese van dit onderzoek worden opgebouwd.

Hypothese

Het *bipolaire* karakter van de Humboldt-Universität, dat zowel door de dynamiek van de wetenschap als door de ontwikkeling van de staat wordt gevormd, zorgt bij een extreme maatschappelijke verandering als de Duitse vereniging voor de continuïteit van de universiteit.

Het bipolaire karakter van de universiteit, dat bij een extreme maatschappelijke verandering borg staat voor haar continuïteit, veroorzaakt echter door het effect van *biografie-determinatie* tegelijkertijd ook discontinuïteit bij de beroepspraktijk van professoren.

Hypothese in verkorte vorm

Het bipolaire karakter van de universiteit staat bij een extreme maatschappelijke verandering borg voor haar continuïteit, terwijl door biografische invloeden dan de beroepscontinuïteit van professoren wordt geschaad.

1.3 Opzet van het onderzoek

Om de hypothese van het onderzoek te kunnen toetsen en een reëel beeld van de *Wende*-effecten te kunnen krijgen moet op zoek moet worden gegaan naar zo veel mogelijk verschillende duidingen door professoren met zo verschillend mogelijke biografiekenmerken. Zo moeten de drie bouwstenen van de hypothese, de tegenstelling bij de *Wende*-effecten, het effect van biografie-determinatie en de bipolariteit van de universiteit, blootgelegd kunnen worden. Met dat doel worden vier groepen met totaal 35 getuigen van de *Wende* geïnterviewd. Er zijn drie typen *Ostprofessoren*: overlevers, winnaars en verliezers. Een vierde groep bestaat uit externe waarnemers. Op basis van de resultaten van het verkennend onderzoek is een model met vragen voor het mondelinge en

schriftelijke interview ontworpen. Vervolgens worden citaten geselecteerd met uitspraken over de gevolgen van de *Wende* voor vijf beroepsaspecten van het professoraat: (1) onderwijs, (2) onderzoek, (3) financiën en infrastructuur, (4) benoeming van professoren, (5) organisatie en relaties.

Met het doel zo veel mogelijk verschillende beelden van de *Wende* te kunnen ontdekken worden de effecten van de *Wende* op drie manieren of op drie niveaus in kaart gebracht. Eerst wordt op zoek gegaan naar *globale beelden* van de effecten van de *Wende* voor de vijf beroepsaspecten zoals de vier groepen getuigen die voor ogen hebben. Vervolgens wordt de focus gericht op elk beroepsaspect. Daartoe wordt op zoek gegaan naar de *overeenkomsten* tussen de duidingen door de getuigen van de gevolgen van de *Wende* voor de vijf beroepsaspecten. Tenslotte staan de *individuele* duidingen en daarmee de *verschillen* tussen de oordelen over gevolgen van de *Wende* centraal. Zo kunnen zowel globale, als gedifferentieerde beelden van de *Wende* worden geschetst.

Na het mondelinge interview stelt het schriftelijke interview gedetailleerde vragen en controlevragen. De selectie van de antwoorden bij zowel het mondelinge als schriftelijke interview die de duidingen van de *Wende*-effecten bevatten gebeurt met behulp van de sleutelbegrippen *biografie-determinatie* en *bipolariteit*. Vervolgens worden deze duidingen per biografiegroep rondom de vijf aspecten van de beroepspraktijk van hoogleraren geclusterd en met elkaar vergeleken. Daarna worden met behulp van de sleutelbegrippen *biografie-determinatie* en *bipolariteit* duidingspatronen opgespoord.

Deze onderzoeksaanpak is geïnspireerd op de door Bernhard Hauptert ontwikkelde methode³⁹ en het door Struck ontwikkeld model⁴⁰. Cäcilie Raiser heeft deze combinatie vervolgens uitgebreid en toegepast bij een met het hier voorliggende dissertatie-onderzoek vergelijkbaar onderzoek naar de effecten van de *Wende*-transformaties op enkele beroepsgroepen van academici. Zij stelt in haar onderzoek net als ik niet het objectieve verloop van de carrières centraal maar de subjectieve visies op de omwenteling in het beroepsleven, de manier waarop de veranderingen

39 Hauptert, Bernhard, 1991, Vom narrativen Interview zur biographischen Typenbildung. In: Garz, Detlef/ Kraimer, Klaus, Hrsg., 1991: Qualitativ-empirische Sozialforschung: Konzepte, Methoden, Analysen. Opladen: Westdeutscher Verlag, pp. 213-254

40 Struck, Olaf, 2000, Betriebliche Lebenslaufpolitik – eine Untersuchung in ostdeutschen Unternehmen. In: *ibid.*

Figuur 1.1: Analysematrix beroepsgroepen-beroepsaspecten

Beroepsgroepen & Beroepsaspecten	1. Overlevers	2. Winnaars	3. Verliezers	4. Externen
1. Onderwijs	*Individuele uitspraken over effecten <i>Wende</i> *Duidingspatronen *Biografie-determinatie *Bipolariteit	* Individuele uitspraken *Duidingspatronen	* Individuele uitspraken *Duidingspatronen	* Individuele uitspraken *Duidingspatronen
2. Onderzoek				
3. Financiën en infrastructuur				
4. Benoeming professoren				
5. Organisatie en relaties				

zijn verwerkt en welke persoonlijke balans wordt opgemaakt van de verandering van het beroepsleven.⁴¹ Land en Possekel benutten in hun onderzoek van de Wende-effecten op de burgerbeweging in de laatste

⁴¹ Raiser, C., 2000, Bewältigungsstrategien beruflicher Umbrüche. In: Sackmann, Reinhold, e.a., 2000, Die Generation der Wende, Berufs- und Lebensverläufe im sozialen Wandel. Wiesbaden: Westdeutscher Verlag, pp. 219-230. Zij benut Strucks aanpak voor het opsporen, registeren en begrijpen van subjectieve beoordelingen van de veranderingen in de beroepspraktijk en het verwerken ervan in het beroepsleven en breidt dat vervolgens uit met de categorie beroepservaringen in de DDR. Haar analyse van de interviews is gericht op (1) beroepsmatige socialisatie en beroepsidentiteit in de DDR, (2) subjectieve waarneming van de inbreuk op het beroepsleven, (3) persoonlijke aanpak van nieuwe kansen, (4) beoordeling van de processen. Door vergelijking van deze uitspraken tussen de verschillende individuen kunnen overeenkomsten en verschillen worden vastgesteld bij de duidingen. Duidingen die grote overeenkomsten met elkaar vertonen worden door haar gegroepeerd samengevat en kunnen zo als empirische typen worden gekarakteriseerd. Cécilie Raiser komt in haar onderzoek tot

periode van de DDR en de vernieuwers van de socialistische eenheids-partij een vergelijkbare aanpak.⁴²

Mijn aanpak laat drie verschillen zien met die van C. Raiser. In de eerste plaats definieer ik een vijftal beroepsaspecten waarop ik het onderzoek concentreer. Dat leidt tot een model dat zowel voor de mondelinge als schriftelijke ondervraging wordt benut. Het tweede verschil is het eigen ontwerp en toepassing van een analyse-matrix. In de derde plaats worden de subjectieve duidingen op drie niveaus onderzocht: (1) globaal, (2) overeenkomsten bij duidingen van effecten op beroepsaspecten, (3) verschillen tussen duidingen door individuele getuigen.

Door deze veelzijdige aanpak kunnen de subjectieve duidingen op verschillende manieren met elkaar worden vergeleken. Daardoor kunnen de subjectieve duidingen in een intersubjectieve context worden geplaatst.

1.3.1 Populatie

Mijn onderzoek richt zich primair op de groep professoren van de Humboldt-Universiteit met een DDR-biografie omdat alleen zij de Humboldt-Universität zowel in de periode van de DDR als in de periode van het herenigde Duitsland hebben meegemaakt. Daardoor zijn ze in staat hun beroepspraktijk in de DDR-periode te vergelijken met

de conclusie dat er 4 typen patronen te onderscheiden zijn bij de verwerking van de inbreuk van de Wende-transformaties in het beroepsleven van academici waarbij hun positie op het spel stond. Dat leidt tot 4 empirisch, biografische typen: (1) personen die ondanks de problemen vooral de nieuwe kansen zagen, (2) personen die verlies moesten lijden, maar met succes een nieuwe carrière konden opbouwen, (3) personen die nog steeds heimwee hebben naar hun oude beroep en zich maar moeilijk aan de nieuwe situatie kunnen aanpassen, en (4) personen waarvan hun beroepsleven duurzaam is mislukt. Cäcilie Raiser laat zich bij deze typologie leiden door de effecten van de Wende op de beroepspraktijk.

- 42 Land, R / Possekel, R, 1998, *Fremde Welten, Die gegensätzliche Deutung der DDR durch SED-Reformer und Bürgerbewegung in den 80er Jahren*, Berlin: Links Verlag, p. 10. Dat leidt tot een andere patronen. Ze onderscheiden daarbij de volgende typen: SED-vernieuwers: (1) oudcommunisten, (2) opbouwgeneratie, (3) avantgarde; Burgerbeweging: (1) overwinteraars, (2) kerk in socialisme, (3) vernieuwers, derde weg. De ordening van deze indeling wordt bepaald door de sociale positie die wordt ingenomen voor, tijdens en na de omwentelingsfase in het proces van de Duitse eenwording.

die na de *Wende*. Het is gebruikelijk om deze populatie biografieën *Ostprofessoren* te noemen. Wetenschappers uit het westen die na de *Wende* als hoogleraar bij de Humboldt-Universität zijn benoemd kunnen die vergelijking niet maken. Daarom zijn ze ongeschikt voor dit onderzoek.

Er is een groep van externe waarnemers van de veranderingen bij de Humboldt-Universität die secundair bij het onderzoek is betrokken.

De primaire groep van de onderzoekspopulatie wordt gevormd door het aantal *Ostprofessoren* dat voor en na de *Wende* werkzaam is bij de Humboldt-Universiteit. Voor de *Wende* waren er bij de Humboldt-Universiteit 500 (Ost)professoren, van wie er na de *Wende* 134 hun positie kunnen behouden en 366 om verschillende redenen vertrekken. Na het herstructureringsproces telt de universiteit eind 1994 605 hoogleraarplaatsen, waarvan naast de 134 posities die worden bekleed door wetenschappers die voor de *Wende* ook al hoogleraar waren er ongeveer 85⁴³ *Ostprofessoren* bijkomen door de benoeming van wetenschappers die voor de *Wende* nog geen hoogleraar waren, maar wel als docent of assistent aan de Humboldt-Universiteit waren verbonden. Dat maakt dat de balans Oost-West na het herstructureringsproces ultimo 1994 ongeveer $229 (134+85) - 376 (605-229)$ is⁴⁴.

De drie groepen professoren zijn:

- (1) *Overlevers*: 134 hoogleraren die na de *Wende* hun functie hebben kunnen behouden, waarvan de effecten op de beroepspraktijk van 8 professoren is onderzocht.
- (2) *Winnaars*: 85 assistenten en docenten die na de *Wende* hoogleraar zijn geworden, waarvan de effecten op de beroepspraktijk van 10 professoren is onderzocht.

43 Volgens de statistiek van Th. Raiser zijn er 75 *Ostprofessoren* na de *Wende* benoemd die daarvoor als docent of assistent aan de HUB worden verbonden. Uit de statistiek van Th. Raiser blijkt niet hoeveel docenten en assistenten uit het universitair medisch centrum Charité hieraan moeten worden toegevoegd. Daarom is een persoonlijke schatting nodig om van een totaal aantal te kunnen uitgaan: deze schatting is 10, zodat het totaal aantal 85 is.

44 Deze balans wordt met het verstrijken van de jaren vanzelfsprekend steeds ongunstiger voor de Ostpopulatie, omdat de wetenschappers met een Ost-socialisatie uitsterven.

- (3) *Verliezers*: 366 hoogleraren die na *Wende* hun functie hebben verloren, waarvan de effecten op de beroepspraktijk van 10 professoren is onderzocht.

Totaal zijn 28 biografieën van de totale populatie van 585 (500+85) *Ostprofessoren* onderzocht.

De secundaire groep in de populatie bestaat uit 7 *externe waarnemers* van de transformatie van de Humboldt-Universität. Ze is samengesteld uit bestuurders en wetenschappers met zowel een Oost- als een West-biografie. Ze maken geen deel uit van de universitaire gemeenschap van de Humboldt-Universität. Door hun professie zijn ze in staat de beroepspraktijk van de professoren in de periode van de DDR te vergelijken met die van na de *Wende*.

De onderzoekspopulatie bestaat daardoor uit vier groepen:

- (1) overlevers, (2) winnaars, (3) verliezers, (4) externen.

Bij de selectie zijn naast een kwantitatieve spreiding over deze drie groepen professoren de volgende kwalitatieve criteria gehanteerd:

- (1) spreiding over wetenschapsdisciplines; (2) spreiding over politieke en maatschappelijke georiënteerdheid; (3) spreiding over de mate van betrokkenheid bij de transformatieprocessen.

Door de selectie op basis van deze kwalitatieve criteria bestaan er (geringe) verschillen tussen het relatieve aandeel geïnterviewden bij de drie groepen professoren. Geen enkele geselecteerde professor of externe waarnemer heeft zijn medewerking geweigerd.

1.3.2 Uitvoering

Het biografische onderzoek is in de periode 2002-2003 uitgevoerd. Alle geselecteerde *Ostprofessoren* en externe waarnemers hebben enthousiast en openhartig meegewerkt aan de interviews en hebben deze meestal grondig voorbereid op basis van een uitvoerige uitnodigingsbrief. De duur van de interviews varieerde van 1 tot 4 uur. Ze zijn alle op de band opgenomen en volledig uitgeschreven. Na het interview werd bij de drie groepen *Ostprofessoren* een vragenlijst achtergelaten. 26 van de 28 geïnterviewde professoren hebben de vragenlijst ingevuld.

Aan deze serie interviews zijn in de verkennende fase in 2001 met een gedeelte van deze groep 16 proefinterviews vooraf gegaan. Tenslotte is tijdens het verkennend onderzoek in 1996 met een twintigtal observanten van de *Wende* gesproken, waaronder een tiental van de groep

van het latere veldonderzoek. Dat betekent dat met ongeveer een derde van de groep geïnterviewden in de periode 1996-2003 tweemaal is gesproken en met eveneens een derde van de groep driemaal. De citaten met uitspraken worden anoniem, maar wel met een gecodeerde bronvermelding, toegankelijk gemaakt.⁴⁵

⁴⁵ Bijlage 1.

RECONSTRUCTIE VAN DE WENDE

In dit hoofdstuk wordt het feitelijk verloop van de *Wende* gereconstrueerd. De basis hiervoor zijn vele publicaties over het Duitse verenigingsproces, kronieken van de omwenteling van 1989 en eigen waarnemingen tijdens de verkenning en het eigen veldonderzoek. Dit hoofdstuk concentreert zich op een zo feitelijk mogelijke beschrijving van de *Wende*-gebeurtenissen. De interpretaties, beoordelingen en duidingen van deze Duitse maatschappelijke omwenteling worden hierna in hoofdstuk 3 besproken.

Voor een goed begrip van de Duitse *Wende* wordt eerst het historische voorspel vanaf de Tweede Wereldoorlog en het ontstaan van de beide Duitse staten beschreven (2.1). Daarna worden in dit eerste deel van dit hoofdstuk het staatsmodel van de BRD en dat van de DDR besproken en de staatkundige keuzes behandeld die beide Duitslanden in het verenigingsproces maken. Daarmee wordt de uitgangspositie van het *Wende*-proces duidelijk. Dan volgt een reconstructie van het feitelijk verloop van de *Wende* (2.2). Tenslotte volgt in deel drie van dit hoofdstuk een beschrijving van het veranderingsproces van de Humboldt-Universität. (2.3.) Opdat de uitgangspositie van dit veranderingsproces duidelijk is gaat aan het feitelijk verloop van dit proces een beschrijving van de ontstaansgeschiedenis van de Berlijnse universiteit en een karakteristiek van de DDR-universiteit vooraf.

2.1 *Historische context van de Wende*

Na de Tweede Wereldoorlog komen vanuit de bezettingszones van de staten die leiding hebben gegeven aan de overwinning op het 'Derde Duitse Rijk' twee staten tot stand die zich beide bewust als Duitse staat willen manifesteren. Vanuit de Britse, de Franse en de Amerikaanse

bezettingszones ontstaat met de inwerkingtreding van de grondwet van 23 mei 1949 de Bondsrepubliek Duitsland, de BRD. De grondwet heeft een provisorisch karakter en heeft onder meer tot doel in de loop van de tijd de eenwording van Duitsland te bereiken. Dat streven is vastgelegd in de preambule. De grondwet biedt daartoe verschillende mogelijkheden. Voorlopig omvat de BRD de grondgebieden van de Britse, de Franse en de Amerikaanse zones met uitzondering van Saarland, dat pas op 1 januari 1957 op basis van artikel 23 tot de BRD toetreedt.

In de bezettingszone van de Sovjet-Unie wordt op 7 oktober 1949 een nieuwe Duitse staat met de naam *Deutsche Demokratische Republik*, DDR, opgericht. Als formele reden voor de oprichting van deze tweede Duitse staat wordt door de Sovjet Unie en de nieuwe regering van de DDR de oprichting van de BRD gegeven. Maar de feitelijke reden is dat het staatsconcept van de DDR fundamenteel met dat van de BRD verschilt. Tegenover de sociale markteconomie en de parlementaire democratie van de BRD staan de socialisering van maatschappij, industrie en economie en de leidende rol van de Marxistisch-Leninistische *Staatslehre*.

De BRD volgt met haar staatsconcept de uitgangspunten van de staatsordening van de Westerse bezetters. De DDR volgt die van de Sovjet-Unie. De principes van de staatsordening van de BRD voeren verder terug in de historie. De staatkundige ontwikkeling van Duitsland heeft zijn wortels in het Heilige Roomse Rijk.¹ De fundering van het federatieve karakter en de hiermee samenhangende sterke positie van de landen of deelstaten, is gebaseerd op de vorming van het eerste gemeenschappelijke verband van Duitse landen uit het *Heiliges Römisches Reich Deutscher Nation*. De basis daarvoor zijn de grondlijnen van het Rooms-Duitse Rijk dat in het midden van de tiende eeuw ontstaat. De eerste Duitse eenheidsstaat ontwikkelde zich na de nederlaag tegen Napoleon op basis van de nieuwe ordening van Europa door het Weense congres van 1814-1815, vanuit een los samenwerkingsverband van Duitse soevereine landen in de Duitse Bond, tot een eerste vorm van een federatieve Duitse staat in het 'Bismarckrijk'.² Dit Keizerrijk ontstaat op 18 januari 1871 in Versailles met de aanwijzing van Köning Wilhelm I van

1 Winkler, H. A., 2000, *Der lange Weg nach Westen*, München, p. 649-657.

2 Bismarck (1815-1898) is negentien jaar lang Reichskanzler.

Pruisen als Duitse Keizer.³ Het huidige federatieve karakter van de BRD en daarmee de macht van de deelstaten is gefundeerd in deze staatkundige ontwikkeling. Dat komt onder andere tot uitdrukking door de *Kulturhoheit der Länder*. Daardoor zijn de landen o.a. verantwoordelijk voor alle instellingen voor onderwijs, cultuur en wetenschappen. De universiteiten functioneren daardoor onder verantwoordelijkheid van de deelstaten en stadsstaten. Deze machtspositie van de *Länder* leidt tot grote verschillen tussen de deelstaten.

Hierna worden eerst de kenmerken van het staatsstelsel van de BRD besproken. Daarna volgt de DDR. Beide stelsels maken in de veertig jaar van hun bestaan allerlei ontwikkelingen door. De essentie bij beide staten daarvan is dat ze in politiek en cultureel opzicht steeds meer op hun 'westerse', respectievelijk 'oostelijke' voorbeelden gaan lijken en geworteld worden in de westerse of oostelijke politieke, economische en militaire allianties. De beschrijving van deze fasegewijze ontwikkeling van beide staten zou hier te ver voeren. Daarom wordt voornamelijk geconcentreerd op het decennium dat vooraf gaat aan de *Wende*.

2.1.1 Staatkundige karakteristiek van de BRD

De Bondsrepubliek Duitsland is een federatieve staat die na de *Wende* bestaat uit 16 deelstaten. Daaronder behoren de stadsstaten Berlijn, Hamburg, Bremen. Deze landen en stadsstaten zijn op basis van de grondwet geen provincies maar landen of deelstaten.⁴ Deze deelstaten hebben een eigen regering met een minister-president en ministers. Bij de stadsstaten draagt de regering de naam *Senat* en zijn *Senatoren* vergelijkbaar met *Landesministers*. De deelstaten hebben zelfs, naar analogie van de bond, een eigen grondwet, de *Landesverfassung*, met een op het niveau van het land daaraan gekoppelde hoogste gerechtshof, dat de wetten van het land toetst aan die van de grondwet van het land.

3 Het Keizerrijk vindt na de Eerste Wereldoorlog zijn einde. De Weimarer Republiek wordt in 1918 opgericht en komt aan zijn einde als Hitler in 1933 Rijkskanselier wordt, met een machtigingswet de democratie uitschakelde en in 1934 na Hindenburgs dood als Reichskanzler de functies van Reichskanzler en President verenigt.

4 Grundgesetz, 1998, art. 30: "Die Ausübung der staatlichen Befugnisse und die Erfüllung der staatlichen Aufgaben ist Sache der Länder, soweit dieses Grundgesetz keine andere Regelung trifft oder zulässt." Sommige van deze landen voeren ook de naam staat: Freistaat Bayern, Freistaat Thüringen.

Vanuit de historische staatkundige ontwikkeling zijn de landen o.a. verantwoordelijk voor onderwijs, cultuur en wetenschappen. Deze *Kulturhoheit* was één van de compromissen die nodig was om ooit een federatieve staat te kunnen oprichten. Door deze machtsverdeling tussen bond en landen wordt de stadsstaat Berlijn na de *Wende* verantwoordelijk voor de Humboldt-Universität. West-Berlijn had reeds twee universiteiten: de *Freie Universität*, die in 1948 werd opgericht toen de Humboldt-Universität steeds meer onder invloed kwam van de communistische ideologie van de Sovjet-Unie, de bezettingsmacht van het oostelijk deel van de stad waar zij is gevestigd, en de Technische Universiteit. Het is de bevoegdheid van de stadstaat Berlijn om deze drie universiteiten te laten voortbestaan of, al dan niet gedeeltelijk, samen te voegen. Hoogleraren zijn ambtenaren, *Landesbeamten*, van het land waarin de universiteit is gehuisvest. De grondwet van de bond, die bovengeschild is aan die van de deelstaten, regelt de vrijheid van onderwijs en onderzoek, maar bepaalt ook nadrukkelijk dat dit niet betekent dat wetenschappers niet meer zijn gebonden aan ‘trouw aan de grondwet’.⁵ De hoogleraren bij de Humboldt-Universität worden na de *Wende* benoemd door de verantwoordelijke *Senator*.

Na de machtsconcentratie in het Derde Rijk bij Rijkskanselier, tevens Staatspresident, Hitler, wordt na de Tweede Wereldoorlog bewust een sterk federale structuur van de BRD ontworpen om machtsconcentratie en machtsmisbruik te voorkomen. Dat gebeurt onder andere door een *Bundesverfassungsgericht* de bevoegdheid te geven de wetgevende macht van het parlement te toetsten aan de grondwet. Daarmee is de macht van het parlement ingeperkt. Door ook nog een grotere invloed toe te kennen aan de deelstaatregeringen in de mede-wetgevende bevoegdheid van de *Bundesrat*, naast die van de *Bundestag*, wordt de macht na de ondergang van het Derde Duitse Rijk bewust verdeeld over enerzijds veel verschillende staatsorganen en anderzijds over de bond en de landen. Dat is een reactie op de mogelijkheden die de staatsordening van de Weimarer republiek Hitler voor zijn machtsgreep bood. Deze nieuwe machtsverdeling binnen een federale staatsstructuur doordeesemt de gehele staatsordening van de BRD. Dat wordt geïllustreerd door het feit dat elk land een eigen grondwet met een eigen *Verfassungsgericht* heeft.

5 Ibid, art. 5, lid 3: „Kunst und Wissenschaft, Forschung und Lehre sind frei. Die Freiheit der Lehre entbindet nicht von der Treue zur Verfassung.”

Een grondwettelijk strikte scheiding tussen de financiën van bond en landen maakt dat ook duidelijk. Bij de recentste wijziging van de grondwet in 2006 is op sommige onderdelen de positie van de bond verstevigd om sneller te kunnen handelen. Dat gebeurt door de wetgevende macht van de door de deelstaatregeringen samengestelde en daarmee gedomineerde *Bundesrat* voor een aantal maatschappelijke terreinen te laten vervallen zodat de *Bundestag* daar de enige wetgever is. Ter compensatie van het machtsverlies van de deelstaten wordt de *Kulturbond* van de landen versterkt. Daarmee herhaalt zich de geschiedenis. De vorming van de eerste gemeenschappelijk staat was alleen maar mogelijk als de *Kulturbond* van de landen zou worden geaccepteerd. De recente versterking hiervan leidt ertoe dat de landen een nog grotere invloed op de universiteiten krijgen.⁶

2.1.2 Staatkundige karakteristiek van de DDR

De inrichting van de DDR-staat is gebaseerd op de Marxistisch-Leninistische *Staatslehre* en de uitleg en toepassing in de Sovjet-Unie ervan.⁷ Het *Demokratisch Zentralismus* is daarbij het leidende beginsel. Daarbij hoort een volksdemocratie op basis van de leidende rol van een communistische of socialistische eenheidspartij. In de DDR is dat de *Socialistische Einheitspartei*, de SED. In 1968 wordt in de grondwet van de DDR verankerd dat de SED leiding geeft aan de staat. Deze ideologische fundamenteën van de DDR veroorzaken een parallelle structuur partij-staat waarmee de partij alle belangrijke functies in de staat bezet en alle instellingen controleert. Door deze rol van de socialistische eenheidspartij beheerst de staat het gehele maatschappelijke bestel. Door de parallelle structuur bezet de partij daarmee ook alle leidinggevende functies binnen de universiteit. Partijfunctionarissen of prominente partijleden bekleden daardoor de belangrijkste posities binnen de universiteit. Met behulp van deze

-
- 6 Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland, verandering 16 juli 1998, Nomos, Baden-Baden. Een enkel voorbeeld illustreert de historische fundamenteën van de grondwet van na de Tweede Wereldoorlog. Het belangrijke artikel 140 over de rechten van de religieuze gemeenschappen is integraal overgenomen uit de *Verfassung* van 11 augustus 1919.
- 7 Bij deze analyse is o.a. gebruik gemaakt van: Bundesministerium für innerdeutsche Beziehungen, 1985, DDR Handboek, 2 banden, Köln, Verlag Wissenschaft und Politik.

dubbelstructuur controleert de partij namens de staat de gehele organisatie van onderwijs en onderzoek. De 'kaderpolitiek' van partij en staat heeft tot doel partijleden voor topfuncties en voor partij en staat strategisch kwetsbare functies op operationaliseringniveau op te leiden. Universiteiten vervullen in elk maatschappelijk stelsel een belangrijke rol bij de opleiding van deze functies. Door de ideologische uitgangspunten en de dubbelstructuur waarop het staatsbestel in de DDR is gebaseerd wordt de werving en opleiding van het kader in de DDR volledig bepaald door de socialistische eenheidspartij. Daarmee worden de universiteiten in de DDR niet alleen als kaderscholen van de maatschappij gezien, maar ook of vooral als kaderscholen van de met elkaar verweven socialistische partij en socialistische staat.

In tegenstelling tot de BRD heeft de DDR na de beginfase van haar bestaan en met de versterkte invoering van het *Demokratisch Zentralismus* vanaf 1952 geen deelstaten.⁸ De huidige deelstaten in de voormalige DDR zijn na de *Wende* op basis van de grondwet van de BRD ingevoerd. Ze gaan in hoofdlijnen terug op een historisch gefundeerde gebiedsindeling van voor het Derde Rijk. De DDR kiest op basis van haar ideologische uitgangspunten bewust voor een centralistisch staatsmodel waarbij de echte macht bij de top van de eenheidspartij ligt. Door de parallelle structuur partij-staat worden alle besluiten van de DDR-regering vooraf eerst besproken en goedgekeurd door het hoogste orgaan van de SED, het centrale comité. Dat wordt voorgezeten door de Eerste Secretaris van de SED. In de loop van de ontwikkelingsgeschiedenis van de DDR wordt de controle van de partij op staat en maatschappelijke instellingen steeds verder verhoogd. De dubbelstructuur is daarvoor een belangrijk instrument. Daardoor worden aan de hoogste partijfunctie steeds meer staatsfuncties gekoppeld. Zo wordt de Eerste Secretaris van de SED, later Secretaris-Generaal, ook voorzitter van de Staatsraad. Bij partijleider Walter Ulbricht (1893-1973) gebeurt dat vanaf 1960 en bij zijn opvolger Erich Honecker (1912-1994) in 1976. Deze raad is het hoogste staatsorgaan. De voorzitter van de Staatsraad is tevens staatshoofd van de DDR. Vanaf 1971 was Honecker al benoemd tot voorzitter van de *Nationalen Verteidigungsrat* en daarmee opperbevelhebber van het leger. Een ander voorbeeld van de effecten van de dubbelstructuur op de top van partij en staat is dat alle ministers lid

8 Zimmerman, H., 1985, DDR-Hanbuch, Band 1, p. 782.

zijn van het centrale comité van de partij en dat alle besluiten van de ministerraad ook door het centrale comité van de partij moeten worden goedgekeurd. Dit principe van parallelie wordt doorgevoerd in alle onderdelen en op alle niveaus van de DDR. Voor de universiteit betekent dit dat de rector en directeuren van vaksecties trouwe SED-leden moeten zijn en dat hun besluiten moeten worden goedgekeurd door het partijbureau van de SED, de *Kreisleitung*, dat speciaal voor de universiteit is opgericht en dat naast de rector is gehuisvest. De universiteit is in de DDR een volledig onderdeel van de staat. De universiteiten ressorteren onder (*sind ihm unterstellt*) het *Ministerium für Hoch- und Fachschulwesen*. De universiteit beschikt niet over eigen inkomsten. Alle personeelsleden van de universiteit zijn ambtenaar van de DDR-staat en worden door de minister benoemd.⁹

2.1.3 Staatkundige keuzes bij vereniging

Aan het bestaan van twee Duitse staten komt op 3 oktober 1990 een einde als de DDR met de toetreding tot de BRD ophoudt te bestaan. Net daarvoor heeft de eerste en tevens laatste democratisch gekozen *Volkskammer* van de DDR, na democratische verkiezingen die door de val van de Muur op 9 november 1989 mogelijk waren, hiervoor in grote meerderheid de basis gelegd. De *Volkskammer* kiest, gesteund door het volk, bewust de verst strekkende mogelijkheid van vereniging met de BRD op basis van artikel 23 van de Grondwet van de BRD. Met de opname van de DDR in de BRD houdt de DDR op te bestaan en gelden voor het grondgebied van de DDR alle wetten van de BRD. De overgang wordt geregeld in de verenigingswet die zowel door de *Volkskammer* als door de *Bundestag* wordt goedgekeurd. Deze wet is ook de basis voor de overdracht van de Humboldt-Universität van het *Ministerium für Hoch- und Fachschulwesen* van de DDR aan de *Senat* van het herenigde Berlijn. De wet regelt hoe de universiteit moet worden geherstructureerd. De wetgever noemt daarbij twee ijkpunten: 'kwantiteit' en 'kwaliteit'.¹⁰ Elke deelstaat of stadstaat ontwerpt op basis van deze wet criteria voor de wijze waarop de universiteiten in Oost-

9 Zimmerman, H., 1985, DDR-Hanbuch, Band 2, p. 1270 e.v.

10 Vertrag zwischen der Bundesrepublik Deutschland und der Deutschen Demokratischen Republik über die Herstellung der Einheit Deutschlands – Einigungsvertrag – vom 31.8.1990, BGBl. II, S.889.

Duitsland moeten worden ingebracht in het nieuwe westerse maatschappelijke stelsel en het hiermee verbonden westerse wetenschapssysteem. Zo ook Berlijn.¹¹ Daardoor ontstaan er verschillen tussen de veranderingsprocessen van de nieuwe deelstaten.¹² De senaat van Berlijn bepaalt met behulp van de twee criteria het kader voor het herstructureringsproces voor de Humboldt-Universität. Faculteiten, leerstoelgebieden en de formatie van hoogleraren worden bepaald. Deze wet is ook de formele basis voor de toetsing, beoordeling en selectie van alle zittende professoren van de universiteiten in de voormalige DDR. Bij alle deelstaten blijven de hoogleraren staatsambtenaar.

Met de opname van de DDR in het staatsstelsel van de BRD is “de eenheid en vrijheid van Duitsland bereikt”.¹³ Dat wordt in een nieuwe preambule van de grondwet verwoord.¹⁴ Artikel 23 heeft daarmee zijn functie vervuld en komt te vervallen. Dit artikel blijft evenwel niet leeg, zoals elders in de grondwet wel gebeurt als passages van een geheel artikel komen te vervallen. Opmerkelijk is dat het artikel wordt benut om het grotere Duitsland te plaatsen in de ordening van de Europese Unie. Dat doet ook de nieuwe preambule waarin de eenwording van Duitsland in verband wordt gebracht met een ‘verenigd Europa’. Het nieuwe, omvangrijke artikel 23 is geheel gewijd aan de inbedding van de BRD in de Europese Unie. Gezien vanuit het globale karakter van een grondwet is het bijzonder dat in dit artikel de relaties tussen de toporganen van de Duitse staat en de Europese Unie gedetailleerd worden beschreven. Dit illustreert onder welk gesternte de Duitse wetgever, dat zijn de *Bundestag* en *Bundesrat*, de eenwording van Duitsland plaatst. Duitsland legt bewust een verband tussen haar staatkundige ontwikkeling en het grotere verband van de Europese Unie. Mede daarom is Duitsland een pleitbezorger voor een sterke Unie. Behalve deze wijzigingen van preambule en grondwet leidt de toetreding van de DDR tot de BRD niet tot andere essentiële veranderingen van de grondwet en andere wetten. Dat betekent dat de staatsordening van de BRD volledig maatgevend wordt voor het voormalige grondgebied van

11 Voor Berlijn: Hochschulpersonal-Übernahmegesetz (HPersÜG) van 11 juni 1992.

12 Hall, K.H., Die Hochschulgesetzgebung der neuen Länder als Rahmenbedingung der Neustrukturierung, in: Mayntz, Hrsg., 1994, pp.165-189.

13 Grundgesetz, 1998, Preambule.

14 Ibid.

de DDR en dat geen enkel aspect van de staatsordening van de DDR wordt overgenomen door de verenigde Duitse staat.

2.2 *Beschrijving van de maatschappelijke en staatkundige omwenteling*

Op 9 november 1989 gaat de muur open en krijgen de Oost-Duitsers een vrije toegang tot het westen. De al langer sluimerende crisis in de communistische staten komt tot een hoogtepunt en valt niet meer te beheersen. Dit unieke moment zal grote en langdurige gevolgen hebben voor geheel Europa, ja zelfs de gehele wereld. De verdeling van de wereld, in een communistische, Russische invloedssfeer en een kapitalistische, Amerikaanse invloedssfeer, die al eind 1943 tijdens de Tweede Wereldoorlog in Teheran, later in februari 1945 in Jalta¹⁵ is overeengekomen, wordt obsoleet. De epoche die is gedomineerd door de bloedige gevolgen van de communistische revolutie en het nationaal-socialisme, wordt zonder dodelijk schot, in een opzienbarende korte tijdsfase door een reeks van in de context van Duitslands geschiedenis, kleine, ogenschijnlijk onschuldige gebeurtenissen beëindigd.

Op de veertigste verjaardag van de DDR is te zien dat het ondanks de feestelijke activiteiten niet goed gaat met de DDR. Onder het toezien oog van de leider van het Oostblok en de architect van perestrojka (herstructurering) en glasnost (openheid), Michael Gorbatschow, protesteert een kleine groep DDR-burgers. Dat is de laatste decennia ongekend in de DDR. Ze roepen zijn naam: “Gorbi, Gorbi...” en negeren bewust hun politiek leider die naast hem staat, Erich Honecker. Ondanks de censuur wist men dat Honecker Gorbatschow eigenlijk niet had willen uitnodigen. De SED-leider had al langer opdracht gegeven om alle berichtgeving over het vernieuwingsproces van Gorbatschow in de DDR te verbieden. Als de beelden van toen de revue passeren is te zien dat Gorbatschow zich bewust is in welke peniebele situatie hij zich bevindt. Terwijl beide leiders de hoogstnoodzakelijke beleefdheden met elkaar uitwisselen geeft Honecker de opdracht hardhandig in te grijpen om het protest te beëindigen. Het is 7 oktober 1989. Luttele weken daarna wordt Honecker afgezet. Het Politbureau probeert het tij te keren. Egon Krenz volgt hem als partij- en staatsleider op. Het mag niet

¹⁵ Hermann, I. , 2001, Die Deutsch-Deutsche Grenze, p. 9.

meer baten. Eén maand later al valt te Berlijnse Muur. De geest is uit de fles. Het Oostblok en daarmee de socialistisch-communistische ideologie zullen tamelijk geruisloos verdampen. Dat proces is niet meer te stoppen. 40 jaar isolementpolitiek en 28 jaar Berlijnse Muur begeven het in luttele uren. Veel zal nog volgen. Er komt snel een overgangsregering. Eén van de eerste daden die deze stelt is de grondwettelijke leiding van de Socialistische Eenheidspartij beëindigen. Dat heeft onmiddellijk gevolgen voor de Humboldt-Universität. Het verplichte vak marxisme-leninisme wordt opgeheven. De hoogleraren die dit verzorgen worden op non-actief gezet. De eerste hoogleraren die intensief betrokken waren bij de leidinggevende rol van het socialisme in de universiteit laten zich niet meer zien. Hierna zal blijken dat dit het topje van de ijsberg is en dat de *Wende* grote gevolgen zal hebben voor de universiteit en de beroepspraktijk van de professoren.

Hier volgen eerst de historische beelden van het voorspel van de Berlijnse *Wende*. In Polen ontstaat met de oprichting van de vakbond Solidarinosch door Lech Walesa al in 1980 in de havenstad Gdansk de kiem. In de nacht van 10 op 11 september 1989 knipt de Hongaarse minister van Buitenlandse Zaken Gyula Horn eigenhandig een doorgang in het IJzeren Gordijn en gaat ook de Tsjecho-Slowaakse grens open. In de dagen daarna verlaten 15.000 Oost-Duitsers de DDR. Velen vluchten naar de West-Duitse ambassade te Praag in de hoop zo naar het westen te kunnen reizen. Er ontstaat een onhoudbare situatie. Na een paar spannende dagen kondigt op 30 september 1989 de West-Duitse minister van Buitenlandse Zaken, Hans-Dieter Genscher vanaf het balkon van de West-Duitse ambassade te Praag de vrije doortocht naar het westen aan. Een week later op 7 oktober viert het oude DDR-regime met Michail Gorbatschow het veertig jarige bestaan van de DDR. Een maand later valt op 9 november de Berlijnse Muur. Václav Havel richt op 20 november het Burgerforum op, waarmee de fluwelen revolutie in Praag wordt ingeleid.

Zeer snel na de onverwachte val van de Muur op 9 november 1989 nemen bevolking en parlement van de DDR in hoog tempo een reeks ingrijpende besluiten. Op 18 maart 1990 worden er al voor de eerste keer democratische verkiezingen georganiseerd, waarin wederom onverwacht de op de westerse politieke cultuur gerichte partijen een ruime meerderheid krijgen in het parlement van de DDR, de *Volkskammer*. Op 23 augustus 1990 besluiten de parlementariërs van de DDR met overweldigende meerderheid, dat op 3 oktober 1990 de DDR volledig zal

toetreden tot de BRD, waardoor hun staat ophoudt te bestaan. Artikel 23 van de grondwet van de BRD is daarvoor de basis. Het is het verst reikende grondwettelijke instrument omdat op basis van dit artikel grondgebieden aan de BRD worden toegevoegd zonder dat deze toetreding tot de BRD gevolgen heeft voor de staatsordening van de BRD. Daarmee kiezen de DDR-parlementariërs welbewust voor de radicaalste vorm van vereniging van de beide Duitslanden waardoor het westen de norm van alles wordt waaraan het oosten zich geheel wil aanpassen. De grondwet van de BRD bood nadrukkelijk ook een andere oplossing waardoor er een 'confederatie' van de DDR met de BRD had kunnen ontstaan, waardoor de DDR had kunnen blijven voortbestaan. De ontwerpers van de nieuwe grondwet voor Duitsland werden na de Tweede Wereldoorlog geconfronteerd met een door de geallieerden opgedeeld land. Het was toen onduidelijk wat de grenzen van de vers opgerichte BRD moesten of konden zijn. Zo werd Saarland nog jarenlang door Frankrijk geregeerd. Het Oosten was bezet door de bevrijders van de Sovjet Unie. Om deze redenen voorzag de nieuwe grondwet er in om toetredingen van nieuwe grondgebieden of deelstaten op verschillende manieren en op verschillende momenten mogelijk te maken. Dat illustreert dat na de capitulatie van Hitler-Duitsland niemand wist wat het grondgebied van Duitsland in de toekomst zou kunnen of moeten zijn. Op basis van deze grondwettelijke mogelijkheden zou de democratische DDR eigen keuzes hebben kunnen maken over de verandering of behoud van maatschappelijke aspecten en instituties. Dat zou gepaard kunnen gaan met een geleidelijk veranderingsproces. Maar daarvoor koos de *Volkskammer* nadrukkelijk niet, terwijl deze optie in de maanden daarvoor uitvoerig is bediscussieerd. Daarom is dit een essentiële keuze die het karakter van het *Wende*-proces en alle daarvan afgeleide veranderingen wezenlijk beïnvloedt. Later zal in dit onderzoeksverslag blijken dat aan deze keuze voortdurend wordt gerefereerd. Er zijn twee hoofdstromingen. Door deze keuze is de *Wende* een succes, of met een variatie: er was geen reëel alternatief omdat de macht van Gorbatschow wankel was. Versus, door de keuze is de *Wende* mislukt, of met een andere variatie: er was een reëel alternatief waardoor de DDR behouden had kunnen worden en als democratische staat bijvoorbeeld een 'confederatie' met de BRD had kunnen oprichten.

Het vergaande besluit van de *Volkskammer* wordt in een euforische zitting besloten. De vers gekozen parlementariërs willen tempo maken

en zo snel mogelijk de DDR opheffen. Ze willen dit historische moment vol benutten en geen risico lopen dat de politieke machtsverhoudingen veranderen. Die hebben ze in het domein van het Warschaupact immers veel meegemaakt. Daarom is er al binnen enkele maanden een verenigingverdrag waarin geen ruimte meer bestaat voor tussenoplossingen of een eigen DDR-aanpak. Het besluit van de *Volkskammer* reikt veel verder dan het zogeheten Tienpuntenplan van de toenmalige bondskanselier Kohl, waar westerse politici als Mitterand, Thatcher en Lubbers zo tegen waren omdat ze geen groot en herenigd Duitsland (terug) wilden. Bondskanselier Kohl schrijft persoonlijk in de eerste onzekere weken na de val van de Muur zonder consultatie van de *Siegermächten* en de politieke partijen in zowel West- als Oost-Duitsland zijn visie op het *zusammenwachsen* van de beide staten. Hij presenteert zijn plan op 28 november 1989 in de Duitse Bondsdag en verrast daarmee vriend en vijand. Kern van het plan is een stapsgewijze uitbouw van de relaties tussen de DDR en de BRD, die uitmonden in één Duitse Bondsstaat met een confederatieve structuur of statenbond, waarin de DDR en de BRD ieder volkenrechtelijk erkend blijven. In het Tienpuntenplan wordt de grondwettelijke doelstelling van de vereniging van de beide Duitse staten wel genoemd als vanzelfsprekend oriëntatiepunt, maar wordt *niet* gesproken over het tijdstip en de manier waarop deze vereniging uiteindelijk vorm moet krijgen. Kohl plaats de grondwettelijke vereniging bewust naar een latere tijd fase als hij schrijft dat niemand weet hoe die er uiteindelijk zal uitzien. Deze situatie vertoont overeenkomsten met het moment dat Duitsland na de Tweede Wereldoorlog een nieuwe grondwet krijgt. Ook toen was slechts globaal bekend hoe het staatkundige proces in de toekomst zou gaan verlopen. De door Kohl genoemde statenbond is een tussenoplossing. Hij vindt dat hij daarmee het maximaal te bereiken doel heeft geformuleerd. Dit confederatie-idee zou allerlei varianten en schakeringen bij de staatkundige verandering mogelijk hebben gemaakt. De wil van een ruime meerderheid van het Oost-Duitse volk leidt echter tot een minder geleidelijk proces. De stormachtige *Wende*-ontwikkelingen resulteren in een uiterst kort tijdsbestek in het opnemings- en opheffingsbesluit van de *Volkskammer*.

Deze terugblik illustreert dat niemand op de avond van 9 november 1989 kon bevroeden dat de uiteindelijk gekozen extreme vorm van vereniging gewenst werd of mogelijk zou zijn. Vanuit allerlei perspectieven was dat toen niet goed denkbaar. De Oost-West-

verhoudingen waren daar zeker nog niet rijp voor was de vooronderstelling. De president van de bank van de BRD was tegen. De West-Duitse economie en de sterke D-mark zouden er te veel onder gaan leiden. Prominente West-Duitse politici van verschillende partijen wilden om uiteenlopende redenen niet. De Oost-Duitse burgerbeweging die de *Wende* had uitgelokt wilde in meerderheid een *Dritter Weg*, een middenweg tussen de oude DDR en de (oude) BRD, waarbij een gedemocratiseerde DDR naar een intensieve vorm van samenwerking met de BRD zou toegroeien. Binnen de muren van de Humboldt-Universität lag daarvoor al een nieuwe grondwettelijke basis klaar. Het is het Oost-Duitse volk zelf dat een radicaal besluit neemt. De bevolking van de DDR wil volledig worden opgenomen in de 'westerse alliantie'. Daardoor komen twee staten met extreem verschillende waardestelsels en een gedurende veertig jaar gescheiden ontwikkeling weer samen in één Duitse staat. De keuze van de democratische DDR voor de toetreding tot de West-Duitse staat heeft ingrijpende gevolgen voor de in de Oost-Berlijn gelegen Humboldt-Universiteit, omdat enerzijds de socialistische eenheidsstaat alle maatschappelijke instituties domineerde en daarmee ook de universiteiten en anderzijds nu het democratisch kapitalisme eigen condities wil stellen aan de institutionalisering van wetenschappelijk onderwijs en onderzoek. Voor de *Wende* functioneert de universiteit binnen het strakke kader van de staats- en partijleiding van de centralistische eenheidsstaat DDR. Na de *Wende* opereert de universiteit binnen het federatieve staatsmodel van de BRD. Daarin is de stadsstaat Berlijn de instandhouder en toezichthouder van de Humboldt-Universität, benoemt haar hoogleraren, stelt het grootste gedeelte van de financiën beschikbaar en bepaalt de voorwaarden voor het academisch zelfbestuur. De federale Bondsregering is voornamelijk actief met federatieve zwaartepunten. Die betreffen vooral het onderzoeksdomein. De uitvoering daarvan is opgedragen aan de Deutsche Forschungsgemeinschaft DFG. De Duitse bondsfederatie bepaalt wel de bestuurlijke en organisatorische condities waarbinnen de deelstaten en de instituties waarvoor zij verantwoordelijk zijn, zoals de universiteiten, moeten functioneren. De Duitse taal kent hiervoor het overkoepelende begrip *Verwaltung* dat in het Nederlands geen eenduidig equivalent kent. De BRD kent omvangrijke en gedetailleerde *Verwaltungsrichtlinien*, zoals die o.a. door het *Bundesrechnungshof* worden gecontroleerd. Deze kaders het academisch zelfbestuur in.

2.3 *Beschrijving van omwenteling van Humboldt-Universität*

Nu zal het feitelijk verloop van de veranderingen die door de *Wende* bij de Humboldt-Universität zijn ontstaan worden beschreven. Eerst zal de historische context worden beschreven (2.2.1). Daarna zal een karakteristiek van de universiteit in de DDR-periode worden geschetst (2.2.2). Dat is het vertrekpunt van de beschrijving van de transformaties die door de Duitse eenwording bij de Humboldt-Universität ontstaan (2.2.3).

2.3.1 *Historische context van omwenteling van Humboldt-Universität*

De Berlijnse universiteit is in velerlei opzicht een opmerkelijke universiteit. De in 1810 opgerichte universiteit is voor veel Europese en Amerikaanse universiteiten een voorbeeld bij hun ontwikkeling. Het Humboldtiaanse universiteitsidee, waarin de persoonlijke ontplooiing van het individu, gebaseerd op het *Bildungs*idee, de eenheid van onderwijs en onderzoek en het universitaire zelfbestuur de kernwaarden zijn, brengt de Berlijnse universiteit tot het moment dat Duitsland en daarmee de wetenschap met de aanvang van het Derde Rijk in een isolement komen, naar de wereldtop. De wetenschappelijke roem van weleer blijkt uit het grote aantal Nobelprijswinnaars die als hoogleraar gewerkt hebben bij deze relatief jonge Berlijnse universiteit.¹⁶ 29 Portretten hangen in het trappenhuis dat met marmer uit Hitlers Berlijnse bunker is gedecoreerd. Op dat marmer prijkt de elfde Feuerbachthese van Karl Marx: „*Die Philosophen haben die Welt nur verschieden interpretiert, es kommt aber darauf an, sie zu verändern.*“ Voor de ingang staan de beelden van de gebroeders Alexander en Wilhelm von Humboldt die refereren aan de idealen van de Verlichtingsperiode.

16 Chemie: J.H. van 't Hoff (1901), E. Fischer (1902), A. von Baeyer (1905), E. Buchner (1907), R. Willstätter (1915), F. Haber (1918), W. Nernst (1920), P. Debye (1936), A. Butenandt (1939), O. Hahn (1944), o. Diels (1950); natuurkunde: W. Wien (1911), M. von Laue (1914), M. Planck (1918), A. Einstein (1921), G. Hertz (1925), J. Franck (1925), W. Heisenberg (1932), E. Schroedinger (1933), W. Bothe (1954), M. Born (1954); geneeskunde: E. von Behring (1901), R. Koch (1905), P. Ehrlich (1908), A. Kossel (1910), O. Warburg (1931), H. Spemann (1935), W. Forssmann (1956); literatuur: Th. Mommsen (1902).

Ze hebben ieder op eigen wijze de fundamenten van deze universiteit gelegd. De universiteit is majestueus gevestigd in het voormalige, 240 jaar oude, door de Nederlandse bouwmeester J. Boumann (1706-1776) ontworpen paleis voor de Pruisische prins Friedrich Heinrich Ludwig (1726-1802). Het 'universiteitspaleis' ligt in het centrum van Berlijn aan de laan *Unter den Linden* met zijn vele historische en culturele 'getuigen'. Deze laan start aan de oostzijde achter het *Brandenburger Tor*, op een steenworp afstand van de *Deutsche Reichstag*. *Unter den Linden* begint op de plaats waar op 13 augustus 1961 de Muur Berlijn, Duitsland en Europa scheidt in een oostelijk en westelijk deel. Het dominante gebouw hier is de Rijksdag. Het symboliseert onmiskenbaar de voorname plaats die de staat in de Duitse historie inneemt. Rakelings langs het dominante gebouw loopt de Muur, die als *antifascistische Schutzwall* van de socialistische eenheidsstaat DDR het in West-Berlijn gelegen historische pronkstuk voor Oost-Berlijn ontoegankelijk maakt. De Muur loopt over Hitlers Berlijnse regeringsbunker, waarin hij zijn einde zocht. Op een steenworp afstand staat het Pruisische prinsenvaleis waarin de hoofdvestiging van de Berlijnse universiteit is gehuisvest. In en bij de universiteitsgebouwen verwijzen nog meer historische tekenen naar de band tussen universiteit en staat. Het boekverbrandingsmonument op het plein tussen het hoofdgebouw en de juridische faculteit herinnert aan de *Kristallnacht*. Naast de universitaire hoofdvestiging in het Pruisische Prinsenvaleis is het even majestueuze gebouw van de staatsbibliotheek zichtbaar, die nu ook als universiteitsbibliotheek dienst doet.

2.3.2 Karakteristiek van een DDR-universiteit

Na de overgave van Duitsland aan de vier geallieerde staten de Verenigde Staten van Amerika, Frankrijk, Groot-Brittannië en de Sovjet Unie heeft de Humboldt-Universität veertig jaar gefunctioneerd in de Sovjet-sector van Berlijn, tevens de hoofdstad van de DDR. Ze stond toevallig in het domein dat de Russische bevrijders toekwam, of dat ze zich toeëigenden zoals de westerse bevrijders dat met hun sectoren ook deden. De socialistisch-communistische ideologie van de Russische winnaars van de Tweede Wereldoorlog heeft de Berlijnse universiteit in een periode van veertig jaar een profiel gegeven dat zich onderscheidt van westerse typen universiteiten. Dat profiel wordt hier geschetst omdat het de uitgangspositie is voor de veranderingsprocessen zoals die door de eenwording van Duitsland ontstaan.

De ontwikkelingsstand van de universiteiten op het moment van de val van de Muur in 1989 ziet er als volgt uit. De beslissingen over de ontwikkeling van de universiteiten in de DDR berusten op de typische karakteristieken van de socialistische maatschappelijke orde: de SED-partij domineert in alle opzichten het maatschappelijk handelen, het democratisch-centralisme is het maatschappelijk organisatieprincipe, de maatschappelijke behoeften hebben prioriteit boven de individuele, de economie wordt centraal gestuurd met prioriteit voor volledige werkgelegenheid en sociale zekerheid en de realisering van sociale gelijkheid is een belangrijk doel.¹⁷

Deze invloed van de maatschappelijke orde van de DDR leidt tot een universitair profiel van de Humboldt-Universität dat bestaat uit tien kenmerken: (1) de sterke ideologische vervlechting van onderwijs en onderzoek met de socialistisch-communistische doelstellingen van de staat, (2) de duale leiding van de universiteit met wetenschappers en partijfunctionarissen, (3) het selectieve karakter, (4) de georiënteerdheid op onderwijs en vorming van studenten, (5) de toepassingsgerichtheid van het onderzoek, (6) seminargroepen en vaksecties als hoofdlijnen van de universitaire organisatie, (7) de grote personeelsformatie, (8) het kleinschalige karakter, (9) de directe aansluiting op het statelijk productie-stelsel, (10) kaderschool van de staat. De eerste negen kenmerken karakteriseren alle universiteiten in de DDR. Het kaderschool karakter is specifiek voor de Humboldt-Universität. De betekenis van deze kenmerken zal nu worden beschreven. Deze karaktertrekken van de DDR-universiteit onderscheiden haar van westerse universiteitsvormen.¹⁸

17 Buck-Bechler, G., Schaefer, H.D & Wagemann, C.H., Hrsg., 1997, *Hochschulen in den ostdeutschen Bundesländern. Ein Handbuch zur Hochschulerneuerung*, Weinheim, Deutscher Studienverlag, p.26.

18 Vgl. *Materialen 2*, d. IV/2, o.a. Simon, p. 520-521. Hij wijst op de crisis waarin de universiteit zich volgens hem bevindt door het afleveren van de voor de beroepspraktijk ongeschikte afgestudeerden en door de grote massa studenten die in de universiteiten moet worden opgeleid, waarbij door o.a. de afschaffing van de voor het DDR-systeem zo typische 'Mittelbau' die de begeleiding van de studenten voor zijn rekening nam en door het ontbreken van de pedagogische kwaliteiten van sommige westerse hoogleraren, er slechte studieresultaten worden bereikt. Ter onderscheiding van de massa-universiteit van het westen signaleert Simon de voordelen van het universitaire systeem van de DDR: kleinere onderwijsgroepen, betere persoonlijke begeleiding, hogere student-stafratio, selectieve opname van studenten, persoonlijke tests, een gedifferentieerde opbouw van de wetenschappelijke staf met een beter didactisch en pedagogisch klimaat.

Het eerste element in de karakteristiek van de DDR-universiteit is gerelateerd aan de dominantie van het ideologische karakter van de staat waarbinnen de universiteit functioneert. Het gehele functioneren van de universiteit staat in het teken van de kaderpolitiek van de SED. Zo moeten de juiste personen kunnen worden geselecteerd en opgeleid voor de leiding van partij en staat. Dat is de belangrijkste opgave van universiteiten. Uit de helft van de gezinnen komt een lid van de SED. Vanaf jeugdige leeftijd worden leden geworven voor de jongerenbeweging van de partij, de pioniers. Dat laat zien dat individuele ontplooiing al op jeugdige leeftijd in het teken van de partij- en staatsdoelstellingen staat. Dat is ook zo bij de selectie van studenten voor toelating tot de universiteit. Er wordt naar gestreefd dat in elk maatschappelijk of universitair onderdeel er een invloedrijk gedeelte SED-lid is.¹⁹ De universiteiten en hun wetenschappers worden als cruciale onderdelen van het planning- en besturingssysteem beschouwd. Daarin wordt wetenschap als een belangrijk productiemiddel en daarmee instrument van de ideologie gezien. Afhankelijk van de ideologiegevoeligheid van het wetenschapsgebied, bepaalt de marxistisch-leninistische partij-ideologie in meer of mindere mate de inhoudelijke doelstellingen van onderwijs en onderzoek, sluit bepaalde specialismen uit die strijdig zijn met de partij-ideologie of planvorming en wijst andere gebieden als zwaartepunt aan die passen in de speerpunten van de partij. Omdat de wetenschap zo'n essentiële rol

19 Materialien 2, d. IV/2, Bernd Florath, p. 1157: „Die staatliche Intervention hatte besonders unter den Bedingungen der NS-Diktatur die innere Autonomie der Universitäten weitestgehend aufgelöst. Hierfür steht als Symptom beispielhaft die Portraitgalerie der Berliner Rektoren (wie der anderer Universitäten), deren jährlicher Wechsel ursprünglich nicht durch die Wissenschaftspolitik der SED, sondern durch die der NSDAP zum Kontinuum einiger regimeloyaler „Führer der Hochschule“ mutierte, die zwar nicht Vorbild der „staatlichen Einzelleiter des Universitätskollektivs“ waren, wohl aber Gegenbild, Spiegelbild. Die Deformation der Wissenschaftsverfassung durch die NSDiktatur erstrebte die Aufhebung der universitären Autonomie als endlich zu überwindenden Ausfluß „der Aufklärung und des bürgerlichen Liberalismus“ und die „Verbindung der Hochschule mit Staat und Volk“. Hierbei richteten sich an die deutschen Universitäten Forderungen, die einem Absolventen einer sozialistischen Universität der DDR außerordentlich vertraut in den Ohren klingen: nach der politischen Universität (Adolf Rein), der Sinngebung für die Wissenschaften durch „germanisch-deutsche Grundwerte“ (Martin Heidegger), dem Primat des Politischen, dem „politischen Semester“ (Hans Freyer), der „deutsch-kundlichen Vorfakultät“ (M. Weller).

speelt in de communistische staatsfilosofie, moet de staat het risico accepteren aan de wetenschappers en universiteiten toch binnen de statelijke controlemechanismen een bepaalde mate van vrijheid te gunnen om een prestigieuze aansluiting te kunnen behouden bij de internationale wetenschappelijke wereld.²⁰ De opgaven van universiteiten worden nauwkeurig gespecificeerd en direct afgeleid van het vijfjarenplan van de staat. Dat bepaalt de inhoud van onderwijs en onderzoek. De Humboldtiaanse academische vrijheid voor studenten en wetenschappers wordt hierdoor beperkt. Hun keuzevrijheid is ondergeschikt aan de veronderstelde belangen van de staat die op basis van de socialistisch-communistische staatsordening wettelijk zijn afgeleid van één maatschappelijke ideologie. Daarin is het individuele belang altijd ondergeschikt aan het collectieve. De Humboldtiaanse eenheid van onderwijs en onderzoek wordt getransformeerd naar de van de socialistisch-communistische ideologie afgeleide eenheid van praktijk en theorie. Deze ideologische basis van de karakteristiek beïnvloedt alle aspecten van de DDR-universiteit.

De universiteitsleiding wordt op wettelijke basis gecontroleerd door het kader van de socialistische eenheidspartij SED, dat volgens de officiële staatsordening van de DDR, alle instellingen van staat en maatschappij leidt. Dat is de tweede bouwsteen van het universitaire profiel. Dat betekent dat de rector van de Humboldt-Universität en alle andere leidinggevende wetenschappers als prorector en wetenschappelijk directeurs partijlid zijn. Dat geldt niet voor professoren. Van deze groep is 50 % lid. Dit percentage werd als bovengrens gehanteerd opdat professoren een niet te grote invloed in de partij konden krijgen. Dat betekent dat er in bepaalde perioden voor professoren wachtlijsten waren om lid van de SED te kunnen worden. De duale structuur staat-partij is

20 Materialien 2, d. IV/2, Klaus Meier, p. 1308: „Es gehörte zu den Grundprämissen der Politik der SED, daß sich die Überlegenheit des sozialistischen Systems in der Entwicklung und Nutzung der Vorzüge der wissenschaftlich-technischen Revolution beweisen würde. Die SED „zählt die Förderung der Wissenschaft zu ihren wichtigsten Aufgaben. Die Wissenschaft leistet einen ständig wachsenden Beitrag zur planmäßigen Vervollkommenheit der Produktion und zur Entwicklung des materiellen und geistig- kulturellen Lebens aller Werktätigen.“ (Programm der SED, S. 45) Und bereits 1972 formulierte Erich Honecker, in der wissenschaftlich-technischen Revolution „zeichnet sich ein entscheidender Abschnitt der sozialistischen Offensive im ökonomischen Wettbewerb mit dem Imperialismus ab. Honecker: Fragen von Wissenschaft und Politik, S. 11.“

doorgevoerd tot in de kleinste haarvaten van de universiteit. Dat betekent dat de partijleiding alle plannen en besluiten van de universiteitsleiding en de wetenschappelijke secties moet goedkeuren. Dat gaat over kleine en grote aspecten: van oprichting van afdelingen, verplaatsing van locaties, tot toestemming om eigen wetenschappelijk werk te drukken, kopieën te verkrijgen van buitenlandse publicaties, naar een binnenlands of buitenlands congres te gaan, tot hulp van de universitaire seminargroepen en professoren bij de aardappeloogst.

Het selectieve karakter van de Humboldt-Universität is een derde opvallend kenmerk in vergelijking met het westerse universitaire model. Ook dit element is direct afgeleid van de socialistisch-communistische staatsideologie. Weliswaar is één van de belangrijkste ideologische doelstellingen het bereiken van sociale gelijkheid, toch betekent dat niet dat het streven erop was gericht zo veel mogelijk studenten bij de universiteiten op te leiden. Anders dan in het westen heeft intellectuele arbeid in de DDR niet de hoogste status. In de boeren- en arbeidersstaat is men zelfs beducht voor overheersing van de arbeiders door de intellectuelen. Dat is ook de reden dat er bewuste 'quota' worden nagestreefd bij het aantal partijleden onder de verschillende bevolkingsgroepen. Toen er te veel professoren lid van de SED dreigden te worden was er zelfs een wachtlijst.

De staat raamt afhankelijk van zijn plandoelstellingen nauwkeurig per discipline het benodigde aantal arbeidskrachten en leidt daar het aantal studenten voor de wetenschapsgebieden af. Deze staatsraming is de eerste factor die de toelating van studenten bepaalt. De tweede wordt afgeleid van de kaderpolitiek van de SED. De partij selecteert wie naar haar oordeel in aanmerking komt om een leidinggevende positie in de partij te vervullen. Op basis van die selectie beslist de partijleiding tot welke discipline de aankomende student wordt toegelaten. De eigen biografie, die van gezinsleden en soms ook nog andere familieleden, en de mate waarin die wel of niet positief of negatief is verbonden met de staatsideologie, is de derde bepalende factor voor de toelating tot de universiteit. De geschiktheid en wensen van aanstaande studenten zijn daaraan ondergeschikt. Dat past in de socialistisch-communistische staatsopvatting waarbij het belang van het individu in dienst moet staan van het realiseren van collectieve doelen. Kinderen uit arbeiders- en boerenmilieus hebben bij een dreigende dominantie van kinderen uit intellectuele milieus voorrang. Voor de participatie van de eerste twee

groepen worden streefpercentages gehanteerd. Kinderen van families die kritisch staan tegenover partij en staat, of die kerkelijke functies bekleden ondergaan een zware selectie. Niet zelden worden ze uitgesloten van een universitaire studie.

Het vierde onderscheidende element in het universitaire profiel is de georiënteerdheid op onderwijs en vorming van studenten. De ingrediënten daarvoor zijn groepsvorming, bewuste teamvorming, intensieve begeleiding van studenten, samenwerking van studenten, professoren en medewerkers en veel persoonlijke contacten. Na een succesvolle studieloopbaan, was een door de partij en staat geplande carrière verzekerd. Als bij de studie werd gefaald, werd dat door staat en partij afgestraft. De beperkte keuzemogelijkheden werden nog verder beknot. De vrije tijd werd zo veel mogelijk in een collectief, socialistisch gecontroleerd milieu doorgebracht. Dit alles leidt tot een hoog studierendement. In de DDR-periode is dat ongeveer 90 % terwijl na de *Wende*-veranderingen het rendement op het westerse niveau van 50 % ligt. De studieduur in de DDR-periode valt ongeveer samen met de reguliere duur van het viereenhalfjarige curriculum, terwijl die na de *Wende* bijna verdubbelt.

De toepassingsgerichtheid van het onderzoek is het vijfde kenmerk. Naast universiteiten functioneert er een zeer omvangrijke Academie van Wetenschappen met 59 instituten en 22.000 wetenschappers.²¹ De academie heeft als belangrijkste taak het verrichten van fundamenteel onderzoek in zoverre dat met de ideologische uitgangspunten van de staatsordening te verenigen is. Daarom richt de universiteit zich meer op de toepassing van de wetenschap. Dat had in de staatsplanning ook een grotere prioriteit omdat daarmee de statelijke, en daarvan afgeleide individuele, behoeften moesten worden bevredigd. Dat neemt niet weg dat er allerlei samenwerkingsprojecten bestaan tussen de academie en universiteit waardoor er ook menging van de taakvelden ontstaat. Zo zijn er hoogleraren betrokken bij academieprojecten en zijn academielieden actief binnen de universiteit.

De zesde karakteristiek ontstaat door de opbouw van de universitaire organisatie met seminariegroepen en vaksecties. Ook dat is een gevolg van de dominantie van de partij- en staatsideologie. Met deze kleine

21 De hoogste aantallen werden in de jaren kort voor de val van de Muur bereikt. Vgl. aantallen Humboldt-Universität in die periode: 500 hoogleraren en 3000 overige wetenschappers. Zie hierna en Raiser, Th., 1998, p. 118.

eenheden kunnen onderwijs, onderzoek, studenten en wetenschappers beter worden gecontroleerd op de loyaliteit aan de statelijke doelstellingen. De seminargroep vervult in het universitaire profiel van de DDR een essentiële rol. Deze kleine groep is de basis van het universitaire stelsel. Ze heeft gedurende de gehele studie een vrijwel constante samenstelling. Ook buiten de direct met de studie verbonden activiteiten functioneert ze bij culturele activiteiten en vrije tijd. Ze wordt ook ingezet als ‘hulptroep’ bij de oogst. Dat is een praktische toepassing van de socialistisch-communistische leer. De seminargroep is door haar structuur een geschikt middel voor de socialistisch-communistische vorming van de student. Bij de *Wende*-transformaties verdwijnt deze kleinschaligheid voor het grootste gedeelte en daarmee ook de seminargroep. Daarvoor zijn twee typen oorzaken. De saamhorigheid past niet in het individualistische karakter van het westen. Een tweede reden voor het verdwijnen van de groepsgedachte is de halvering van de *Mittelbau*, terwijl het aantal studenten wordt verdubbeld.²²

Een tweede hoofdlijn van de opbouw van de universitaire organisatie is de disciplinaire ordening in vaksecties. Als in de tweede fase van de ontwikkeling van de DDR het systeem rigider wordt, worden ook de universiteiten nog meer verbonden met de staats- en partijleiding. Om de controle effectiever te kunnen uitvoeren wordt er in 1967 een hervorming van het Hoger Onderwijs doorgevoerd, de derde sinds de oprichting van de DDR. De grote en daarmee moeilijk te beheersen faculteiten worden afgeschaft. Daarvoor in de plaats komen tientallen kleinere wetenschappelijke eenheden die direct onder de leiding van de politiek benoemde rector worden geplaatst. De machtige positie van de decanen moet vervangen worden door die van de eveneens politiek benoemde wetenschappelijk directeuren van deze vaksecties.²³

De grote personeelsformatie in de DDR geeft de universiteit het zevende onderscheidende element. Ook dit aspect hangt samen met de bewuste koers van de DDR. Naast de hoogleraren functioneert in de DDR-periode bij de Humboldt-Universität een grote wetenschappelijke staf van assistenten en docenten. Deze groep van drieduizend wetenschappers wordt *Mittelbau* genoemd.

22 Raiser, Th., 1998, p. 118.

23 Zimmerman, H., 1985, DDR-Handbuch, Köln, pg. 1384.

In de beginperiode wil men het westen op wetenschappelijk gebied voorbijstreven. Als naar het Russische ruimtevaartprogramma wordt gekeken, waaraan Oost-Duitse wetenschappers meerwerken, lijkt dat ook te lukken. Na de eerste 15 jaar van de DDR blijven de successen achter. Vooral de infrastructuur voor de wetenschap loopt grote achterstand op. In deze fase wil men met een veel grotere personeelsformatie deze achterstand compenseren om zo de concurrentie met het westen aan te kunnen. Een tweede reden voor de hoge inzet van wetenschappers is dat men in de DDR geen werkloosheid wil accepteren. De hoge personeelsformatie komt ook ten goede aan de begeleiding van studenten en de ondersteuning van professoren.

Het kleinschalige karakter ontstaat als achtste kenmerk door een combinatie van profielementen. In de eerste plaats is de Humboldt-Universität tijdens de DDR-periode een kleine universiteit gebleven ten opzichte van de gigantische groei die de westerse universiteiten hebben doorgemaakt om de massaliteitdoelstellingen van de westerse staten vanaf de jaren zeventig van de vorige eeuw te kunnen realiseren. Deze ontwikkeling wijkt af van het reeds genoemde selectieve karakter van de universiteit. Dat betekent dat voor de *Wende* de Humboldt-Universität 15.000 studenten en 500 hoogleraren telt. Na de *Wende*-transformaties heeft deze universiteit ongeveer tweemaal zo veel studenten en toch maar honderd hoogleraren meer dan in de DDR. De *Mittelbau* is gehalveerd.

Het negende element van het profiel van de Humboldt-Universität in de DDR-periode waarmee ze zich onderscheidt ten opzichte van westerse universitaire vormen is de directe aansluiting van de universiteit op het statelijk productiestelsel. De universiteit is er voor verantwoordelijk dat iedere afgestudeerde een functie krijgt bij één van de statelijke instellingen of bedrijven. De selectie, toelating en uitstroom van studenten is precies afgestemd op de in het statelijk vijfjarenplan per discipline op microniveau geraamde behoeften van afgestudeerden voor het wederom statelijk gedomineerde productie-apparaat van bedrijven en instellingen.²⁴ De universiteit plaatst elke student afzonderlijk op basis van aanwijzingen van het partij- en staatsapparaat bij een staatsbedrijf of instelling. De afgestudeerde heeft daarop slechts zeer beperkt invloed.

24 De geraamde behoeften worden zelden gehaald. Daardoor ontstaan er steeds meer spanningen. Zo ook tussen het aantal afgestudeerden, hun specialismen en de daadwerkelijke behoeften van de DDR-maatschappij.

Op analoge wijze verloopt de gehele beroepscarrière. Partij en staat domineren die.

Het tiende kenmerk van de Humboldt-Universität is haar bijzondere positie in de DDR-staat. Door haar geografische nabijheid bij de staatsmacht, maar ook haar historisch fundament, wordt ze allereerst beschouwd als de kaderschool van de staat en haar leidinggevende *Sozialistische Einheitspartei Deutschlands SED*.²⁵ Het heeft ook tot gevolg dat haar bewegingsruimte nog kleiner is dan van andere universiteiten in de DDR.

2.3.3 De *Wende* van de Humboldt-Universität

Na de ineenstorting van het Derde Rijk functioneert de Humboldt-Universität gedurende veertig jaar binnen de DDR-staat in een continue, geleidelijke ontwikkeling. In deze periode is met het om ideologische redenen uit elkaar groeien van het Oostblok en Westblok in Europa ook haar profiel steeds meer gaan afwijken van het westerse zoals hiervoor is beschreven. Daar komt bij het opengaan van de grenzen snel verandering in. Na veertig jaar van stabiliteit binnen strikte kaders met duidelijke oriëntatiepunten breekt nu de fase van abrupte transformatie aan. Aanvankelijk lijkt het westerse perspectief helder, maar gaandeweg blijkt de toekomst toch diffuser te zijn.

De plaats waar de Berlijnse *Wende* begint op de Koude-Oorlog-grens tussen Oost- en West-Duitsland en daarmee tussen de twee maatschappelijke culturen van Oost- en West-Europa, is slechts minder dan een kilometer verwijderd van de hoofdvestiging van de Humboldt-Universität. Bij de maatschappelijke druk die rond de viering van het veertig jaar bestaan van de DDR haar hoogtepunt krijgt, en die enkele weken daarna al zou leiden tot het opengaan van de grenzen, spelen echter maar weinig studenten en wetenschappers een rol. De meeste wetenschappers en studenten hebben het socialistische systeem geïnternaliseerd en hebben daardoor geen behoefte aan zo'n radicale verandering. Want ondanks toenemende scepsis tegenover de SED-machthebbers binnen de universiteit wordt in grote meerderheid de idee van een socialistische maatschappelijke orde ondersteund. Volgens het

25 Jordan, C., 2001, *Kaderschmiede Humboldt-Universität zu Berlin, Aufbegehren, Säuberungen und Militarisierung 1945-1989*, Berlin, Ch. Links Verlag.

enquête-onderzoek blijkt daaruit hoe effectief de kaderpolitiek van de SED binnen de universiteiten was.²⁶ Zo wordt verklaard waardoor de verandering van de universiteiten van buitenaf is ontstaan.

Onmiddellijk na de val van de Muur en de installatie van een overgangsregering worden de studierichtingen marxisme-leninisme, geschiedenis, economie en staats- en rechtswetenschappen bij de HUB opgeheven en de daarbij werkzame hoogleraren ontslagen omdat deze studies nauw verwant zijn met de SED-ideologie. De HUB wil in een korte periode van academisch zelfbestuur het veranderingsproces zelf ter hand nemen en de universiteit van binnenuit veranderen. Daartoe worden allerlei plannen gesmeed en de basis gelegd voor de herstructurering van het onderwijs en onderzoek. West-Duitse collega's schieten spontaan te hulp. De toetreding van de DDR tot de BRD heeft als gevolg dat er een nieuw rechtssysteem voor de DDR komt waardoor de wetten en regels van de BRD ook voor de DDR gelden. De verenigingswet bepaalt dat er een uniform Duits universiteit- en wetenschapssysteem komt.²⁷ De DDR-universiteiten moeten zich herstructureren.²⁸ Daarmee kan iedereen in de oude DDR instemmen.

26 Materialen 2, b.I, pp. 459-461: „Zu den Voraussetzungen des Transformationsprozesses in der universitären und Hochschulforschung gehört die vielfach belegte Feststellung, daß beim Sturz der SED-Diktatur die Hochschulangehörigen allenfalls eine marginale Rolle gespielt haben. Eine Erklärung mag darin gesehen werden, daß die Wissenschaftler sich trotz zunehmender Skepsis gegenüber den SED-Machthabern in ihrer Mehrheit der Idee einer sozialistischen Gesellschaftsordnung verpflichtet wußten. Das zeigt noch einmal, wie wirksam die SED ihre Kaderpolitik im Bereich der Hochschulen eingesetzt hatte.“

27 Materialen 2, b.I, pp. 459-461: „Artikel 38 des Einigungsvertrages sah die „einheitliche deutsche Wissenschafts- und Forschungslandschaft“ vor.“

28 Materialen 2, b. IV/1, pp. 139-147: De getuigenis van Prof. Dr. Friedhelm Neidhardt, sinds 1994 Präsident des Wissenschaftszentrums für Sozialforschung in Berlin voor de parlementaire enquetecommissie: „Das Hochschulsystem der DDR war Bestandteil des politischen und ideologischen Systems der SED und ist mit diesem gescheitert. Zur Konkursmasse gehörten neben 45 Fach- und Spezialhochschulen neun Universitäten. Es gab zwingende Gründe, diesen Bestand entweder aufzulösen oder gründlich zu sanieren; der status quo ante war nicht haltbar. Handlungsbedarf ergab sich ausmindestens drei Gründen: 1. Die Zerstörung der Hochschulautonomie und eine weitgehende ideologische Steuerung universitärer Rekrutierungs-, Lehr-, Forschungs- und Verwaltungsprozesse beschädigten in der DDR die wissenschaftliche Qualität weiter Bereiche der Hochschularbeit. Sie beschädigten auch die persönliche Integrität eines nicht geringen Teils der Hochschullehrer und Hochschulverwalter. 2. Forschung und Ausbildung waren planwirtschaftlich eng an die spezifischen Praxisbedürfnisse

Men was immers met dit proces uit eigen initiatief al begonnen. Maar de publieke opinie en een meerderheid van de politici in het westen en van de nieuwen in het oosten zijn van mening dat de universiteiten en de hoogleraren te veel zijn verbonden met de doelstellingen van de oude, verworpen staat. Zijn ideologie belemmerde toch de academische vrijheid? Hoe kunnen de wetenschappers zich daar zelf van ontdoen, terwijl ze daar decennialang aan hebben meegewerkt of dat tenminste hebben getolereerd, is hun overtuiging.²⁹ Dit is na de keuze voor de toetreding van de DDR volgens artikel 23 van de grondwet van de BRD tot de BRD, het tweede cruciale moment voor het transformatieproces van de Humboldt-Universität. De *Ostprofessoren* dachten dat ze na de heerschappij van de SED-staat nu zelf de leiding van de universiteit ter hand konden nemen. De principes van Wilhelm von Humboldt waren daarbij hun *Leitmotiv*. ‘Herstructurering van onderaf’ en academisch zelfbestuur worden de motto’s. Studenten en wetenschappers beleggen plenaire bijeenkomsten en discussiëren over stemverhoudingen en de richting van de universiteit. Ze protesteren tegen de besluiten van de Berlijnse politiek om een groot aantal disciplines te sluiten omdat deze volgens de politiek te nauw waren verweven met de socialistische ideologie. Dat bestrijdt de universiteit niet, maar men meent wel ze zelf kunnen hervormen. Want de na de vereniging gekozen regering van de stadstaat Berlijn en veel anderen hebben onvoldoende vertrouwen dat de universiteit zich van binnenuit zelf kan ‘reinigen’.³⁰ Daarom grijpt de politieke leiding van de stadstaat Berlijn in. Het door de universiteit georganiseerde veranderingsproces dat breed binnen de universiteit werd

sozialistischer Ökonomie und Verwaltung gebunden. (...) 3. Die starke Konzentration der Forschung in den außeruniversitär platzierten Akademien der Wissenschaften beeinträchtigte die wissenschaftliche Eigenproduktion der Hochschulen.”

- 29 Ibid, pp. 459-461 „Da die Hochschulen deshalb den notwendigen fundamentalen Neuaufbau durch „Selbsterneuerung“ nicht zu leisten vermochten, ergab sich 1990 als Konsequenz: „Der Umbau verlangt die Einmischung von außen. Das mit der Verfassung der Bundesrepublik neu verbürgte Recht auf Hochschulautonomie mußte auf Zeit außer Kraft gesetzt werden, um die Hochschulen der neuen Bundesländer überhaupt erst autonomiefähig zu machen. Und dieser Prozeß bedurfte der Mitwirkung externer Akteure; ohne die ‚Wessis‘ wäre die Hochschulerneuerung nicht in Gang gekommen und nicht durchgesetzt worden.“ (Neidhardt, Prot. Nr. 12).
- 30 Ibid, b. IV/1, pp. 139-147. De getuigenis van Prof. Dr. Friedhelm Neidhardt: „In einem insgesamt überfremdeten Hochschulbereich gab es nicht wenige Fälle hervorragender Forschung und fachlich ebenso wie menschlich beeindruckender Hochschullehrer.“

gedragen en waarbij door de universiteit ook West-Duitse professoren waren betrokken moet worden gestopt. De verantwoordelijke Berlijnse senator wil zelf de condities voor het herstructureringsproces bepalen. Hij zoekt West-Duitse wetenschappers aan die de door hem nieuw geïnstalleerde commissie moeten gaan leiden. Dit proces wordt door de universiteit getypeerd als ‘herstructurering van boven’. Het voltrekt zich in de periode vanaf herfst 1991 tot voorjaar 1994.³¹ Er wordt weliswaar voortgebouwd op het pionierswerk uit de fase van de ‘zelfvernieuwing’, maar de leiding is nu in handen van de Berlijnse senator van de stadsregering. Hij selecteert hoogleraren, beslist over het onderwijscurriculum, de opzet van onderzoeksprogramma’s en leerstoelen. Het gehele onderwijscurriculum van de DDR wordt naar westerse inzichten aangepast. De onderzoeksprogramma’s worden herzien. Alle hoogleraren moeten opnieuw naar hun nieuwe of bestaande functies solliciteren. Er komt een streng selectieproces. De condities daarvoor worden door de nieuwe politici bepaald. Onder leiding van West-Duitse professoren wordt dit herstructureringsproces in hoog tempo, binnen tweeënhalf jaar ontworpen en uitgevoerd. In samenhang hiermee worden binnen dit tijdsbestek 500 professoren geselecteerd, benoemd, afgewezen of ontslagen. De door een vertegenwoordiging van de universitaire gemeenschap gekozen rector H. Fink wordt door de ‘nieuwe politici’ uit zijn ambt gezet, nadat hem wordt verweten in het geheim als *Informeller Mitarbeiter (IM)* samengewerkt te hebben met de Stasi. Hij bestrijdt dat.³² De universiteit staat aan zijn zijde mede omdat studenten en wetenschappers vermoeden dat de politiek ‘de zaak Fink’ misbruikt om het universitaire zelfbestuur, dat na de val van de Muur spontaan was ontstaan, ongedaan te maken. De politiek zet door en hij moet verdwijnen. De *Berliner Senat* benoemt een nieuwe rector en neemt in de loop van de tijd een aantal besluiten dat de mogelijkheden van het universitaire bestuur beperken. Opvallend is dat de continuïteit van de universiteit daarbij op geen enkel moment ter discussie komt te staan. Vrijwel iedereen wil de Humboldt-Universität behouden. Dat is opmerkelijk omdat vele instituties en bedrijven die uit de DDR-periode stammen in de *Wende*-periode worden opgeheven. Het is ook bijzonder omdat Berlijn al twee andere staatsuniversiteiten

31 Raiser, Th., 1998, p. 75.

32 Tot aan het *Bundesgerichtshof* wordt bevestigd dat Fink als *IM* actief is geweest. Vgl. Bundesministerium des Innern, Hrsg., 2006, Verfassungsbericht 2005, Berlin, p.172.

heeft.³³ De reden voor het voortbestaan is dat de westerse politiek de Humboldt-Universität ziet als een verworvenheid van de westerse cultuur. Deze is sterk beïnvloed door de Verlichting. De Humboldt-Universität wordt beschouwd als een erfstuk uit deze periode die het Duitse cultuurdomein tot het Derde Rijk veel prestige heeft gegeven. Daarom wil de Berlijnse politici in de stad, gesteund door veel toppolitici van het verenigde Duitsland, waaronder de *Bundespräsident*, van deze universiteit weer een topuniversiteit van het westen maken. Dit streven wordt geplaatst in de doelstelling om Berlijn ook weer hoofdstad van Duitsland te maken. De oprichtingsidealen van Wilhelm von Humboldt, de wetenschapspraktijk van zijn broer Alexander en de vele Nobelprijswinnaars leveren daartoe de inspiratie.

De personele vernieuwing van de wetenschappelijke staf van de universiteiten wordt als een van belangrijkste instrumenten gezien om dat doel te bereiken. Het ontideologiseren en het op westerse standaard schoeien van de Oost-Duitse universiteiten is daarbij de drijfveer. De vernieuwing van een gedeelte van de wetenschappelijke staf is volgens het verenigingsverdrag om drie redenen noodzakelijk: (1) onvoldoende vakcompetentie, (2) te nauwe betrokkenheid bij SED-ideologie, (3) het hoogleraarsambt geschaad omdat men de mensenrechten heeft geschonden.³⁴

Het wetenschappelijk middenkader (*Mittelbau*) wordt tot de helft gereduceerd. Dat gebeurt om andere motieven dan ‘zuivering’. In de DDR was naar westerse maatstaven de omvang veel te groot geworden. De *Mittelbau* moest tot westerse proporties worden terechtgebracht. Veel assistenten en docenten worden daardoor werkloos. Naast de verandering van de onderwijs- en onderzoeksprogramma's en de vernieuwing van tweederde van het hooglerarencorps worden in hoog tempo grote investeringen gedaan om de miserabele infrastructuur van gebouwen, laboratoria, bibliotheken en ICT te verbeteren. Dat leidt er al snel toe dat de Humboldt-Universität op sommige aspecten betere voorzieningen kent dan haar twee zusterinstellingen in het westelijk gedeelte van de stad.

33 Freie Universität en Technische Universität.

34 Materialien, b. IV, pp. 465,466: „Wer persönlich an Verletzungen der Menschenrechte und der Grundsätze der Rechtsstaatlichkeit verantwortlich teilgenommen hat, sich durch eine herausgehobene Position, die zu politischer Führung verpflichtete, hervorgetan hat oder besonders aktiv im früheren System integriert gewesen ist, wird prinzipiell nicht für geeignet gehalten (...)”

INTERPRETATIES VAN DE WENDE

Het onderzoek naar de *Wende* wordt gedomineerd door twee tegengestelde beelden. ‘De *Wende* is een succes’ staat tegenover het beeld dat ‘de *Wende* een vorm van kolonisering is’, waarbij West-Duitsland de voormalige DDR heeft ingenomen.¹ Deze al tijdens de verkenning geconstateerde tegenstelling wordt in dit hoofdstuk uitgediept.²

De kiem voor de tegenstelling tussen de beelden van de *Wende* wordt

-
- 1 Deze twee beelden zijn o.a. onderzocht door de Oost-Duitse politicoloog Pasternack, P., *Demokratische Erneuerung und Kolonialisierung, Prüfung zweier Klischees*, pp 146-173 en door de Brits ‘Weense’ historicus Ash, M.G., 1933, 1945, 1989, *Drie Bruchstellen in der Geschichte der deutschen Universität*, pp 229-230 in: Söllner, A & Walkenhaus, R., Hrsg., 1998, *Ostprofile, Universitätsentwicklungen in den neuen Bundesländern*. Opladen, Westdeutscher Verlag. Wagemann, C.-H., 1997, *Hochschulen in den neuen Ländern der Bundesrepublik Deutschland*.
 - 2 Daarbij wordt gebruik gemaakt van twee typen publicaties over de effecten van de *Wende*, kortweg *Wende-onderzoek* genoemd: (1) het al eerder geïntroduceerde parlementaire onderzoek van de Duitse Bondsdag dat met behulp van o.a. tientallen wetenschappers is uitgevoerd, hier aangegeven als *Materialen*, zie voorwoord voetnoot 6, en (2) het verschenen wetenschappelijk onderzoek naar de *Wende-transformaties*. Een overzicht daarvan is door Hendrik Berth en Elmar Brähler in een bibliografie *Zehn Jahre Deutsche Einheit* bijeengebracht: Berth, H. / Brähler, E., 2000, *Zehn Jahre Deutsche Einheit*, Berlin, Verlag für Wissenschaft und Forschung GmbH. Daarna geactualiseerd: www.wiedervereinigung.de
Alleen al in de periode 1990-2000 verschenen 5800 wetenschappelijke publicaties in boekvorm over de vereniging van Duitsland. Dat is meer dan 1 boek per dag: Berth, H. / Brähler, E., 2000, p. 9. Over het thema wetenschap, onderzoek en universiteiten verschenen 128 boekpublicaties, waarvan er een twintigtal aspecten bevat die belangrijk zijn voor de analyse van de gevolgen van de *Wende* voor de beroepspraktijk van professoren. Van dit twintigtal publicaties is er ongeveer de helft verschenen in de periode 1990 t/m 1994 en daardoor minder relevant. In de eerste plaats zijn ze niet zo bruikbaar omdat zo kort na de *Wende* de samenhang van de effecten van de *Wende*-

gelegd tijdens de eerste momenten na de val van de Berlijnse Muur. De *Bürgerbewegung* speelt een grote rol bij de vreedzame opening van het

transformaties en de doorwerking ervan op essentiële aspecten van de universiteit nog niet geheel konden worden overzien. Bovendien zijn er daarna zo veel publicaties verschenen die het gehele spectrum incorporeren dat het onderzoek dat daarvoor is verschenen zijn actuele betekenis heeft verloren. Blijven er een tiental over uit de periode 1994-2000 die voor mijn onderzoek belangrijk zijn: Mayntz, R., 1994, *Aufbruch und Reform von oben*, Ostdeutsche Universitäten im Transformationsprozeß, Frankfurt/New York, Campus Verlag. Buck-Bechler, G., Schaefer, H.D & Wagemann, C.H., Hrsg., 1997, *Hochschulen in den ostdeutschen Bundesländern. Ein Handbuch zur Hochschulerneuerung*, Weinheim, Deutscher Studienverlag. Hecht, A., 1997, *Verzweigt und verhunzt*, nicht weiter verwendbar, Politisches und menschlich-soziales Umfeld der Hochschulerneuerung im Beitrittsgebiet, Schkeuditz, GNN. Kocka, J. en Mayntz, R., 1998, *Wissenschaft und Wiedervereinigung, Disziplinen im Umbruch*, Berlin, Akademie Verlag. Pasternack, P., 1999, *Demokratische Erneuerung, Eine universitätsgeschichtliche Untersuchung des ostdeutschen Hochschulumbaus 1989-1995*, Weinheim, Deutscher Studien Verlag. Raiser, Th., 1998, *Schicksalsjahre einer Universität. Die strukturelle und personelle Neuordnung der Humboldt-Universität zu Berlin 1989-1994*, Berlijn, Nomos. Söllner, A & Walkenhaus, R., Hrsg., 1998, *Ostprofile. Universitätsentwicklungen in den neuen Bundesländern*. Opladen, Westdeutscher Verlag. Wagemann, C.-H., 1997, *Hochschulen in den neuen Ländern der Bundesrepublik Deutschland. Ein Handbuch zur Hochschulerneuerung*. Weinheim, Deutscher Studienverlag. Schluchter, W., 1996, *Neubeginn durch Anpassung? Studien zum ostdeutschen U bergang*, Frankfurt am Main, Suhrkamp. Hierna zijn nog enkele andere publicaties geanalyseerd die niet in deze bibliografie zijn opgenomen: O.a.: Vgl. Dümcke, W. / Vilmar, Fr., Hrsg., 1996, *Kolonialisering der DDR*, Münster, agenda Verlag. Ash, T.G., 1993, *Im Namen Europas, Deutschland und der geteilte Kontinent*, Land, Frankfurt am Main, S. Fischer Verlag GmbH. Land, R / Possekel, R, 1998, *Fremde Welten, Die gegensätzliche Deutung der DDR durch SED-Reformer und Bürgerbewegung in den 80er Jahren*, Berlin: Links Verlag, p. 10. Paternack, P., 1999, *Demokratische Erneuerung, Eine universitätsgeschichtliche Untersuchung des ostdeutschen Hochschulumbaus 1989-119*, Winheim, Deutscher Studien Verlag. Engler, W., 1999-2002, *Die Ostdeutschen, Kunde von einem verlorenen Land*, Berlin, Aufbau Taschenbuch Verlag. Maier, Ch. S., 2000, *Das Verschwinden der DDR und der Untergang des Kommunismus*, Frankfurt am Main, S. Fischer Verlag GmbH. Ash, T. G., 2001, *Zeit der Freiheit, Aus den Zentren von Mitteleuropa*, München, Deutscher Taschenbuch Verlag. Bollinger, St. / Van der Heyden, Hrsg., 2002, *Deutsche Einheit und Elitenwechsel in Ostdeutschland*, Berlin, Trafo Verlag. Hecht, A., 2002, *Die Wissenschaftselite Ostdeutschlands, Feindliche Übernahme oder Integration?*, Leipzig, Verlag Faber & Faber. Herles, W., 2004, *Wir sind kein Volk, Eine Polemik*, München-Zürich, Piper. Meier, H., 2005, *Uneinige Einheit. Der öffentliche Umgang mit Problemen der deutschen Einheit*, Berlin, Trafo Verlag. Bender, P., 2007, 2009, *Zweimal Deutschland, Eine ungeteilte Nachkriegsgeschichte 1945-1990*, Pantheon Verlag.

IJzeren Gordijn. Met behulp van o.a. ronde tafelconferenties wordt succesvol de zo spanningsvolle en conflictrijke relatie tussen de twee Duitslanden omgesmeed tot allerlei vormen van samenwerking. Dat is zeer opmerkelijk omdat tijdens de veertig jaar durende Duitse scheiding meerdere malen werd gevreesd voor een gewapend conflict dat kon uitgroeien tot een Derde Wereldoorlog. Deze vreedzame revolutie ontstaat spontaan vanuit initiatieven van groepen burgers. Politici van de twee Duitse staten spelen daarin nauwelijks een rol. Er wordt nagedacht over verbeteringen die in de DDR moeten worden doorgevoerd. Er wordt een nieuwe grondwet voor de DDR gemaakt. Daarbij zoekt men naar een tussenvorm waarbij aspecten van de DDR worden gecombineerd met elementen van de BRD. De DDR en de BRD zouden gaan *samenwerken* in een 'confederatie'. Deze aanpak krijgt de naam *Dritter Weg*. Deze krijgt evenwel geen kans. Daar ligt de bron van de tegenstelling. Een grote meerderheid van de na de val van de Muur voor de eerste keer democratisch gekozen *Volkskammer* van de DDR kiest een klein jaar later bewust voor een andere aanpak. Dat leidt tot de opheffing van de DDR en een volledig opgaan in de BRD, zonder dat aan de staatsvorm van de BRD iets wordt gewijzigd. Door deze keuze voor de staatsvorm van de BRD kan geen enkel kenmerkend aspect van de DDR-staat overleven. Dat legt de basis voor de twee tegenstrijdige *Wende*-beelden. De onverzoenbaarheid van deze beelden wordt gevoeld door de sterk van elkaar verschillende staatsideologieën van de DDR en BRD. Deze onoverbrugbare kloof tussen de ideologieën van de twee Duitse staten wordt op het hoogtepunt van de Koude Oorlog gesymboliseerd door de bouw van de Muur tussen beide staten.

Geïnspireerd door de aanpak van de burgerbeweging ontstaat er bij de Humboldt-Universität een initiatief om de universiteit 'van binnenuit' te vernieuwen. Dat is niet verwonderlijk omdat de 'ronde tafel' op een steenworp afstand staat van het hoofdgebouw van de universiteit en hoogleraren van de Berlijnse universiteit meewerken aan de opstelling van een nieuwe grondwet voor de DDR. Er worden voor de verschillende wetenschapsgebieden een tiental 'personeel- en structuurcommissies' gevormd om het onderwijs- en onderzoeksprogramma in hoog tempo te vernieuwen en het personeel te toetsten of het niet te veel belast was door schadelijke SED- en Stasi-methoden (*Selbstreinigung*). De analogie met de 'ronde tafel aanpak' kan niet worden overzien. Studenten, medewerkers en hoogleraren dwingen op vreedzame wijze succesvol collega's die via de SED het onderwijs en onderzoek

‘controleren’ hun machtspositie onmiddellijk op te geven. Sommige hoogleraren die op basis van de ‘dubbelstructuur’ van de DDR een prominente SED-functie bekleeden zien zelf in dat hun positie onhoudbaar is geworden en nemen ‘spontaan’ afscheid. Collega’s uit het westen schieten te hulp om de opengevallen plaatsen te bezetten. Dit aan het ontwerpen van een *Dritte Weg* parallel lopend proces wordt door de *Berliner Senat* in de kiem gesmoord als met het afsluiten van het verenigingverdrag het West-Berlijns wetenschaps- en rechtssysteem van de ene op de andere dag voor de Humboldt-Universität van kracht wordt. Met de vereniging van Duitsland komt niet alleen een einde aan de *Dritte Weg* maar ook aan de *Selbstreform* van de Humboldt-Universität door een ‘externe interventie’ van de ‘nieuwe’ staat.³ De motieven voor de beëindiging van dit proces van zelfvernieuwing zijn dezelfde als voor het afsnijden van de *Dritte Weg*: het staatssysteem van de BRD wordt superieur geacht. Er is nog een tweede overeenkomst tussen de beëindiging van de *Dritte Weg* en de *Selbstreform*: aan een spontane vernieuwingsbeweging van burgers wordt door een interventie van de staat een einde gemaakt door de bestaande regels van de ‘oude’ staat onveranderd op te leggen.⁴ De zelf gevormde commissie worden door de *Berliner Wissenschaftsenator* ontbonden en vervangen door de door hem samengestelde commissies onder voorzitterschap van een West-Duitse hoogleraar. Dat leidt tot de kwalificatie van sommigen dat de *Wende* een verandering is met een conservatief karakter.⁵ De

3 Mayntz, R., 1994, *Aufbruch und Reform von oben, Ostdeutsche Universitäten im Transformationsprozeß*, Frankfurt/New York, Campus Verlag, p. 283-312.

4 Hier is een voorbeeld zichtbaar van de vele paradoxen die optreden bij (de gevolgen van) de Wende: door de bewuste keuze van een meerderheid van de bevolking van de DDR voor een volledige opname van de DDR in de BRD en het verwerpen van een *Dritte Weg*, bestaat er geen ruimte meer voor keuzen van burgers aan de basis van vernieuwingsprocessen, omdat het ‘model van de BRD’ nuances uitsluit, respectievelijk politici de macht hebben die uit te sluiten met een beroep op de wil van de meerderheid van bevolking van de DDR. Deze paradoxale werking van de Wende wordt hierna onderzocht.

5 Kocka, J. en Mayntz, R., 1998, *Wissenschaft und Wiedervereinigung, Disziplinen im Umbruch*, Berlin, Akademie Verlag, p. 505-506: De Wende is “ziemlich eindeutig ein moderater Gewinn von deutlich konservativem Charakter (...) (K)onservativ in dem Sinn, daß der Erhalt des bestehenden Kanons der Bundesrepublik das dominierende Moment darstellt, und zwar in den alten und (curs. Kocka und Mayntz) den neuen Ländern.(...)Damit wird weitgehend verständlich, daß auch in inhaltlicher Hinsicht der Aufbruch, das Überraschungsmoment der Vereinigung nicht stattgefunden hat.”

universiteit protesteert heftig tegen deze ingreep van de Stadsstaat Berlijn. Tevergeefs. Met de grote parlementaire meerderheid voor de wetgeving van de 'oude' BRD, is elke tegenbeweging kansloos. Het straatbeeld wordt al zeer snel gedomineerd door de symbolen van de westerse markteconomie.

Zo komen ook binnen de Humboldt-Universität twee beelden tegenover elkaar te staan: de universitaire commissies worden vervangen door staatscommissies. Veel Oost-hoogleraren verliezen hun ambt, veel West-hoogleraren verwerven hun ambt. Dat was ook het doel van de politici bij de zuivering (*Säuberung*): "*Dieses Ergebnis entspricht insgesamt dem, was hochschulpolitisch für notwendig gehalten würde.*"⁶ Met het gedwongen vertrek van de hoogleraren van de DDR worden de waarden van het Oost-systeem bewust vervangen door de waarden van het West-systeem omdat velen de *Ostprofessoren* door hun decennialange socialisatie in de DDR niet geschikt achten de universiteit te veranderen.⁷

Dat maakt zichtbaar dat de staatkundige keuzes die bij de vormgeving van de *Wende* worden gemaakt met de gevolgen daarvan voor de universiteiten en de beroepspraktijk van professoren, een belangrijke impuls zijn voor de geboorte van de tegengestelde beelden bij het begin van het eenwordingsproces. Het onderzoek van de beide parlementaire enquêtecommissies, van R. Maier, D. Simon, A. Hecht en P. Pasternack laat dat zien. Deze oerbeelden zijn terug te voeren tot persoonlijke voorkeuren voor, of ervaringen met het ene of andere type staatsmodel, de ideologische kloof tussen het Oost- en Westsysteem en de superioriteitstoekenning aan het West-systeem. De appreciatie voor het socialistische staatsmodel van de DDR, of de voorkeur voor een aangepaste vorm ervan, de zogenaamde *Dritte Weg*, of de keuze voor een combinatie van een sociale economie met de parlementaire democratie van de BRD, leidt als vanzelf naar het ene of andere beeld. Dit 'automatisme' spruit voort uit de vermeende superioriteit van het eigen duidingskader. Deze 'duidingsval' realiseren de duiders zich in onvoldoende mate. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de talrijke verslagen van de hoorzittingen. Deze bestaan hoofdzakelijk uit een rij van verklaringen van getuigen en onderzoekers. Daarover bestaat nauwelijks debat. De

6 Mayntz, R., 1994, p. 305.

7 Mayntz, R., 1994, p. 301. Mayntz beroept zich daarbij o.a. op: Bierwisch, 1992, *Konflikte der Erneuerung. Die Universitäten der ehemaligen DDR*. In: Heinz, L.A./, Meyer-Gosau, Fr., Hrsg., *Die Abwicklung der DDR*, Göttingen, Wallstein Verlag, p.44.

spaarzame discussies laten een zeer gebrekkig of ontbrekend vermogen zien om bij tegenargumenten kritisch te reflecteren op de eigen standpunten. De stereotiepe reactie is een verdere verharding van de eigen opvatting. Dat leidt tot de ‘gespleten’ beelden van de *Wende*.⁸ De meeste voorstanders van de ‘successtheze’ zijn bij de aanhangers van het staatsmodel van de BRD te vinden. De meeste voorstanders van de ‘koloniseringstheze’ hebben een voorkeur voor de al dan niet gewijzigde vorm van de DDR.

Deze twee tegengestelde *Wende*-beelden compliceren het zicht op de verschillende aspecten van het complexe *Wende*-proces en de veranderingen die de Humboldt-Universität en de beroepspraktijk van professoren ondergaan. Daardoor ontstaat een ongenueanceerd beeld van de effecten van de *Wende*.

-
- 8 Daarover buigen zich meer onderzoekers dan hier genoemd kunnen worden. Een enkel voorbeeld. Meier, H., 2005, *Uneinige Einheit, Der öffentliche Umgang mit Problemen der deutschen Einheit*, Berlin, Trafo Verlag, p.8-12, p. 167, p171-172. H. Meier laat de macht zien die denkpatriënten kunnen uitoefenen. “Immer noch wird überwiegend der Sprachregelung gefolgt, daß es zu dem beschrittenen Weg keine Alternative gegeben habe, obwohl diese Behauptung mehr und mehr zur bloßen Rechtfertigung für die eingetretene Misere mutiert. Nachdem offenbar die Macht der Tatsachen Akteure der politischen ‘Klasse’ mehr und mehr zu dem Eingeständnis nötigt, daß der Vereinigungsprozeß in Deutschland doch wohl nicht so sonderlich glücklich verlaufen ist (...) (sollte) man trotz bestehender Probleme die Eingliederung der DDR in die Bundesrepublik als ‘Erfolgsgeschichte’ werten (...), wenn auch als eine ‘unvollendete’”. Volgens Meier ontbreekt het aan een grondige reflectie van de afgelegde weg en de politieke wil er mee op te houden alles wat aan het socialisme zou kunnen herinneren slecht te maken. De Oost-Duitse historicus Rolf Badstübner neemt waar dat veel Oost-Duitsers zich tweede klas burger voelen door misachting van hun biografie en kansongelijkheid. (p. 167) Hij verwijt de toonaangevende historici een duidingsmonopolie na te streven waarin een totaal overzicht van de ontwikkelingen van het proces van de vereniging ontbreekt. Daardoor blijft volgens hem onderbelicht dat niet alleen de BRD, maar ook de DDR een succesvolle ontwikkeling heeft doorgemaakt. Een genuanceerde analyse van de DDR-geschiedenis maakt naar zijn oordeel duidelijk dat er zich na de Tweede Wereldoorlog een alternatieve Duitse ontwikkeling heeft voltrokken die gebaseerd is op andere lessen uit de historische en staatkundige ontwikkeling. Daardoor is er in Oost-Duitsland een ander type maatschappij ontstaan met een van West-Duitsland op essentiële aspecten afwijkend waardenstelsel. Dat heeft geleid tot andere werk- en leefomstandigheden met een daarbij horende consumenten- en vrije-tijd-cultuur. Daarmee waren andere levenskwaliteiten en type tevredenheid verbonden dan in het westelijk gedeelte van Duitsland (p.171-172). Deze voorbeelden laten zien dat er sprake is van twee Duitse waardenstelsels.

Als het *Wende*-onderzoek wordt overzien valt op dat in een kort tijdsbestek heel veel en omvangrijk onderzoek is verricht. Onderzoekers uit verschillende landen en daarmee met verschillende perspectieven hebben het *Wende*-proces geanalyseerd. Toch leidt dat niet tot een andere opbrengst dan deze twee, met elkaar strijdige *Wende*-beelden. Daarom zullen de bestaande onderzoeksresultaten hier met andere ogen worden bekeken. Dat gebeurt met behulp van de twee sleutelbegrippen *bipolariteit* en *biografie-determinatie* van de hypothese van het eigen onderzoek. Deze sleutelbegrippen zijn de analysemiddelen waarmee het bestaande onderzoek op een andere manier tegemoet kan worden getreden. Zo kan het bestaande onderzoek vanuit andere en meerdere gezichtspunten worden benaderd. Dan moet het mogelijk zijn aan de twee ongenuanceerde en tegenstrijdige *Wende*-beelden, nieuwe en gevarieerde beelden toe te voegen. Met deze twee sleutelbegrippen wordt op zoek gegaan naar andere typen *Wende*-effecten dan het al dan niet succesvolle karakter van de *Wende*. Zo kan de patstelling bij de *Wende*-beelden worden doorbroken.

De analyse van de *Wende* met behulp van de twee sleutelbegrippen leidt niet alleen tot een andere blik op het onderzoeksmateriaal van de *Wende*, maar is ook de wegbereider naar nieuwe, aanvullende onderzoeksbronnen. Het gaat dan om thema's die in de sleutelbegrippen besloten liggen. Het eerste thema is de 'bijzondere', van andere Europese staten afwijkende staatkundige ontwikkeling van Duitsland, de dominantie van het staatsbegrip in Duitsland en de snelheid waarmee sterk van elkaar verschillende Duitse staatstypen zich afwisselen. Het tweede thema concentreert zich op de relatie tussen staatkundige ontwikkeling en Humboldts universiteitstheorie. Het derde thema behandelt het effect van de bijzondere Duitse staatkundige ontwikkeling op instituties en individuen, hier meer in het bijzonder op universiteiten, professoren en hun biografieën. Het vierde thema gaat over het functioneren van maatschappelijke codes en meer in het bijzonder over de manier waarmee Duitsers met deze codes omgaan.

De *Wende* kan met de analyse van deze ruimere bronnen in het bredere kader van de Duitse historische ontwikkeling en de omgang van Duitsers met maatschappelijke codes worden geplaatst. In deze bredere context kan de *Wende* vanuit meerdere blikvelden worden aanschouwd waardoor er een gevarieerd beeld ontstaat.

In de secundaire literatuur wordt op zoek gegaan naar waarnemingspatronen die tot de oerbeelden van de *Wende* leiden (3.1).

Ze worden gevolgd door een beschrijving van de betekenis van de twee sleutelbegrippen bipolariteit en biografie-determinatie bij de selectie en de analyse van zowel het *Wende*-onderzoek als de aanvullende bronnen (3.2). Dat leidt tot een beschrijving van de thema's in het onderzoek (3.3). Dit hoofdstuk wordt afgesloten met enkele conclusies die de oerbeelden van de *Wende* aanvullen en nuanceren (3.4.1). Daardoor kan tenslotte, als opmaat voor de bespreking van de eigen onderzoeksresultaten in de volgende hoofdstukken, de relatie tussen de 'sleutels' bipolariteit en biografie-determinatie worden uitgewerkt (3.4.2).

3.1 *De oerbeelden van de Wende*

Het ontstaan van de oerbeelden domineert de vele meerderheids- en minderheidsstandpunten, de talrijke rapportages van onderzoekers, en de honderden verslagen van discussiebijeenkomsten en hoorzittingen van de twee parlementaire enquêtecommissies. De twee commissies van de Duitse Bondsdag hebben met de integrale publicatie en registratie van de grote variëteit aan opvattingen een grote inzichtelijkheid bereikt. Met de ervaring van de DDR achter de rug, waar open debat en meningsverschillen niet tot de maatschappelijke cultuur behoorden, hebben de commissies bewust gekozen voor integrale weergave van deze variëteit.⁹ Ondanks deze uitvoerige, langdurige en brede aanpak van het parlementaire onderzoek kon evenwel geen consensus worden bereikt bij de conclusies van het onderzoek. De verschillen waren zo groot dat de parlementariërs niet bij machte waren, deze in één slotdocument te beschrijven. De verschillen worden juist geaccentueerd door de publicatie van meerderheids- en minderheidsstandpunten. Daarmee blijven ook na langdurig en uitvoerig parlementair onderzoek door twee commissies vanuit twee zittingsperioden van vier jaar van de Bondsdag de twee oerbeelden van de *Wende* tegenover elkaar staan.

De tegenstelling met haar achtergronden en effecten zoals die in het

9 Materialien II, Vorwort, p. VIII, Rainer Eppelmann: „Wenn es dabei innerhalb der Kommission nicht zu Einstimmigkeit bei allen Urteilen kam, liegt das in der Natur der Sache. Als gelernter DDR-Bürger sage ich: Endlich dürfen wir auch verschiedener Meinung sein! Endlich dürfen wir Konflikte auch öffentlich machen! Eine lebendige Demokratie lebt vom Meinungsstreit! Die zahlreichen Sondervoten (...) zeigen, daß wir uns in der Sache nichts geschenkt haben.“ Vgl. ook p. 61, instellingsopdracht van de Bondsdag aan de commissie.

parlementaire onderzoek zijn aangetroffen kunnen ook bij andere onderzoekers worden waargenomen. Een eerste voorbeeld daarvan kan bij de Amerikaan Charles Maier worden gevonden. Hij ziet “*zwei Sprachen der Revolution*”: twee perspectieven, twee manieren van kijken.¹⁰ Dat neemt ook de Britse historicus Mitchell G. Ash waar.¹¹ Dieter Simon onderscheidt als lid van de groep Oost-Duitse Akademie-onderzoekers eveneens deze twee perspectieven als hij kijkt naar de ‘Wende van de wetenschappen’. Hij typeert dat proces als ‘onteigening’: degenen die onteigend zijn spreken graag van *Eroberung*, terwijl de west-actoren omgekeerd hardnekkig aan de indringende *Ost-Bitte* herinneren, om onmiddellijk *alles nach dem Bilde des Westens* in te richten.¹² Omdat er geen combinatie ontstond van het oost-systeem met het west-systeem, en het oost-systeem grotendeels werd vernietigd, meent Simon dat de totale balans van het wetenschapssysteem voor het verenigde Duitsland negatief is.¹³ Dit is een duidelijk voorbeeld van de oorzaak van het ontstaan van deze tegenstelling: er bleek geen combinatie mogelijk te zijn van het oost- met het westsysteem; de DDR heeft zelf om overname gevraagd (*Ost-Bitte*).

Anderen leggen het accent op het bewust ontkennen van realiteitswaarde van die keuze door de aanhangers van het met hun beeld van de *Wende* contraire beeld. Dat leidt tot de typering ‘kolonisering’. De West-Duitse wetenschapper bij de Freie Universität Berlin Fritz Vilmar is evenals de Amerikaan Maier een vertolker van deze in de voormalige DDR vaker waargenomen koloniseringsgedachte. Vilmar wordt in zijn onderzoeksgroep die het verenigingsproces onderzoekt omringd door Oost-Duitse wetenschappers.¹⁴ De duiding ‘kolonisering’ geeft een veronderstelde extreme wisseling van waarden in het bipolaire relatieveld

10 Maier, Ch.S., 1997-2000, *Das Verschwinden der DDR und der Untergang des Kommunismus*, Frankfurt am Main, Fischer Taschembuch Verlag, p.226-227.

11 Ash, M.,G.,1997-1999, *Die Universitäten im deutschen Vereinigungsprozeß: ‘Erneuerung’ oder ‘Krisenimport’*, in: *Mythos Humboldt*, pp. 105.106

12 Simon, D., *Lehren aus der Zeitgeschichte der Wissenschaft*, in: Kocka, J. en Mayntz, R., 1998, *Wissenschaft und Wiedervereinigung, Disziplinen im Umbruch*, Berlin, Akademie Verlag, p. 509

13 Ibid, p. 510: “Bestehende Forschungsstätten des Ostens haben sich durch unorganische Säuberungen, hastige Umorganisation nach illusionären Konzepten und kompetenzschwache Selbstergänzungen in schwere Bedrängnis gebracht.

14 Dümcke, W. / Vilmar, Fr.,Hrsg., 1996, *Kolonialisierung der DDR*, Münster, agenda Verlag.

individueel-staat weer: de waarden van het verenigde Duitsland onderdrukken de tot dan toe bestaande waarden van de oude staat DDR en de burgers die hiermee zijn opgegroeid. Dit effect wordt door de burgers van de oude staat DDR vaker en heftiger waargenomen dan door de burgers van de oude BRD. Pasternack wijst hierop als hij constateert dat Oostduitsers bij de *Wende* moesten ervaren dat de tot dusverre geldige sociale waarnemingspatronen en de daarbij horende informele codes waarmee men was opgegroeid plotseling fout bleken te zijn. Daardoor wordt het oost-west-verschil gevoeld. Pasternack citeert daarbij Detlef Pollack.¹⁵

3.1.1 Waarnemingspatronen

De rol die waarnemingspatronen en codes spelen in het onderzoek wordt geïllustreerd met vier voorbeelden. Ze laten zien hoe de oerbeelden ontstaan.

3.1.1.1 Patroon 1: De *Wende* van de universiteit is een succes

Het eerste voorbeeld van de rol die patronen in waarneming en duiding spelen is te vinden bij Th. Raiser. Hij heeft in opdracht van de uit West-Duitsland afkomstige *Präsidentin* van de Humboldt-Universität het veranderingsproces van deze universiteit geëvalueerd.¹⁶ Raiser kijkt vanuit het macro-niveau van de universiteitsleiding naar het veranderingsproces. Hij laat bij zijn onderzoek niet zien dat er ook nog met andere ogen naar de *Wende* van de universiteit kan worden gekeken. Zo onderbouwt hij bijvoorbeeld zijn veronderstelling niet dat er een

¹⁵ Ibid, p. 168. Pollack, Detlef, Sozialstruktureller Wandel, Institutionstransfer und die Langsamkeit der Individuen, in Soziologische Revue, 4, 1996, p. 412. "In dem (...) Diskurs wird der Vereinigungsprozeß im großen und ganzen als gelungen angesehen. Innerhalb dieses Diskurses werden Probleme der Vereinigung (...) auf die Altlasten des DDR-Systems zurückgeführt, werden die Ostdeutschen zu mehr Geduld aufgefordert, und es wird ihnen Aktivitätszurückhaltung, Institutionenskepsis und Autoritarismus vorgeworfen. Die andere Position hält Mahnwache vor den bedrohten Beständen der ostdeutschen Lebenswelt, fordert von den Westdeutschen eine höhere Opferbereitschaft, rechnet Vereinigungsprobleme der kolonialisierenden Form der Wiedervereinigung zu und sieht den Vereinigungsprozeß als überstrützt und im großen und ganzen als mißlungen an."

¹⁶ Raiser, Th., 1998.

proces van zelfselectie heeft plaatsgevonden, waardoor *Ostprofessoren* die van zichzelf wisten dat ze een belast verleden hadden of zichzelf wetenschappelijk niet goed genoeg vonden, geen sollicitatiepoging waagden.¹⁷ Een tweede tekort is dat hij zich niet afvraagt wat de gevolgen van de *Wende* zijn geweest voor de concrete onderwijs- en onderzoekspraktijk van de professoren in de verschillende wetenschapsdisciplines. Op basis van dit beperkte onderzoek is het onverantwoord dat hij de vergaande conclusie trekt dat de *Ostprofessoren* een reële kans hebben gekregen hun werk te continueren en dat het veranderingsproces van de Humboldt-Universität is geslaagd.

3.1.1.2 Patroon 2: De DDR-universiteit was een succes

Het tweede voorbeeld is afkomstig uit het langdurige en omvangrijke onderzoek van een grote groep Oost-Berlijnse onderzoekers van het voormalige *Zentralinstitut für Hochschulbildung* der DDR die na de *Wende* zijn begeleid door collega's uit het westen. Deze groep *Hochschulforschung Berlin-Karlsborst*, komt tot de conclusie dat als men het politiek-ideologische korset van de DDR buiten beschouwing laat de ontwikkeling van de universiteiten in de DDR vergelijkbaar is met die in andere industrielanden. Vanuit dat perspectief gezien zijn volgens de onderzoeksgroep de universiteiten in de DDR succesvol geweest.¹⁸ Dat is een niet te handhaven beoordeling. In de eerste plaats omdat het politiek-ideologisch korset niet buiten beschouwing kan worden gelaten. Dat laat deze onderzoeksgroep in haar verslag uitputtend zien. Ze verbindt daaraan zelf de conclusie dat universiteiten een product zijn van maatschappelijke ontwikkelingen en dat het knellende ideologische kader in de DDR tot ontkenning van de essentie van de universiteit heeft geleid. Daardoor ontstonden volgens de onderzoeksgroep “*starke Deformationen in der Wissenschaftsentwicklung*”.¹⁹ Maar ook als dat principiële aspect buiten beschouwing zou kunnen worden gelaten, is de conclusie van de onderzoeksgroep niet juist, omdat naar het oordeel van deze groep de industrie niet in staat was de innovatieve impulsen vanuit

¹⁷ Vgl. I.I.5.

¹⁸ Buck-Bechler, G., Schaefer, H.D & Wagemann, C.H., Hrsg., 1997, *Hochschulen in den ostdeutschen Bundesländern. Ein Handbuch zur Hochschulerneuerung*, Weinheim, Deutscher Studienverlag, pp. 27-28.

¹⁹ Ibid, p. 27.

de universiteiten te verwerken. De groep komt tot de conclusie dat de DDR-universiteit niet heeft voldaan aan haar door de DDR-staat opgelegde doelstelling van behoeftebevrediging. Ze toont daarmee zelf aan dat de DDR-universiteit naar de maatstaven van de DDR niet succesvol is geweest.

3.1.1.3 Patroon 3: De *Wende* van de universiteit leidt tot verbetering en verslechtering

Een derde voorbeeld van een duidingspatroon komt eveneens uit het onderzoek van de groep Hochschulforschung Berlin-Karlshorst.²⁰ Er is volgens deze onderzoekgroep een onvergelykbare prestatie geleverd omdat de continuïteit van de universiteit door de nieuwe staat werd gehandhaafd, terwijl ingrijpende inhoudelijke en personele veranderingen door dezelfde staat werden doorgevoerd. Sommige taken uit de DDR-periode werden afgestoten, terwijl westerse snel werden opgepakt. Er werd overgegaan op het West-Duitse universiteitssysteem. Daarbij werden volgens de oost-west-onderzoekers met de voordelen van de vrijheid van de democratische rechtsorde, ook wezenlijke tekortkomingen van het West-Duitse universiteitssysteem overgenomen.²¹ De onderzoeksgroep somt de belangrijkste voordelen in vergelijking met de DDR op. De universiteiten zijn vrij toegankelijk geworden en staan in een open relatie met hun maatschappelijke omgeving. Studenten kunnen naar eigen interesse hun studie kiezen. De wetenschapsdisciplines krijgen door het opengaan van de grens en door de vrijheid van onderwijs en onderzoek weer nieuwe, innovatieve impulsen. Er ontstaat een grotere verscheidenheid in de profilering van de universiteiten.²² Het principe van vrijheid van onderwijs en onderzoek en de daarbij horende persoonlijke verantwoordelijkheid is weer de basis van de universiteit waardoor er een grote verscheidenheid aan communicatie- en publicatiemogelijkheden ontstaat met internationale uitwisselingen. De infrastructuur, technische en materiële voorzieningen zijn verbeterd. Het onderzoek bij de Oost-Duitse universiteiten vertoont steeds meer overeenkomst met het West-Duitse.²³

20 Buck-Bechler, G., Schaefer, H.D & Wagemann, C.H., Hrsg., 1997.

21 Ibid, p. 43.

22 Ibid, pp. 154-155.

23 Ibid, p. 352.

De onderzoeksgroep ziet naast positieve ook negatieve effecten van de *Wende*. De helft van de DDR-wetenschappers verliest zijn baan, waardoor een groot gedeelte van het wetenschappelijk potentieel wordt vernietigd. De onzekerheid van het wetenschappelijk personeel onder het niveau van hoogleraren is groot.²⁴ De wetenschappelijke productie en het aantal promoties is in de eerste periode na de *Wende*²⁵ enorm gedaald en begint daarna weer langzaam te stijgen. De Oost-Duitse economie kan geen positieve impuls op de universiteiten uitoefenen door de slechte economische situatie, waardoor veel studenten werkloos worden.²⁶ De studenten zien na de *Wende* hun studie heel pragmatisch als een ‘beroepsmatige’ activiteit waarbij studie niet de enige activiteit is. De persoonlijke vrijheid en verantwoordelijkheid leiden bij studenten tegelijkertijd tot grotere persoonlijke risico’s waardoor de studietijd langer wordt, het studierendement daalt en het aantal drop-outs fors stijgt.²⁷ De onderzoeksgroep signaleert dat de Oost-Duitse universiteiten pogen een aantal goede DDR-tradities te behouden. Genoemd worden oriëntatie op de praktijk, persoongerichte, kleinschalige begeleiding en kleine werkgroepen.²⁸

Opvallend bij dit onderdeel van de deze oost-west gemengde onderzoeksgroep is de opsomming van de voor- en nadelen van de *Wende*, zonder dat dit leidt tot reflectie erop. Deze manier van verslaglegging van de *Wende* bij de universiteiten door deze onderzoeksgroep vertoont overeenkomsten met de schematische en daarmee weinig reflectieve of interactieve manier waarop de parlementaire enquêtecommissies dat doen. Het onderzoek van de *Wende* van de universiteiten wekt hiermee de indruk dat het is gebaseerd op ‘afwisseling’ van waarnemingen en duidingen door onderzoekers die of aanhanger waren van het ene, dan wel van het andere oerbeeld zonder dat die met elkaar worden geconfronteerd. Die indruk wordt versterkt doordat elders in het onderzoek ongerijmdheden voorkomen die het conflict bloot leggen dat ontstaat vanuit de waarnemingen die ontspruiten aan de oerbeelden. Een voorbeeld van zo’n waarnemingsconflict of ‘duidingsval’ is bij patroon 2 te zien.

24 Ibid.

25 tot ongeveer 1997.

26 Ibid, p. 417.

27 Ibid, p. 531.

28 Ibid.

3.1.1.4 Patroon 4: De *Wende* van de universiteit wordt gedomineerd door het westen

De Oost-West-Duitse interdisciplinaire werkgroep *Wissenschaften und Wiedervereinigung der Berlin-Brandenburgischen Akademie der Wissenschaften* onder leiding van Jürgen Kocka en Renate Mayntz laat een vierde voorbeeld van een duidingspatroon zien. Deze groep met veel Oost-Duitse wetenschappers legt het accent bij het onderspit dat veel *Ostbiografieën* delven, waardoor Westduitse wetenschappers vaak de leiding overnemen. Dat leidt er volgens de onderzoeksgroep toe dat West-Duitse biografieën ook West-Duitse waarden meebrengen waarop het wetenschappelijk stelsel is gefundeerd. Daardoor wordt de canon van de BRD de maatstaf voor de veranderingen. De *Wende* heeft daardoor niet geleid tot vernieuwing. De groep ziet daarentegen veranderingen met een “conservatief karakter”.²⁹ Typisch Oost-Duitse thema’s en technieken hadden weinig kans te overleven.

Het opmerkelijke van deze duiding is de kwalificatie dat de *Wende* niet heeft geleid tot vernieuwing, maar tot een verandering met een conservatief karakter omdat de West-waarden geen ruimte lieten voor de Oost-waarden. Hiermee is de cirkel rond en zijn we terug bij de bron van de tegenstelling. Het patroon dat hier beschreven wordt vertrekt vanuit een *Dritter Weg*-gedachte: we willen door een combinatie van aspecten van beide Duitse staten de DDR *vernieuwen*. Deze weg is evenwel door een grote parlementaire meerderheid van de DDR verworpen omdat men bewust de BRD onveranderd wilde overnemen. Daardoor werd vernieuwing bewust uitgesloten. In het debat over deze staatkundige keuze was dat zelfs een belangrijk argument voor de onvoorwaardelijke overgang naar het staatsstelsel en de waarden van de westerse BRD. De Ost-SPD-er Richard Schröder, en toenmalige fractievoorzitter in de *Volkskammer* versterkte deze argumentatie nog met de uitspraak: “*Keine Experimente!*” Daarmee plaatst hij de *Wende* in de historische context van Duitslands turbulente of bijzondere staatkundige ontwikkeling. Duitsland had naar zijn oordeel al genoeg geleden onder staatkundige experimenten. Dat risico wilde hij bij de *Wende* niet opnieuw lopen.³⁰

29 Kocka en Mayntz, 1998, p. 505-506.

30 De Ost-SPD-er R. Schröder citeert daarbij de slogan die CDU-Bondskanselier

3.1.2 Beschrijving van de oerbeelden

Na bespreking van het parlementaire onderzoek, dat van R. Maier, D. Simon, A. Hecht, Vilmar, P. Pasternack, D. Pollack en het tonen van enkele voorbeelden van duidingspatronen, kunnen de twee oerbeelden van de *Wende* hiervan worden afgeleid.³¹ Deze oerbeelden en de tegenstelling daartussen zijn het vertrekpunt voor de analyse van het *Wende*-onderzoek en het aanvullende staatkundig-historisch, biografisch en sociaal-cultureel onderzoek.

Konrad Adenauer in 1957 op een met 1990 vergelijkbaar moment in de staatkundige geschiedenis van Duitsland gebruikte. Adenauer is dan na de val van het Derde Rijk bezig West-Duitsland weer in te bedden in de internationale volkerengemeenschap. Daarbij wil hij geen staatkundige risico's riskeren omdat volgens hem die Duitsland en de wereld al genoeg schade hebben berokkend. "*Keine Experimente!*" staat onder het portret van Adenauer op het verkiezingsaffiche waarmee Adenauer in 1957 met het behalen van de absolute meerderheid de Bondsdagverkiezingen won. Adenauer neemt daarmee afstand van o.a. de stelling waarmee de SPD de verkiezingen inging en een grote nederlaag leed: uittreding van de nog jonge BRD uit de NAVO. Na de val van de Muur en de eerste democratische verkiezingen van de DDR, staan de 'traditionele partijen' CDU en SPD in de DDR in 1990 eveneens voor de opgave hun staat opnieuw in te bedden in de internationale statengemeenschap. Wederom moeten daarbij staatkundige keuzes worden gemaakt.

- ³¹ Daarvoor is o.a. aanvullend geraadpleegd de duiding van deze twee beelden: Meske, W., 1998, Die neue Ostdeutsche Forschungslandschaft – Besonderheiten und Konsequenzen für die Wirtschaft der neuen Länder, in: Greif, S./Laitko, H./ Parthey, H., Hrsg., Wissenschaftsforschung, Jahrbuch 1996/1997, Forum Wissenschaft Studien 40, Marburg, BdWi-verlag. Meske, W., 2001, Wissenschaft in Ostdeutschland, eine ambivalente Zwischenbilanz des deutsch-deutsch-Einigungsprozesses nach 10 Jahren, in: Bretscher F./ Köhler, G., Hrsg, Autonomie oder Anpassung? Darmstadt, GEW. Boterman, Fr., 1999, Terug naar Berlijn, Duitsland na de val van de Muur, Amsterdam-Antwerpen, Uitgeverij DE Arbeiderspers. Zelikow, Ph. / Rice, C., 2001, Sternstunde der Diplomatie, Die deutsche Einheit und das Ende der Spaltung Europas, München, Propyläen Taschenbuch. Plato, A., 2002, Die Vereinigung Deutschlands – ein weltpolitisches Machtspiel, Bush, Kohl Gorbatschow und die geheimen Moskauer Protokolle, Berlin, Ch. Links Verlag. Jakowlew, A., Die Abgründe meines Jahrhunderts, Eine Autobiografie, 2003, Leipzig, Faber & Faber. Sackmann, R., Weymann, A., Wings, M., 2000, Die Generation der Wende, Berufs- und Lebensverläufe im sozialen Wandel, Wiesbaden, Westdeutscher Verlag.

3.1.2.1 Beeld 1: De *Wende* is een succes

De totale balans van de effecten van de *Wende* op de Oost-Duitse maatschappij en haar instituties, als bijvoorbeeld universiteiten, laat een succes zien. Weliswaar verloopt het veranderingsproces langzamer en gecompliceerder dan gedacht of gehoopt, maar de staatkundige transformatie is volledig gelukt: Oost-Duitsland is zonder compromissen in het westerse politieke, economische en militaire domein gekomen. Daarmee is de vrijheid naar westers model voor de burgers en instituties als kerken en universiteiten hersteld. Het economische herstel van Oost-Duitsland heeft tot een hoge werkloosheid geleid, ook onder professoren. Dat is een onvermijdelijk overgangsprobleem. De sociaal-culturele eenwording maakt goede vooruitgang en moet meer tijd worden gegund. De continuïteit van de Humboldt-Universität is op geen enkel moment in gevaar geweest, omdat ze door de West-Duitse politici, wetenschappers en studenten onmiddellijk na de val van de Muur wordt gekoesterd en zich snel weet aan te passen aan de westerse standaards. Een groot gedeelte van de *Ostprofessoren* wordt vervangen door Westprofessoren. Dit proces was nodig omdat *Ostprofessoren* te nauw waren verbonden met de socialistische staatsideologie, of omdat zij onvoldoende wetenschappelijke kwaliteit hadden.

3.1.2.2 Beeld 2: De *Wende* is een vorm van kolonisering

De meerderheid van de Oostduitsers is door het westerse kapitalisme verblind of bewust misleid, waardoor het West-Duitse systeem hen kon overvallen. Daardoor konden alternatieve transformatieprocessen, vaak aangeduid met *Dritter Weg*, geen wortel schieten. Kansen om de goede aspecten van de DDR te combineren met de positieve elementen van het westen zijn daardoor onbenut gebleven. Dat heeft mede door de onervarenheid van de DDR-ers met de westerse politiek geleid tot een kolonisering van de DDR door de BRD. Daardoor zijn de universiteiten binnen een zeer korte periode en zonder enige nuance westers gemaakt. De westerse normen en waarden voor de inrichting van onderwijs en onderzoek zijn opgelegd en zijn het leven en werken van de professoren onverwacht gaan beheersen. Daardoor zijn er weliswaar betere mogelijkheden voor onderwijs en onderzoek ontstaan, maar zijn er ook veel onderwijs- en onderzoeksprogramma's ten onrechte beëindigd die een waardevolle aanvulling hadden kunnen zijn van de westerse

benadering. Door deze westerse dominantie hebben veel *Ostprofessoren* en -wetenschappers ten onrechte hun werk moeten stoppen. Dat heeft geleid tot een vernietiging van wetenschappelijk potentieel van Duitsland.

3.1.3 Voorlopige conclusies

De duidingspatronen en de oerbeelden laten zien dat waarneming vanuit verschillende perspectieven en maatschappelijke codes een ander type duiding van de effecten van de *Wende* oplevert. De getuigen, observanten, beoordelaars, maar ook veel onderzoekers zijn zich dat niet, of slechts in onvoldoende mate bewust. Als men dit waarnemingsprobleem zich wel realiseert, wordt vaak het eigen duidingskader superieur geacht. Deze 'waarnemingsval' wordt bij het eigen onderzoek opgelost door expliciet uit te gaan van verschillende waarnemingsperspectieven. Met behulp van de onafhankelijke onderzoeksvariabele biografie-determinatie kunnen zo veel mogelijk verschillende waarnemingen worden gedaan. Deze moeten zijn gebaseerd op beoordelingen en duidingen van een zo gevarieerd mogelijke groep van getuigen en onderzoekers uit zo veel mogelijk verschillende maatschappelijke stelsels of sectoren. Ook dan zal een allesomvattende waarneming niet mogelijk zijn. Maar deze onderzoeksopzet zal tenminste wel een gevarieerder beeld opleveren dan in deze twee voorbeelden te zien is.

3.2 De betekenis van de sleutelbegrippen

Vanuit de premisse van de tegenstelling tussen de oerbeelden van de *Wende*, het onvoldoende reflectief vermogen hiermee om te gaan en het veelal ontbrekende besef bij getuigen en onderzoekers van de gevolgen hiervan, hier voortaan kortweg 'de duidingsval' genoemd, wordt in dit hoofdstuk het bestaande onderzoek naar de gevolgen van de *Wende* benaderd. Het doel daarbij is een referentiekader beschikbaar te krijgen dat het mogelijk maakt een meervoudig of gevarieerd beeld van de veranderingen die door de *Wende* zijn ontstaan te kunnen samenstellen en te kunnen verklaren. De toegang tot dit meervoudige beeld of een samenstel van beelden wordt verkregen met de twee 'sleutels' van de hypothese van dit onderzoek. Sleutel 1: de *bipolariteit* van de universiteit die ontstaat door de wisselwerking tussen de pool van het individuele

van de wetenschapsbeoefening en de pool met de belangen en waarden van de staat, hier kortweg de polen wetenschap en staat genoemd. Sleutel 2: de invloed die biografieën hebben op duidingen en beroepscontinuïteit van professoren, hier kortweg het effect van *biografie-determinatie* genoemd.

Met behulp van deze twee 'sleutels' worden zo veel mogelijk verschillende interpretaties, beoordelingen en duidingen van de gevolgen van de *Wende* opgespoord en in kaart gebracht. Doel hiervan is andere invalshoeken te ontdekken die de oerbeelden kunnen aanvullen of nuanceren. Zo moet 'de duidingsval' worden vermeden.

3.2.1 Bipolariteit

Eerder is beschreven dat bij Wilhelm von Humboldt de relatie tussen individu en staat in belangrijke mate wordt bepaald door het begrip *Bildung*. Dat begrip geeft betekenis aan de rol van wetenschappers en universiteit in maatschappij en staat. *Bildung* verbindt zo het individu met het maatschappelijk stelsel en de staatkundige organisatie daarvan. Daarom is het *Bildungsbegrip* verbonden met het sleutelbegrip bipolariteit. *Bildung* plaatst Von Humboldt immers zowel in de pool van de individuele ontplooiing en ontwikkeling van 'zuivere' kennis, als in de pool die de belangen van de staat incorporeert. Bij hem worden de burgers opgeleid louter om de ontplooiing van het individu. Maar hij ziet deze persoonlijke vorming tot hoog opgeleide en daardoor zelfstandige burgers als de beste impuls voor de ontwikkeling van een sterke staat. Dat is de kern van het Humboldtiaanse bipolaire relatiemodel individu-staat. Deze staats- en universiteitstheorieën zijn als fundament voor dit onderzoek geplaatst in de context van de verschillende beelden van de universiteit in haar ontwikkelingsgang.³² Daaruit is voor dit onderzoek in het verlengde van het bipolaire relatiemodel individu-staat het Humboldtiaanse bipolaire universiteitsmodel afgeleid. Het omvat de twee polen individuele wetenschapsbeoefening en staatkundige ontwikkeling, hier voortaan kortweg *wetenschap* en *staat* genoemd. Daaruit is de premisse voor dit onderzoek ontstaan: de interactie tussen wetenschap en staat vormt het karakter of het profiel van de universiteit en de beroepspraktijk van professoren.

³² I.2.2.

3.2.2 Biografie-determinatie

Het bestaande onderzoek laat zien hoe verschillende aspecten van biografieën van *Zeitzeugen*, de *biografie-determinanten*, leiden tot andere beoordelingen van de *Wende* en een verschillend effect op de beroepscontinuïteit.³³ Eerder is beschreven dat bij dit onderzoek drie determinanten kunnen worden onderscheiden die waarneming en duiding vanuit de eigen biografie beïnvloeden. Deze zijn: de individuele omgang met de *maatschappelijke code*, de individuele *relatie met de staat* en tenslotte de eigen *wetenschapsdiscipline*.

3.3 De thema's in het onderzoek

Nu worden de thema's onderzocht die zowel in het *Wende*-onderzoek als in het aanvullende staatkundig-historisch, biografisch en sociaal-cultureel onderzoek van belang zijn voor het eigen onderzoek. Deze

33 Materialien, b. 1, pp. 828-830. De CDU-er Rainer Eppelmann leidt op 17 juni 1998 zijn bijdrage in aan het slotdebat in de Duitse Bondsdag over de afronding van het werk van zijn tweede enquêtecommissie zo in: "Der gemeinsame Alltag ist anstrengend. Wo man sich nicht darum bemüht, dem anderen zuzuhören und auch die nicht ausgesprochenen Sätze sorgfältig zu registrieren, da kommt es schnell zu Mißverständnissen. Das tut gerade dann weh, wenn man weiß, daß wir eigentlich zusammengehören." En op p. 81: Ook Markus Meckel, SPD, voormalig DDR-activist en dominee, lid van de Duitse Bondsdag en enquêtecommissie refereert aan de nog steeds bestaande tweedeling: "Wir leben aber heute trotz der staatlichen Einheit immer noch in zwei Gesellschaften. Wir sind das Volk in Europa, das sich selbst am wenigsten kennt, weil bis heute viel zu wenige Begegnungen zwischen beiden Gesellschaften – auch nach der deutschen Einheit – stattfinden." Naast het hier besproken onderzoek bestaan er nog talrijke andere publicaties waarin de relatie tussen biografieën van wetenschappers en de duiding van de Duitse staatsontwikkeling te zien is. Het bekroonde werk van de Oost-Duitse socioloog Wolfgang Engler laat dat bijvoorbeeld mooi zien: Engler, W., 1999-2002 en 2002. Maar er is veel meer: Herles, W., 2004, *Wir sind kein Volk, Eine Polemik*, München-Zürich, Piper. Herzberg, G. / Meier, Kl., 1992, *Karrieremuster, Wissenschaftlerporträts*, Berlin, Aufbau Taschenbuch Verlag. Klein, Fr., 2000, *Drinnen und Draußen, Ein Historiker in der DDR, Erinnerungen*, Frankfurt am Main, Fischer Verlag GmbH. Reich, J. 1992, *Abschied von Lebenslügen, Die Intelligenz und die Macht*, Berlin, Berlin Verlag GmbH. Reich, J., Adam, K. en Greffrath, M., 1994, *Jens Reich im Gespräch*, München Wien, Carl Hanser Verlag. Europeïsch Centrum für Innovationen, 1997, *Wandel in Deutschland, Prozeß oder Abrechnung?*, Ein Ausschnitt aus dem Leben an der Humboldt-Universität zu Berlin nach 1989.

thema's zijn: (1) Duitslands bijzondere staatkundige ontwikkeling, (2) de relatie tussen staatkundige ontwikkeling en Humboldts universiteitstheorie, (3) de effecten van de bijzondere Duitse staatkundige ontwikkeling op universiteiten, hoogleraren en biografieën en (4) de omgang met maatschappelijke codes.

3.3.1 De Duitse staatkundige ontwikkeling

De *Wende* kan worden gezien als één van de vele staatkundige veranderingen in Duitsland. In 1989-1990 wordt vanuit het biografisch perspectief van een DDR-burger gezien, na een veertig jaar bestaan van twee Duitslanden wederom na een relatief korte periode van het ene type staat naar een geheel andere vorm overgestapt. Zulke snelle en extreme wisselingen zijn typerend voor de geschiedenis van Duitsland. Deze vele breukvlakken plaatsen de *Wende* in een reeks. Winklers en Dahrendorfs onderzoek richt zich hierop. Winkler onderzoekt deze in vergelijking met andere Westerse staten uitzonderlijke of bijzondere ontwikkelingsgang van Duitsland. Dat doet hij vanuit de vraag: "*Gab es ihn oder gab es ihn nicht, den umstrittenen 'deutschen Sonderweg'?*"³⁴ Natuurlijk, elke natie, elke volk maakt een eigen, specifieke, van andere landen en culturen afwijkende historische ontwikkelingsgang door (*Eigenweg*).³⁵ Daarom vertrekt Winklers langjarige onderzoek ook met de verwijzing naar de discussie over het al dan niet bijzondere karakter van Duitslands historische ontwikkeling. Hij signaleert de Duitse aanspraak op de erfenis van het Heilige Roomse Rijk: "*Im Anfang war das Reich.*" Napoleon dwong in 1806 Duitsland tot opheffing van dat Duitse Rijk, maar volgens Winkler bleef de Rijksmythe levend.

34 Winkler, H. A., 2000, *Der lange Weg nach Westen*, München.

35 Körber, D., 2001, *Der deutsche Sonderweg – eine Kontroverse*, Freie Universität Berlin. Körber analyseert de controverse die onder historici leeft: *deutscher Sonderweg* vs. *Deutscher Eigenweg*. De *Sonderwegtheorie* vertrekt vanuit Pruisen tot het einde van de Weimarer Republiek en laat een spanningsveld tussen traditie en moderniteit in 'Duitsland' zien, die bij andere landen zo niet te zien is, waardoor het Derde Rijk kon of moest ontstaan. De *Eigenwegtheorie* beklemtoont de eigenheid van de ontwikkeling van elk land of volk. De voorstanders hiervan gaan meer uit van een *Sonderbewußtsein* van de Duitsers, dat vanuit een zeer late ontwikkeling van het land tot een Pruisisch gedomineerde Duitse nationale staat leidde, die tevergeefs wilde meedoen met de ontwikkeling in andere Europese landen. Bij dit onderzoek wordt aangesloten bij de theorie die het meest wordt onderschreven: de *Sonderweg*.

Duitslands weg naar een gewone staat, Duitslands weg naar het westen, zoals Winkler dat noemt, was lang en beïnvloedt de Duitsers tot op heden. Tot voor 1945 betekende een bijzondere weg voor de Duitse filosofen, historici en schrijvers de rechtvaardiging van de Duitse macht en “*Obrigkeitsstaat*” omdat de westelijke democratie onverenigbaar zou zijn met het “*deutschen Wesen*”³⁶. Winkler toont aan dat door deze ontwikkelingsgang van de Duitse staat het staatsbegrip altijd een dominante rol in de Duitse maatschappij speelt. Hij legt de snel wisselende staatsvormen en de beperkte democratische traditie in Duitsland bloot. Ringer laat zien wat het effect van deze bijzondere Duitse maatschappelijke ontwikkeling en de sterke band tussen staat, universiteiten en hoogleraren op de Duitse wetenschap is. Hij schetst daarbij zowel de hoogtepunten waardoor de Duitse wetenschap en de Humboldt-Universität aan het einde van 18de en begin 19de eeuw door de sterke wisselwerking met het “beambtendom van de Duitse staten” en door “het enorm invloedrijke ideaal” van het met de Duitse cultuur en de sociale fundamenteën van de staat verbonden begrip *Bildung* leidend in de wereld zijn³⁷, als de dieptepunten: “*Der Niedergang der deutschen Mandarine*” in het ‘voorspel’ van de Tweede Wereldoorlog³⁸. Ringer laat in zijn twee standaardwerken twee tegengestelde effecten van de intensieve relatie die Duitse staten en Duitse wetenschappers met elkaar hebben zien: opgang en neergang.

Dahrendorf ziet in de zich steeds herhalende breukvlakken in de maatschappelijke en staatkundige ontwikkeling van Europa de oorzaak van de stilstand van de ontwikkeling en benutting van de idealen van de Verlichting in de twintigste eeuw.³⁹ Zo heeft volgens hem de Koude

36 Winkler, H. A., 2000. Deze term gebruikt Winkler: p. 649-657.

37 Ringer, Fr. K., 1992, 2003, *Felder des Wissens, Bildung, Wissenschaft und sozialer Aufstieg in Frankreich und Deutschland um 1900*, Weinheim, Basel, Berlin, Beltz Verlag, Deutscher Studien Verlag, pp.15-21, 24-26, 52.

38 Ringer, Fr. K., 1969, 1987, *Die Gelehrten, Der Niedergang der deutschen Mandarine 1890-1933*, München, Deutscher Taschenbuch Verlag.

39 Dahrendorf, R., 2004, *Der Wiederbeginn der Geschichte, Vom Fall der Mauer zum Krieg in Irak*, München, Verlag C.H. Beck. Dahrendorf baseert zich op de volgende beschrijving van het Verlichtingsbegrip: “Aufklärung bedeutet den Glauben an die Fähigkeit der Menschen, ihre Vernunft zu gebrauchen. Sie ist, in Immanuel Kants Worten, der Abschied von selbstverschuldeten, also von Menschen geschaffenen Hindernissen auf dem Weg zur Entfaltung und Mündigkeit. Sie ist das Akzeptieren von Ungewissheit und damit der Notwendigkeit des Fortschritts durch Versuch und Irrtum.”, p. 328.

Oorlog de concurrentie tussen het Oost- en West-systeem de energie voor ontwikkeling van de idealen van de Verlichting geabsorbeerd. Gedurende de Koude Oorlog trokken staten, of politieke blokken, zich beroepend op hun waarden, terug achter hun grenzen. Er was een 'statische maatschappij' ontstaan. Dat remde het 'vrije verkeer' van goederen, gedachten en individuen in een open en dynamische maatschappij. De relatie tussen individu en staat heeft daardoor te weinig impulsen gekregen. Dat heeft tot stilstand geleid. Dahrendorf zoekt naar nieuwe waarden om deze relatie nieuwe voeding te kunnen geven. Hij keert daartoe terug bij Poppers *offene Gesellschaft*.⁴⁰ Deze nieuwe impulsen zijn volgens hem nodig om andere relaties tussen individuen en instituties te kunnen ontwerpen. Dat raakt de relatiepatronen tussen individuele wetenschappers, universiteit, nationale staat en internationale gemeenschap. Dahrendorf laat zien dat met het verdwijnen van de Berlijnse Muur de blokkade in de ontwikkeling van de Verlichting is opgeheven, of opgeheven zou kunnen worden. Daardoor zouden deze relatiepatronen verfrist kunnen worden. Het zou de bipolariteit individu-staat weer 'bewegelijk' kunnen maken.

Winkler en Dahrendorf plaatsen de *Wende* in de historische ontwikkelingslijnen van Duitsland. De ontwikkelingslijn van de twintigste eeuw wordt steeds door een andere politieke of ideologische impuls onderbroken en leidt steeds weer tot andere groepen verliezers en winnaars onder de burgers. Hoewel de ideologische impuls steeds een ander karakter heeft blijft het patroon van de omwenteling hetzelfde: steeds is er weer een extreme ideologische verandering van het fundament van de Duitse staat en steeds is de Duitse burger daar intensief bij betrokken.

Het individu is in de Duitslanden van de vorige eeuw in hoge mate afhankelijk van deze ideologische en staatkundige veranderingen. Er is wel steeds een andere ideologie, waardoor de relatie tussen individu en

40 Popper, K., *Die offene Gesellschaft und ihre Feinde*, 1945, 1992, in 2 banden, UTB, Stuttgart. Dahrendorf baseert zich op de door Popper geduide instituties van de democratie en de markteconomie. "Sie sind die selbstbewussten Assoziationen einer Bürgergesellschaft, die durch ihre innere Kraft die Macht des Staates begrenzt. Sie sind die Herrschaft des Rechts, das auf Zustimmung, nicht auf Offenbarung beruht. Sie sind die große Hoffnung – und in Kants Sinn der moralische Imperativ – einer kosmopolitischen Gesellschaft, in der alle Menschen Bürger der einen Welt sind.", p 329.

staat wel verandert, maar er is tegelijkertijd steeds hetzelfde type afhankelijkheid. De staat krijgt wel keer op keer een andere ideologische lading waardoor andere waarden de relatie tussen individu en staat (gedeeltelijk) bepalen, maar de essentie van het relatiepatroon tussen deze staten en de burgers blijft ongewijzigd. Bij dit onderzoek wordt getracht de oorzaken van de stabiliteit van dit bipolaire patroon te ontdekken.

Soms is de individuele Duitse burger mede-initiator van deze staatkundige veranderingen. Soms komt dat zijn biografie ten goede, soms is hij slachtoffer of verliezer. Daarop heeft zij of hij geen of weinig invloed. Het individu moet maar zien hoe hij met deze waardenwisseling omgaat. De rollen van winnaar en verliezer wisselen elkaar binnen een enkele biografie af door steeds hetzelfde type externe interventie in de biografische ontwikkeling, namelijk die van een verandering van de ideologische grondslag van de staat.

Op basis van Winklers en Dahrendorfs onderzoek kan de *Wende* met andere staatkundige omwentelingen in de twintigste eeuw worden gezien als een proces waardoor de idee nationale staat als institutionele vorm met eigen, specifieke, nationaal bepaalde waarden zegeviert, terwijl de afhankelijkheid van het individu van deze staatswaarden steeds opnieuw wordt bevestigd. Het *Wende*-proces leidt zo bewust of onbewust tot een aanscherping van de specificiteit van nationale waarden.⁴¹ Het individu heeft daarbij geen keus. T. Garton Ash, R. Dahrendorf en R. Maiers refereren hieraan: het *Wende*-proces leidt tot ongerijmdheden, dubbele betekenissen of paradoxen. De zegeviering van de westerse vorm van de nationale staat leidt weliswaar tot een tegenbeweging jegens Poppers *offene Gesellschaft*, maar resulteert in vergelijking met het socialistisch-centralistische staatsmodel in meer individuele vrijheid binnen de westerse vorm van parlementaire democratie. Dat is een bepaalde, westerse vorm van vrijheid. Die vorm is even dwingend als elke ander principe waarop een staatsvorm is gebaseerd waarin een individu *moet* leven. Als het individu in die staat wil of moet leven, kan het die vorm van vrijheid niet afwijzen. Ook niet als het individu meent dat deze

41 De actoren die bij de oorsprong van de *Wende* waren betrokken hebben dit risico van het nadelige bijeffect van de *Wende*, waardoor de waarden van de Duitse nationale staat worden versterkt, onderkend. Daarom werd het proces van de Duitse eenwording steeds geplaatst in het proces van Europese eenwording. Mitterand eiste van Kohl opoffering van het symbool van Duitse nationaliteit: de D-Mark. Daar ligt de oorsprong van de Euro.

vorm van vrijheid nadelen heeft voor de eigen levensloop, bijvoorbeeld in de vorm van werkloosheid, te grote individuele risico's en te sterke concurrentieverhoudingen. Kortom: het westerse model kent meer vrijheid vanuit het perspectief van de westerse waarden gezien, maar kan ook leiden tot biografische nadelen. Een keuze daartussen is evenwel bij de *Wende* voor het individu niet mogelijk omdat het ene waardenmodel, dat van de DDR, volledig wordt ingewisseld tegen het andere model van de BRD.

Deze werking van het waardenmodel van de staat illustreert de stabiliteit van het relatiepatroon individu-staat. Daar doet de verandering van de waarden van de staat niets aan af. Het bipolaire relatiepatroon kan juist door een met een staatswisseling gepaard gaande waardenwisseling in elk type staat functioneren. Dat model wordt met elke staatswisseling bevestigd. Zo wordt een nieuw waardenmodel van de staat bij de *Wende* (wederom) de norm aller dingen. Daardoor ontstaat er bij de *Wende* geen ruimte voor variatie binnen het parlementaire model. Dat leidt tot de paradox, dat ondanks de grotere individuele ruimte die burgers ten opzichte van het socialistische staatsmodel krijgen, de variatie binnen het westerse model juist door haar triomf afneemt. Dat is een voorbeeld van de vele paradoxen en tegenbewegingen die in het bestaande onderzoek zijn aangetroffen. Met de keuze voor een door het westen gedomineerde aanpak van de *Wende* is een draagvlak voor verandering of nuancering, bijvoorbeeld in de vorm van een bij de *Wende* ontworpen *Dritter Weg*, weggevaagd. Daarmee is de door Dahrendorf geregistreerde blokkade in het Verlichtingsproces versterkt en de voorspelbare werking of stabiliteit van het bipolaire model individu-staat bevestigd. Te zien is dat enerzijds de waarden van de ene staat volledig worden gewisseld (*Wende*, omwenteling) met de waarden van de andere staat, terwijl anderzijds burgers en instituties als universiteiten binnen de staat constante factoren vormen, maar wel hun gedrag of houding binnen de staat door die waardenwisseling moeten wijzigen. Bij individuen uit zich dat in veranderingen van hun biografische ontwikkelingslijnen en bij universiteiten door wijzigingen bij onderwijs en onderzoek.

Deze analyse van de Duitse staatkundige ontwikkeling leidt tot een voorlopige conclusie. De grote regelmaat waarmee de waarden van de Duitse staat wisselen, terwijl de dominantie van het staatsbegrip in het maatschappelijk bestel ongewijzigd blijft, is een eerste indicatie voor de stabiliteit of starheid van het bipolaire karakter van de relatie individu-staat. De combinatie van snelle staatswisselingen met de dominantie van

de staat bevestigt die dominantie bij elke staatswisseling. De individuele ruimte wordt door die dominantie beperkt. Daarom hebben staatkundige veranderingen zo'n groot effect op de biografieën van Duitsers.

3.3.2 De relatie tussen staatkundige ontwikkeling en Humboldts universiteitstheorie

Humboldts visie op staat en universiteit wordt vaak als referentiepunt gebruikt. In de DDR gebeurt dat, maar ook bij de *Wende* wordt Humboldt zowel door actoren vanuit de voormalige DDR, als door wetenschappers, bestuurders en onderzoekers met een BRD-biografie als inspiratiebron gebruikt. Humboldts ideeën worden weliswaar vaak als *Leitmotiv* benut, maar de interpretatie in de DDR is een andere dan in de BRD. Het eerste voorbeeld daarvan is de interpretatie van het begrip *Bildung*. In de DDR staat dat in het teken van de socialistische, collectieve *Bildung*. In de BRD staat bij *Bildung* het individu centraal. De Humboldtiaanse eenheid van onderwijs en onderzoek wordt in de DDR onder invloed van de Marxistisch-leninistische leer getransformeerd tot de eenheid van theorie en praktijk.⁴² Deze

42 Hierover is veel gepubliceerd. Hier een kleine selectie. (1) Een authentieke publicatie uitgegeven in de DDR-periode beschrijft de socialistische uitgangspunten van de Humboldt-Universität: Humboldt-Universität, Direktorat für Kultur- und Öffentlichkeitsarbeit, ongeveer 1980, Humboldt-Universität. Aus Vergangenheit und Gegenwart, p.5; Voorwoord van Dr. Werner Kottowski: "(I)n einem langen, von Widersprüchen und erbitterten ideologischen Kämpfen gekennzeichneten Weg entwickelte sie sich zu einer modernen sozialistischen Universität des Volkes. (...) Heute wird die Humboldt-Universität den wachsenden Anforderungen der sozialistischen Gesellschaft an der Wissenschaft immer besser gerecht und ist täglich bemüht, die großen Aufgaben an die Wissenschaftsentwicklung und Hochschulausbildung im Sozialismus zu erfüllen." Pp 50-51; Der (VI) Parteitag (der SED) empfahl (...), Grundsätze eines einheitlichen sozialistischen Bildungssystems auszuarbeiten und den Platz der Universitäten (...) neu zu bestimmen." (2) Sroka, W., 1984, Die Bildungskonzeption Wilhelm von Humboldt in der DDR. Ein Beitrag zur Rezeption- und Wirkungsgeschichte des Neuhumanismus, München, Profil-Verlag; p. 232-233; , Die Monopolstellung marxistisch-leninistischer Bildungstheorie in der Pädagogik der DDR ist verbunden mit der Preisgabe eines Gutteils der neuhumanistischen Bildungstradition. Die Maxime der gesellschaftlichen Determination der Bildung und der damit verbundene Verzicht auf die Autonomie der Bildung lassen erkennen, daß wesentlichen Prinzipien gerade des Humboldtschen Beldungsdenkens aufgegeben werden."

verschillen bij de interpretatie van Humboldts universiteitstheorie leiden in beide staten tot een eigen type universiteit en een daarvan afgeleide beroepspraktijk van hoogleraren. Daarmee heeft zowel de Oost- als West-wetenschapper een eigen referentiekader opgebouwd om met het bipolaire karakter van de universiteit om te gaan. Bij het opengaan van de Berlijnse Muur worden die referentiekaders met elkaar geconfronteerd. Dat leidt tot conflicten over het gewenste *Wende*-proces voor de universiteit.

Bij de 'Wende van de waarden van de staat' is goed waarneembaar dat in Humboldts *Bildungsbegriff* deze waarden zijn geïncorporeerd. In *Bildung* ligt immers niet alleen een opleidingscomponent besloten, maar ook een element van individuele vorming. Die kan niet anders dan op de maatschappelijke omgeving van het individu zijn gericht. Afhankelijk van de dominantie van de staat in een maatschappij spelen deze staatswaarden een kleinere of grotere rol in het *Bildungsbegriff*. Met de waardenwisseling van de staat verandert ook de waardencomponent in het *Bildungsbegriff*. *Bildung* krijgt dan een andere lading, die de polen wetenschap-staat anders, maar opnieuw met elkaar verbindt. Daarmee geeft het *Bildungsbegriff* stabiliteit aan de bipolaire relatie van het individuele met het collectieve. Het *Bildungsbegriff* fungeert zo als een scharnier of evenwichtspunt tussen de polen wetenschap-staat. Zo houdt *Bildung* het bipolaire model in stand.

Een tweede voorbeeld van het gebruik van Humboldts uitgangspunten is de omgang met zijn notie van academisch zelfbestuur. Dat principe wordt na de val van de Muur door de Oststudenten en *Ostprofessoren* geïntroduceerd om de universiteit zelf te kunnen veranderen. De 'nieuwe' Westers georiënteerde politiek blokkeert deze aanpak evenwel omdat ze de Ostactoren door hun biografie niet in staat achten de universiteit op westerse leest te schoeien. Dat laat zien dat naast het *Bildungsbegriff* ook het principe van academisch zelfbestuur geplaatst wordt binnen de normatieve doelstellingen van de staat waarbinnen universiteit en professoren functioneren. Het maakt duidelijk dat hoewel beide Duitse staten een ander ideologisch oriëntatiepunt voor universiteit en wetenschap hebben, waardoor er verschillende vrijheidsgraden voor wetenschappers zijn, beide staten hetzelfde willen: de wetenschap hoort zich te richten op de belangen van de staat. Om dit doel te kunnen bereiken moeten beide staten zich daarbij richten op de belangen van de wetenschap. In een westers staatsmodel bestaat er door het axioma van de individuele vrijheid meer

ruimte om wetenschap als autonome of onafhankelijke activiteit te zien, dan in een socialistische staat door het axioma van het collectieve belang, maar die vrijheidgraad in het westen is afhankelijk van financieringsbronnen. Bij Europese universiteiten speelt de staat daarbij een grote rol. Daarmee plaatst de Europese staat de vrijheid van de wetenschapper binnen het kader van de doelen van de staat. Bij private universiteiten zijn wetenschappers afhankelijk van de voorwaarden die private financiers stellen. Dit illustreert dat de relatie tussen staat en universiteit gepaard gaat met afhankelijkheden.

De afhankelijkheid van de wetenschap van geldgevers is van alle tijden. Dat moest ook Humboldt bij zijn voorbereidingen voor de oprichting van de Berlijnse Universiteit ervaren. Hij had bepleit dat deze universiteit financieel onafhankelijk van de Pruisische staat kon functioneren doordat de staat eigendommen van de Pruisische adel zou onteigenen en beschikbaar zou stellen voor de universiteit. Maar dat voorstel nam de Pruisische regering niet over. Humboldt moest inzien dat een belangrijk fundament van 'zijn' universiteit niet werd gerealiseerd. Hij trad nog voor de opening van de Berlijnse universiteit terug en verbrak zijn vriendschappelijke relatie met zijn opdrachtgever, de Koning van Pruisen.

Een derde voorbeeld waarbij de effecten van het bipolaire model te zien zijn is de omgang met het Humboldtiaanse principe dat de staat de hoogleraren moet benoemen. Dat principe wordt zowel door de DDR als BRD tot uitgangspunt gekozen. Het leidt bij de *Wende* tot een grootscheepse vervanging van *Ostprofessoren* door Westprofessoren.

Als het geheel van de analyse van het onderzoek over de relatie tussen staatkundige ontwikkeling en Humboldts universiteitstheorie wordt overzien kunnen enkele conclusies worden getrokken. Duidelijk is dat de universiteit is verweven met alle Duitse staattypen. Ook in andere Europese staten onderhouden staat en universiteit een relatie met elkaar, maar bij de Duitse staten zijn er enkele 'bijzonderheden' die deze relatie intenser en juist door de herhaling van de staatsgeoriënteerde veranderingen stabiel maken. De staat wisselt van karakter, maar de intensieve staatsrelatie wordt herbevestigd. Juist door een wisseling van staat wordt de staatsgeoriënteerdheid van de universiteit herbevestigd. Daarmee blijft de relatie tussen staat en universiteit ongewijzigd sterk. Dat is een opmerkelijke paradox. Het is een prominent voorbeeld van de vele tegenstellingen die uit het *Wende*-onderzoek blijken.

Het op deze wijze functioneren van Humboldts bipolaire

universiteitstheorie in verschillende staatkundige stelsels met hun eigen waarden laat wederom de stabiliteit van het relatiepatroon individu-staat zien. Omdat het begrip *Bildung* bij elke staatswisseling een andere ideologische lading aanneemt kan het bipolaire Humboldtiaanse model in elk staats- of waardensysteem steeds op analoge wijze functioneren. De essentie daarvan is dat universiteit en hoogleraren moeten functioneren binnen het waardenstelsel van de staat. Het model functioneert daarbij steeds ongewijzigd omdat de inhoud van het begrip *Bildung* verandert. Deze paradox leidt tot een tweede indicatie voor het stabiele of starre karakter van het bipolaire relatiemodel individu-staat.⁴³

3.3.3 De effecten van de Duitse staatkundige ontwikkeling op universiteiten, hoogleraren en biografieën

Het veranderingsproces van de Humboldt-Universität is gebaseerd op vier uitgangspunten: (1) op de wetgeving van West-Duitsland gebaseerde overgangsregelingen van de eerste en laatste democratische regering van de DDR waardoor het veranderingsproces al in de laatste periode van de DDR, na de eerste en laatste gehouden democratische verkiezingen van de DDR werd gestart⁴⁴, (2) het verenigingsverdrag dat de DDR en de BRD met elkaar hebben afgesloten waardoor het rechts- en wetenschapssysteem van de BRD ongewijzigd wordt ingevoerd in de DDR⁴⁵, (3) de interpretatie van het verenigingsverdrag door de Berlijnse stadstaat, waardoor elk nieuwe bondstaat in de voormalige DDR voor het veranderingsproces van de universiteiten eigen accenten kan bepalen⁴⁶ en (4) de beoordeling, door zowel oostelijke als westerse betrokkenen bij het veranderingsproces van de universiteit, van de relatie

43 De eerste indicatie voor de stabiliteit of starheid van het bipolaire karakter van de relatie individu-staat volgt uit de analyse van de Duitse staatkundige ontwikkeling met snel wisselende staatswaarden en een dominant staatsbegrip (3.3.1).

44 Hall, K.H., Die Hochschulgesetzgebung der neuen Länder als Rahmenbedingung der Neustrukturierung, in: Mayntz, Hrsg., 1994, p 165: Verordening über Hochschulen (Vorläufige Hochschulordnung) vom 18.9.1990, GBl. De DDR I, S. 1585.

45 Verdrag zwischen der Bundesrepublik Deutschland und der Deutschen Demokratischen Republik über die Herstellung der Einheit Deutschlands – Einigungsvertrag – vom 31.8.1990, BGBl. II, S.889.

46 Voor Berlijn: Hochschulpersonal-Übernahmegesetz (HPersÜG) van 11 juni 1992. Vgl. Pasternack, P., 1999, Demokratische Erneuerung, Eine universitätsgeschichtliche Untersuchung des ostdeutschen Hochschulumbaus 1989-1995, Weinheim, Deutscher

die ideologie en wetenschappen in de DDR met elkaar hebben gehad.⁴⁷

M.G. Ash wijst op de “tenminste twijfelachtige interpretatie” van artikel 13 van het verenigingsverdrag. Hij baseert zich hierbij op de juridische analyse van Quint.⁴⁸ Het verenigingsverdrag spreekt over maatregelen voor onderdelen van de staat en niet specifiek over universiteiten. Ash komt tot de conclusie dat er in deze fase van het veranderingsproces sprake is van “*eine unreflektierte und vorurteilsbeladene Febleinschätzung des Verhältnisses von Ideologie und Wissenschaften*.”⁴⁹ Ash en Quint geven hierbij een voorbeeld van een ‘duidingsval’ bij de interpretatie van de effecten van de recentste staatkundige ontwikkeling in de vorm van de *Wende* op universiteiten en professoren. De keuzes bij of interpretaties van de positie van universiteit en professoren zijn terug te voeren naar de bron van de tegenstelling tussen de twee oerbeelden: de ideologische kloof tussen de beide staatsmodellen, de superioriteit van de BRD, de afwijzing van de *Dritter Weg* en het proces van *Selbsterneuerung* en het onvermogen te reflecteren op de consequenties hiervan voor positiebepaling en duiding.

De Humboldt-Universität speelt vanaf het begin van het *Wende*-

Studien Verlag, p. 196. Elk Bundesland moet op basis van het verenigingsverdrag eigen uitvoeringswetten (*Hochschulernerungsgesetze*) maken. Daardoor ontstaan er verschillen hoe in de voormalige DDR de universiteiten veranderen. Zie: Hall, K.H., Die Hochschulgesetzgebung der neuen Länder als Rahmenbedingung der Neustrukturierung, in: Mayntz, Hrsg., 1994, pp 165-189. Door de verschillen tussen de wetten van de Bundesländer ontstaan er voor de afzonderlijke universiteiten uiteenlopende condities waaronder de veranderingsprocessen voor onderwijs en onderzoek gestalte moeten krijgen. Er zijn deelstaten waar ruimhartiger en waar strenger naar de beroepspraktijk van de professoren in de DDR wordt gekeken. Deze verschillen werken door in de beroepscontinuïteit van de *Ostprofessoren*. Dat betekent dat er in sommige deelstaten bij de *Wende* weinig en in andere staten veel hoogleraren hun ambt verliezen. M.G. Ash beschrijft dat uitsluitend in het Bundesland Mecklenburg-Vorpommern de Ostbiografie van *alle* hoogleraren is getoetst. Ash beschrijft de zwakke basis waarop de ‘zuivering’ van de *Ostprofessoren* werd uitgevoerd. Dat illustreert hij door zijn conclusie dat de ‘zuiveringsprocessen’ ‘parallel’ aan de totstandkoming van de wetten van de Bundesländer werden doorgevoerd en dat tegelijkertijd bezuinigingen werden doorgevoerd. (Ash, M.G., 1998, in: Ostprofile, pp. 231-232).

47 Ash, M.G., 1998, in: Ostprofile, p. 231.

48 Quint, P. 1997, The Imperfect Union, Constitutional Structures of German Unification, Princeton. Hoofdstuk 13.

49 Ash, M. G., 1998 in: Ostprofile, p 231

proces een opvallende rol.⁵⁰ De universiteit wordt daarmee bij uitstek geconfronteerd met de tegenstelling tussen de twee oerbeelden en de duidingsval. Als grootse Oost-Duitse universiteit die ook nog in de hoofdstad is gesitueerd dicht ze zichzelf een symbolische rol toe. Dat leidt tot conflicten. Sterker dan andere Oost-Duitse universiteiten wordt de Humboldt-Universität geconfronteerd met de verschillen tussen enerzijds de democratische verlangens van een zich openbrekende en moderniserende maatschappij in het oostelijk deel van Berlijn en anderzijds de oude politiek van het westen. Dat leidde tot een conflict tussen de rector als hoogste gezagsdrager van de Humboldt-Universiteit en de Berlijnse senaat over richting en condities van het veranderingsproces van de Humboldt-Universität. Centraal daarbij stond de Humboldtiaanse notie van academisch zelfbestuur. Studenten en wetenschappers laten zich daarbij in de *Wende*-periode inspireren door de principes van de Westerse studentenrevoltes uit de jaren zestig van de vorige eeuw. Daarin stonden de ideeën van een basisdemocratie bestaande uit studenten, medewerkers en wetenschappers centraal, waardoor er geen plaats was voor een sturende overheid. En juist dat wilde de Berlijnse senaat. Hij wilde de condities bepalen voor het toekomstig functioneren van *zijn* universiteit; eindelijk was de Humboldt-Universität weer hun universiteit. Ziehier wederom de gevolgen van het afwijzen van de *Dritte Weg* en het ontstaan van de oerbeelden.

Bij dit conflict tussen oerbeelden en de daarmee verbonden maatschappelijke waarden staat volgens Pasternack de vraag centraal of de burgers als grondrechtdragers het primaat hebben of 'de hoogheid van de staat' moet zegeviereren.⁵¹ Pasternack wijst hier op de spanning die bij de *Wende* ontstaat in de bipolaire relatie individu-staat. De veranderaars van de universiteit meenden dat ze door de waardenwisseling van de staat bij de *Wende* meer vrijheid kregen om hun universiteit en beroepspraktijk in te richten. Dat bleek een misvatting te zijn. De nieuwe staat nam de leiding van de oude staat over en beëindigde het veranderingsproces dat spontaan vanuit studenten en wetenschappers was ontstaan in de korte tijd van grote vrijheid van het individu. In het

50 Pasternack, P., 1999, *Demokratische Erneuerung, Eine universitätsgeschichtliche Untersuchung des ostdeutschen Hochschulumbaus 1989-1995*, Weinheim, Deutscher Studien Verlag.

51 Pasternack, P. 1998 in: *Ostprofile*, p. 163.

korte intermezzo dat direct na de het opengaan van de Muur ontstond had de nieuwe staat nog niets te zeggen en was de oude staat monddood. Feitelijk was er sprake van een stateloze periode. Daardoor kon de autonomie van de universiteiten opbloeien. Daar kwam met het van kracht worden van verenigingverdrag en het afwijzen van de *Dritter Weg* een einde aan. Toen werd deze vrijheid snel beperkt. De ‘nieuwe’ politici uit het westen namen abrupt de leiding van het spontaan ontstane veranderingsproces over. Het West-Duitse universiteitssysteem wordt daarbij de norm aller dingen. Dat gaat volgens Pasternack zowel ten koste van de academische vrijheid omdat de Oost-Duitse wetenschappers in een door de nieuwe politici gedomineerd proces worden geëvalueerd en geselecteerd alvorens ze kunnen worden benoemd, als van het academische zelfbestuur omdat de nieuwe staat allerlei evaluatieprocessen, structuurinterventies, overgangsmaatregelen, budgetbeperkingen en harmonisatie-eisen t.o.v. het West-Duitse systeem afdwingt.⁵² Volgens Pasternack wordt hierdoor de toch al zwak ontwikkelde autonomie van de universiteiten⁵³, na een korte periode van zelfsturing en vernieuwing van binnenuit die volgde op de val van de Muur, in de kiem gesmoord. Dat komt doordat de universiteiten door het westen, maar ook door sommige wetenschappers en bestuurders uit de voormalige DDR, niet in staat werden geacht hun autonomie gestalte te geven. Hij geeft daar de volgende verklaring voor: (1) het accent dat door de nieuwe politici werd gelegd op “*staatszentrierte Demokratie*”⁵⁴ omdat ze de zeer kritische publieke opinie vreesden, waarin de universiteiten werden afgeschilderd als (potentiële) bolwerken tegen democratische vernieuwing;⁵⁵ (2) wettelijke, administratieve, personele en financiële ingrepen van de regeringen van de deelstaat en de bond⁵⁶; (3) de gouvernementele houding van de leidende actoren binnen de universiteit die voortkwam uit de DDR-socialisatie. Dat leidde volgens Pasternack tot spanning tussen de ,ministeriële wil zo veel mogelijk te willen bepalen maar daarvoor onvoldoende kracht en competenties te hebben.”⁵⁷

52 Pasternack, 1999, pp. 366-367.

53 Ibid, pp. 367.

54 Pasternack, 1999, p. 372.

55 Ibid, p. 368.

56 Ibid, pp. 368-369.

57 Ibid, p. 367. “Das Dreieck: Rahmenezuständigkeiten des Bundes – Kultushoheit der

Mittelstraß en Söllner tonen de gevolgen van het oerconflict tussen waarden waarop de *Wende* is gebaseerd. Ze menen dat vanaf het begin van de veranderingen eenzijdigheid troef was. Van west-zijde werd een grondige verandering van de Oost-Duitse universiteiten geëist, terwijl het westen zelf niet tot zelfreflectie in staat is. Mittelstraß neemt daarbij waar dat bij de Duitse vereniging de Oost-Duitse universiteiten niet alleen de sterke punten van het West-Duitse systeem overnemen, bovenal de vrijheid van wetenschap, maar ook de crisissymptomen, namelijk het structurele onvermogen veranderingen te realiseren vanuit de ontwikkeling van de wetenschap. Söllner laat dat zien bij zijn balans van de effecten van de veranderingen op de Oost-Duitse universiteiten: (1) De West-Duitse universiteitsstructuur en –cultuur bepaalt het hoofdbeeld. (2) Kleine, ‘verstopte’ restanten van de DDR-traditie nuanceren dit west-beeld wat. (3) Universiteitspolitieke richtlijnen van de nieuwe deelstaatregeringen met een steeds grotere invloed van bezuinigingen bepalen in sterke mate de condities van de onderwijs- en onderzoekspraktijk, (4) De herwonnen universiteitsautonomie geven de studenten de vrijheid van de inhoud van onderwijs en onderzoek terug.⁵⁸

De dominante rol die het staatsidee in het conflict tussen de oerbeelden speelt wordt door Mittelstraß getoond. Volgens hem wordt het staat-centralistische DDR-systeem vervangen door het naar zijn

Länder – Autonomie der Hochschulen stellte sich als sehr fragil dar: Es war an seiner Hypotenuse entscheidend geschwächt, weil die Hochschulen als nicht autonomiefähig galten. Die Landes-Kathete leitete unter der Spannung zwischen dem ministerialen Drang, möglichst viel bestimmen zu wollen, doch dafür nicht hinreichende Kraft und Sachkompetenzen zu besitzen; die Bundes-Kathete des Beziehungsdreiecks war im Zuge der Dominanz der Dritten Ebene zeitweise erheblich gestärkt.

- ⁵⁸ Söllner, 1998, p. 29. Hij noemt daarvoor 6 redenen. Deze leiden tot het universitair profiel dat na de Wende in de nieuwe bondsstaten in het oosten is ontstaan: (1) de doorwerkende vernieuwingscultuur met een bijzondere mixtuur van euforie en nuchterheid, van heterogeniteit en collectivisme van improvisatiekunst en vertwijfeling, van veel en weinig bureaucratie, (2) de (relatieve) kleinschaligheid van de universiteiten met persoonsgerichte onderwijsvormen en duidelijk hiërarchie opgebouwd op het leerstoelprincipe, (3) de nieuwe opbouw van de personeelsformatie met sterke actoren, decanen en bestuurders met relatief lange ambtsperiodes en grote bevoegdheden gecombineerd met een sterk ontwikkelde evaluatie- en verantwoordingscultuur, waardoor een grote mate van coöperatie en transparantie wordt bereikt, (4) positieve effecten van de ‘wetenschappelijke vereniging’: de afzwakking van de disciplinaire bindingen met versterking van transdisciplinariteit van onderwijs en onderzoek met daarmee verbonden nieuwe vormen van zelfbestuur, (5) facetten van een nieuwe

mening onzinnige federale systeem⁵⁹ op basis van een “*Autarkieprinzip – die Universität als staatliches Repräsentationsobjekt*”.⁶⁰ Bij de vernieuwing van de universiteit is het volgens hem van belang zich te blijven concentreren op het Humboldtiaanse gedachtegoed zonder in de val te lopen van een naïef vertrouwen in het principe van academisch zelfbestuur. Het Humboldtiaanse gedachtegoed heeft naar zijn oordeel nog steeds actuele betekenis maar moet door de introductie van nieuwe vormen als zelfevaluatie effectief blijven.⁶¹ Naar zijn oordeel moet niet naar de instituties maar naar de doelen van Humboldt worden teruggekeerd: “*Bildung durch Wissenschaft*”. Mittelstraß citeert daarbij Dahrendorfs formule “*die Vollendung der Humboldtschen Universität durch ihre Widerlegung*”.⁶² Bij de terugkeer naar de kern van Humboldts ideeën moet volgens hen beiden het hoofdprincipe dat Humboldt bij de oprichting van de Berlijnse universiteit wilde hanteren weer centraal worden gesteld, namelijk “*der geeigneten “Wahl der in Thätigkeit zu setzenden Männer*”.⁶³

De conclusie van Mittelstraß dat de benoeming van hoogleraren een cruciaal aspect is van de Humboldtiaanse universiteit, is voor dit onderzoek cruciaal. Bij het transformatieproces van de Humboldt-Universität wordt de selectie en benoeming van nieuwe hoogleraren immers als één van de belangrijkste veranderingsinstrumenten, zo niet

wetenschapscultuur met bijbehorend universitair profiel: innovatief, internationaal en regionaal, (6) de vervlechting van verschillende universiteitstradities waardoor de Humboldtiaanse trias, de (filosofische) eenheid van wetenschappen, de (organisatorische) eenheid van onderwijs en onderzoek, de (culturele) eenheid van leraren en leerlingen, nieuwe impulsen krijgt zonder terug te keren naar een naïeve ‘Mythos Humboldt’.

Vgl. Bruch, R., *Langsamer Abschied von Humboldt? Etappen deutscher Universitätsgeschichte im 20. Jahrhundert*, in: Ash, M.G. (Hg), 1997, *Mythos Humboldt, Vergangenheit und Zukunft der deutschen Universitäten*, Wien, Köln, Weimar, Böhlau Verlag.

59 Mittelstraß duidt dat zo: “*unseliges Regionalisierungsprinzip*”. Mittelstraß, J., *Forschung und Lehre – oder die Modernität Humboldts und die Chancen einer Reform in den Ost-Universitäten*, in: Söllner, A., 1998, *Ostprofile*, p. 49.

60 Ibid, p. 49.

61 Ibid, p. 51.

62 Ibid, p. 52. Dahrendorf, R., 1976, Konstanz, “*der süße Anachronismus*”. Eine persönliche Notiz zum 10. Geburtstag der Universität Konstanz. *Konstanzer Blätter für Hochschulfragen*, 50/51, p. 16

63 Ibid, p. 52.

het belangrijkste, gezien. Nieuwe hoogleraren moeten de universiteit geschikt maken voor het functioneren in een 'nieuw' maatschappelijk bestel. Dat is tijdens de *Wende*-periode een veelgehoord uitgangspunt van het veranderingsproces. De analogie met de praktijk in de DDR is zichtbaar. Ook daar werd de benoeming van hoogleraren als een belangrijk middel ingezet om de universiteit te laten functioneren overeenkomstig de wensen van dat maatschappelijk bestel. Beide staten zien kennelijk met Humboldt het belang van hun benoemingsbevoegdheid in om hun stempel op de universiteit te kunnen drukken. Daarin bestaat tussen Humboldt, de DDR en de BRD geen verschil.⁶⁴ Het onderscheid tussen deze benoemingspraktijken in de verschillende Duitse staten ontstaat als gekeken wordt naar de normen die bij de toetsing een rol spelen. Bij de DDR gaat het om 'eenheid' aan te brengen tussen één staatsideologie en het wetenschapsstelsel, terwijl in de BRD een bepaalde, van de staatsdoelstellingen afgeleide variatie van de wetenschappen het uitgangspunt is waarbinnen de staat wetenschappelijke stromingen met een benoemings- en leerstoelbeleid wil stimuleren dan wel wil afremmen. De koppeling tussen het Humboldtiaanse uitgangspunt van het belang van de benoeming van hoogleraren voor het profiel van de universiteit aan de bevoegdheid van de staat dat recht uit te oefenen om de doelstellingen van de (nieuwe) staat te kunnen realiseren, leidt bij de *Wende* tot een vervanging van tweederde van de *Ostprofessoren* door meestal Westprofessoren. Zo is te zien dat het benoemingsinstrument door Duitse staten keer op keer bewust wordt gebruikt om steeds andere staatsdoelen te kunnen realiseren.

De hoogleraar wordt zowel door de staat als zichzelf nadrukkelijk als ambtenaar gezien. Dat is zowel een continue lijn in elk Duitse staatsvorm als een onomstreden feit in de onderzoeksliteratuur. Deze constante wordt bijvoorbeeld geïllustreerd door de sterke gelijkenis tussen de benoemingsbrieven van de DDR-regering en de brieven die na de *Wende* door de *Berliner Senat* aan de benoemde hoogleraren worden verzonden.

De status van ambtenaar in beide staten is een voorbeeld van de stabiliteit van de dominantie van het staatsidee in beide Duitslanden. Daardoor maakt de rol van ambtenaar deel uit van de maatschappelijke

64 Berglar, P., 1999, Wilhelm von Humboldt, Reinbek, Rowohlt, pp. 96-97.

code in beide staten. Het alom aanwezige 'ambtenaarschap' van hoogleraren in alle Duitse staten, hoe verschillend die ook zijn, laat zien dat maatschappelijke codes vanuit meerdere invloedslijnen gestalte krijgen. Hierna wordt aan het aspect maatschappelijke code afzonderlijk aandacht besteed.

Hoewel een socialistische eenheidsstaat de burgers minder keuzemogelijkheden laat dan een democratie, kunnen binnen het kader van de maatschappelijke codes ook in de DDR hoogleraren keuzes maken bij de individuele relatie die ze met de staat willen of moeten onderhouden. Dat blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat de helft van de professoren bij de Humboldt-Universität lid was van de SED en de andere helft niet. Bij het parlementair onderzoek is te zien dat dit lidmaatschap op verschillende manieren kon worden gepraktiseerd. Er waren overtuigde partijleden en hoogleraren die om pragmatische of opportunistische redenen lid waren. Er waren overtuigde leden die door hun partijlidmaatschap meer mogelijkheden hadden om het onderwijs en onderzoek van collega's en studenten te stimuleren. Maar er waren ook overtuigde SED-leden die bij studenten en collega's schade aanrichtten doordat ze bijvoorbeeld als geheim spion het leven, studie en werk van hen observeerden en daarover rapporteerden aan de geheime dienst *Stasi*. Hiermee is de interactie zichtbaar tussen het collectieve, algemeen verbindende karakter van de biografie-determinant 'maatschappelijke code' en het individuele karakter van de determinant 'staatsrelatie'. Hoe krachtig of dwingend maatschappelijke codes ook zijn, ze laten ruimte voor persoonlijke keuzes. In de secundaire literatuur zijn er daarvan zeer vele te vinden. Hoogleraren die ogenschijnlijk hetzelfde wetenschappelijke of politieke profiel hebben, kiezen zowel bij hun rol in de staat als bij de invulling van hun beroepspraktijk toch andere posities en benaderingen. Door de specialisaties van de beroepspraktijk van hoogleraren in verschillende vakgebieden of wetenschapsdisciplines krijgt deze interactie tussen het collectieve van maatschappelijke codes en het individuele van ieders relatie met de staat nog een beroepsmatige impuls. De wetenschapsdisciplines van de hoogleraren kennen door het specifieke karakter van het gebied waarop ze zich richten en door de historische ontwikkeling van het vak, eigen methoden, technieken, gebruiken en gewoonten. Sommige wetenschapsdisciplines zijn door aard en inhoud van de discipline meer, andere zijn minder gericht op het functioneren van een specifiek maatschappelijk bestel. De onderzoeksgroep Berlin-Karlshorst laat bij

haar onderzoek zien welke invloed de DDR-staat heeft op het wetenschapssysteem. Ze komt tot de conclusie dat de invloed afhankelijk is van de mate waarin de discipline maatschappijgevoelig is.⁶⁵ Bij dit onderzoek maar ook bij dat van de West-Duitse sociologe Mayntz wordt een onderscheid gemaakt tussen enerzijds de geestes-, sociale en rechtswetenschappen en anderzijds de medische, natuur- en techniekwetenschappen. Bij de eerste groep is de invloed van de staat op de concrete uitoefening van de beroepspraktijk meestal groot, terwijl bij de tweede groep disciplines de invloed meestal minder is.⁶⁶ Mayntz wijst erop dat door de DDR-socialisatie van de wetenschappers hun grondhouding bij de wetenschapsbeoefening wordt beïnvloedt door het socialistisch centralisme. Volgens haar zijn daardoor de wetenschappelijke waarnemingen maatschappelijk geconditioneerd. In zoverre is er volgens haar in alle domeinen sprake van tenminste een indirecte ideologische invloed op de wetenschapsbeoefening. Vermoed wordt dat de interactie tussen de determinanten 'maatschappelijke code' en 'staatsrelatie' het effect van de ideologische afhankelijkheid van een specifieke wetenschapsdiscipline op de individuele beroepspraktijk vergroot of verkleint. Uit het onderzoek van Th. Raiser, Mayntz en Pasternack blijkt dat hoogleraren wier wetenschapsdiscipline meer afhankelijk is van de maatschappelijke omgeving dan andere disciplines, de beroepscontinuïteit bij de *Wende* eerder wijzigt dan bij disciplines waar de gerichtheid op het maatschappelijk bestel geringer is. Bij het eigen onderzoek zal bezien worden wat het effect is van de interactie tussen de drie determinanten op de beroepscontinuïteit bij de *Wende*.

Aan het slot van de analyse van het onderzoek naar de effecten van de Duitse staatkundige ontwikkeling op universiteiten, hoogleraren en biografieën kunnen enkele voorlopige conclusies worden getrokken. Mittelstraß, Ash, Pasternack en Söllner laten op verschillende manieren zien hoe dominant staatswaarden voor de inrichting van een universiteit zijn. Bij een waardenwisseling als de *Wende* blijkt dat elk type staat daar op dezelfde, vanzelfsprekende wijze mee omgaat. Bij een staatkundige omwenteling worden de waarden van de oude staat

65 Buck-Bechler, G., Schaefer, H.D & Wagemann, C.H., Hrsg., 1997, Hochschulen in den ostdeutschen Bundesländern. Ein Handbuch zur Hochschulerneuerung, Weinheim, Deutscher Studienverlag, p. 26.

66 Mayntz, R., 1998, p. 479.

ingewisseld voor de waarden van de nieuwe. Na de reeds eerder gebleken regelmaat bij staatsgeoriënteerde veranderingen in Duitsland en de invloed van de staat op hoogleraarsbenoemingen, is dit een derde indicatie voor het stabiele karakter van het bipolaire relatiemodel wetenschap-staat.

De dominantie van het staatsbegrip in zowel de DDR als de BRD laat bij de *Wende* onvoldoende ruimte voor variatie bij de aanpak van de veranderingen. Dat leidt tot *Umwertung aller Werte*. Er is geen ruimte meer voor aspecten uit de DDR-periode die door enkelen of velen als positief worden ervaren. Door de sterke verwevenheid van staat en universiteit leidt de *Umwertung aller Werte* van de staat ook tot *Umwertung aller Werte* van de universiteit. Een radicale verandering van de pool *staat* leidt zo tot een radicale verandering van de pool *wetenschap* doordat het bipolaire relatiemodel steeds op dezelfde wijze functioneert. Dat laat zien dat het model in tact blijft, terwijl de wereld daaromheen sterk verandert. De institutie universiteit blijkt een radicale verandering van maatschappelijke waarden die door de staat worden vertegenwoordigd tamelijk eenvoudig te kunnen verwerken. Veel hoogleraren kunnen dat niet, of kunnen dat alleen met grote moeite. Door eigen onderzoek moet blijken wat de gevolgen hiervan zijn. Deze tegenstelling van enerzijds de tamelijke eenvoud waarmee de institutie universiteit een extreme waardenwisseling verwerkt en anderzijds het (vermeende) onvermogen of onwil van hoogleraren met zo'n waardenwisseling om te gaan, wijst er op dat niet de institutie universiteit, maar de hoogleraren de dragers van de *Werte* van de staat zijn. Dat maakt deze tegenstelling zo groot. De hoogleraren komen klem te zitten tussen de waarden van het primaat van de politiek en de waarden die het primaat van de wetenschap bepalen. Door hoogleraren met de waarden van de oude staat te wisselen met hoogleraren met de waarden van de 'nieuwe' staat kan dit conflict tussen het primaat van de staat en dat van de wetenschap (ogenschoonlijk) worden opgelost. Zo functioneren hoogleraren als buffer tussen het ene en andere oerbeeld van de *Wende*. Het eigen onderzoek is er op gericht in dit tegengestelde effect van de *Wende* meer inzicht te verkrijgen.

De analyse van het bestaande onderzoek leidt tot een voorlopige conclusie. Het steeds op analoge wijze inzetten van het benoemingsinstrument door Duitse staten met een zeer uiteenlopende ideologie, en de koppeling van deze benoemingspraktijk aan de ambtenarenstatus van hoogleraren, is een derde indicatie voor het

stabiële karakter van het bipolaire relatiemodel individu-staat.⁶⁷ In vergelijking met de eerder genoemde waardenafhankelijke rol van het begrip *Bildung* in dit stabiele relatiepatroon, vervult het benoemingsinstrument een analoge rol. Ondanks de verschillen tussen de ideologische grondslag van de Duitse staten, wordt het benoemingsinstrument steeds op analoge wijze ingezet om deze waardenverschillen tussen staten te kunnen overbruggen. Daardoor worden hoogleraren van de oude staat ingewisseld voor nieuwe hoogleraren die zich kunnen verbinden met de waarden van de nieuwe staat. Dat illustreert dat de waarden van de staat zijn verbonden met de beroepspraktijk van hoogleraren en niet met de institutie universiteit. Daarom moet bij de *Wende* het grootste gedeelte van de hoogleraren hun ambt opgeven terwijl de institutie universiteit kan blijven functioneren.

3.3.4 De omgang met maatschappelijke codes

De staatkundige omwenteling van de *Wende* is ook een omwenteling van maatschappelijke codes. Dat is al bij veel aspecten en thema's hier gebleken. Bij het opengaan van de Muur treffen twee groepen Duitsers elkaar die wel dezelfde taal spreken, dezelfde wortels hebben, maar zich ook van elkaar onderscheiden. Ze rijden niet alleen in andere auto's, de verschillen zijn niet alleen te zien aan andere kleding, maar het onderscheid tussen de Duitsers uit het oosten en die uit het westen blijkt ook uit hun communicatie en uit hun omgang met de historische veranderingen. Maatschappelijke codes spelen daarbij een belangrijke rol. Dat blijkt uit dit verhaal over de *Wende*. Bourdieu's distinctietheorie geeft inzicht in het functioneren van die codes.⁶⁸ Volgens deze theorie komen mensen niet louter zelfstandig tot oordelen, maar komen deze tot stand door de invloeden van de groep waartoe ze behoren. Daarbij loopt men volgens Bourdieu het gevaar de door de staat geproduceerde en beschermde denkcategorieën over te nemen. Noch de staat noch het individu kan zich aan dit effect onttrekken. Er kan ook bewust mee worden omgegaan. Het vestigen van een nieuwe, gewijzigde of andere maatschappelijke code kan een bewuste handeling van een organisatie of staat zijn. Bij een zo sterke verandering van de omgeving en

67 Indicatie 1 volgt uit 3.3.1, indicatie 2 volgt uit 3.3.2.

68 Bourdieu, P., 1979, *La distinction Critique sociale du jugement*.

samenstelling van de groep die door de *Wende* ontstaat moet het effect van deze verandering van codes op waarneming en duiding van de gevolgen van de *Wende* worden onderzocht. Daarbij moet de *Wende* worden geplaatst in de historische context van de vele extreme veranderingen van Duitse staten.

Uit de mislukking van het Derde Duitse Rijk worden op het grondgebied van Duitsland zoals dat na de Tweede Wereldoorlog overblijft samen met de oostelijke en westelijke bezetters twee typen conclusies getrokken om het onheil van dit nationaal-socialistisch staatsmodel voor de toekomst te kunnen vermijden. Ook hier zijn er twee contraire beelden: een sterk decentrale, federatieve staat BRD die geschoeid is op westerse democratische waarden en een 'antifascistische eenheidsstaat' DDR die wordt gebaseerd op Marxistisch-leninistische waarden. Bij de vestiging van deze staten hoort een introductie van twee verschillende, contraire maatschappelijke codes. Deze moeten een welbewuste breuk met het Derde Rijk aanbrengen.

Elias heeft evenals Winkler langdurig onderzoek gedaan naar Duitslands *Sonderweg*. Winkler richt zich vooral op het maatschappelijke en staatkundige proces. Elias richt zich vooral op het individu, de Duitser. Hij gaat op zoek naar het verband tussen de Duitse historische ontwikkeling en de houding van het individu. Hij stelt zich daarbij de vraag "hoe het lot van een volk in de loop van de eeuwen neerslaat in de habitus van de individuele vertegenwoordigers ervan. Het is tegenwoordig nog niet gebruikelijk om de sociale en dus ook de nationale habitus van een volk in verband te brengen met wat men noemt de "geschiedenis ervan. (...) In werkelijkheid echter worden de huidige problemen van een groep beslissend medebepaald door haar vroegere lotgevallen..."⁶⁹ Elk individu gebruikt volgens Elias maatschappelijke codes die zijn afgeleid van een sociaal systeem. "Het lot van een volk kristalliseert zich uit in instituties die verantwoordelijk zijn voor het feit dat de meest verschillende mensen van een samenleving hetzelfde stempel verkrijgen en dezelfde nationale habitus bezitten."⁷⁰ Elias verwijst hierbij naar Kingsley Davis: "Een sociaal systeem is altijd normatief. De integratie ervan berust op een feit dat de leden als deel van een culturele erfenis in hun hoofd de notie meedragen, dat ze

69 Elias, N., 1989, *Studies over Duitsers. Machtsstrijd en habitus-ontwikkeling*, pg. 28.

70 Ibid, pg. 27.

bepaalde dingen behoren of niet behoren te doen (...). Iedereen beoordeelt zichzelf en zijn medemens naar deze subtile en alomtegenwoordige regels; elke overtreding wordt bestraft (...) In elke samenleving zijn er sentimenten die niet ter discussie mogen komen.”⁷¹ Elias komt tot de conclusie dat elke maatschappij is gefundeerd op twee inherent tegenstrijdige codes. Hij introduceert hiervoor de term “duale code”. Ze bestaat volgens hem uit de ‘code-polen’ “nationale staat” en “menselijk individu” als hoogste waarden van een samenleving. In Engeland overweegt volgens hem de tendens om beide codes te mengen, terwijl in Duitsland de neiging bestaat om de onverenigbaarheid van beide codes te benadrukken. “Het was een kwestie van of-of. Een compromis tussen verschillende codes was, conform de teneur van het Duitse denken, onzuiver; het was warrig, zo niet ronduit oneerlijk denken.” De omgang met deze dualiteit leidt volgens Elias in Duitsland tot ernstige communicatieproblemen: “Iedereen ziet de ‘eigen omgang met de duale code (als) vanzelfsprekend; het leek gewoon de juiste, de enig mogelijke wijze van denken en handelen. Elke andere manier leek onjuist, zo niet verwerpelijk.”⁷²

Pasternack geeft een ‘actueel’ voorbeeld van dit ‘of-of’-denken bij de *Wende* met zijn vraagstelling of op basis van Humboldts visie bij de herstructurering van de Humboldt-Universität de burgers als grondrechtdraggers het primaat moeten hebben, of ‘de hoogheid van de staat moet zegevieran’.⁷³ H.J. Meyer laat de omgang met de duale code van Elias in Duitsland zien als hij deze staatkundige verandering typeert als “*Umwertung der Werte*”.⁷⁴ Simon spreekt in dit verband van “*Wie im Westen, so auf Erden*”.⁷⁵

Ook Dahrendorfs analyse laat die dualiteit zien. Hiervoor is bij de

71 Ibid, pg. 212-217. Citaat van: Kingsley Davis, *Human Society*, New York, 1965, p. 10 e.v. Het door Elias gebruikte citaat is omvangrijker dan in de hoofdtekst wordt gebruikt. Elias citeert Davis verder: “Meer dan één hoogleraar is van een Amerikaanse universiteit verwijderd vanwege (...) een onbevooroordeelde houding ten opzichte van (...) dogma’s (...) of vanwege het aannemen van een onpatriottische houding. Zo dergelijke onderwerpen al worden aangeroerd, moeten ze door de hoogleraar altijd omzichtig worden aangeroerd (...) en moet voortdurend de eigen toewijding aan de operste waarden worden benadrukt.”

72 Ibid.

73 Pasternack, P. 1998 in: *Ostprofile*, p. 163.

74 Ibid, Meyer, H. J., p. 150.

75 Söllner, 1998, p. 27.

bespreking van zijn *Wende*-typering gebleken dat er allerlei tegengestelde *Wende*-effecten geregistreerd kunnen worden. Dahrendorf gebruikt niet het begrip ‘maatschappelijke code’ maar het equivalente begrip “*Ligatur*”.⁷⁶ Dahrendorf bedoelt daar afspraken, regels of codes die burgers verbinden, verenigen met, of binden aan het maatschappelijk stelsel waarin ze leven mee. Vanuit het perspectief van Poppers *offene Gesellschaft* vraagt hij zich af: “*Welche Ligaturen werden durch offene Gesellschaften erlaubt, gefördert, verlangt?*”⁷⁷ Hij verwijst daarbij naar de vraag die Jürgen Habermas stelt naar de “*vernünftigen Identität*” van moderne maatschappijen. Hij is op zoek naar de bron voor “*Ligaturen*”. Volgens Dahrendorf kan de staat *Ligaturen* stichten. Het zijn de bouwstenen voor een “*Gesellschaftsvertrag, der mehr ist als ein rechtsfähiges Stück Papier.*” Dahrendorf wijst met Winkler en Elias op de doorwerking van de verschillen tussen de staatkundige ontwikkeling van Duitsland in vergelijking met andere westerse staten op *Ligaturen* of maatschappelijke codes. De wortels voor de *Ligaturen* van Engeland en Noord-Amerika zijn gebaseerd op een ononderbroken staatkundige ontwikkeling met een lange democratische traditie. Die ontbeert Duitsland.

Een land en zijn codes zijn evenwel niet alleen geworteld in een politieke, staatkundige ontwikkeling. Lepenies’ observatie van de Duitse geschiedenis laat zien dat maatschappelijke codes niet louter berusten op een politiek fundament, maar ook worden beïnvloed door culturele aspecten.⁷⁸ Lepenies introduceert in zijn studie van het Duitse cultuurdomein in analogie met Elias’ visie daartoe een tweede type dualiteit bij maatschappelijke codes: cultuur-politiek: “*Culture has been seen as a substitute for politics at many times and in many places.*” Deze benadering maakt duidelijk dat een maatschappelijk stelsel niet alleen vanuit een politiek gezichtspunt kan worden begrepen, maar dat ook de culturele dimensie in ogenschouw moet worden genomen. De veertig jaar lange extreme staatkundige scheiding tussen de DDR en de BRD kan immers niet de gemeenschappelijke culturele erfenis uitwissen. Deze culturele erfenis is naast de staatkundige erfenis een deel van de fundamenteën van beide staten. Deze gemeenschappelijke, historisch gefundeerde cultuur is naast de actualiteit van de wisselende

76 *Ligatura* (Lat.) betekent verbinding; *ligari* betekent verbonden worden.

77 Dahrendorf, R., 2004, *Der Wiederbeginn der Geschichte, Vom Fall der Mauer zum Krieg im Irak*, München, p. 41.

78 Lepenies, W., 2006, *The seduction of culture in german history*, Princeton, p. 9.

staatsideologieën ook voedingsbodem voor maatschappelijke codes. Bach, Mozart, Weil en Brecht zijn voorbeelden van gemeenschappelijke iconen van de gedeelde culturele traditie. Ze hebben zo'n krachtige en authentieke lading dat zelfs grote politieke verschillen er geen of nauwelijks invloed op kunnen uitoefenen. Luther, Humboldt, Hegel en Marx kunnen ook tot het gemeenschappelijke cultuurdomein van de DDR en de BRD worden gerekend. Ook zij functioneren in beide staten als iconen van de Duitse cultuur, maar duidelijk is dat het politieke klimaat wel invloed heeft op de manier waarop ze in de staten worden gepercipieerd.

Deze gemeenschappelijk-Duitse en staatsspecifieke invloeden op de maatschappelijke codes van de DDR en de BRD leiden bij het opengaan van de Muur zowel tot herkenning als vervreemding. Als *Ossies* en *Wessies* elkaar na het opengaan van de Muur treffen is er zowel een feest van herkenning als de teleurstelling van de vervreemding. De burgers uit de DDR en de BRD spreken dezelfde taal, herkennen de gemeenschappelijke spelregels van het sociale verkeer, die ze bij Fransen of Russen niet aantreffen, maar merken na enige tijd dat er toch ook een andere taal en sociale omgang is ontstaan. De theoloog, filosoof en psycholoog Klein laat allerlei voorbeelden van "*innere Entfremdung*" bij het sociale verkeer tussen burgers van de voormalige DDR en de BRD uit zijn onderzoek en coach-praktijk zien. Hij doet dat vanuit de these dat de eigenlijke problemen tussen Oost- en Westduitse niet voortkomen uit verschillende inkomensverhoudingen of andere politieke inzichten, maar uit verschillende communicatieculturen. Deze zijn gebaseerd op "*andere kulturelle und mentale Prägungen, Erwartungen und Selbstverständlichkeiten in Ost und West...Es handelt sich (...) um ein kulturelles Problem und nicht um ein individuelles.*"⁷⁹ Tijdens de communicatie tussen *Ossies* en *Wessies* worden overeenkomsten en verschillen tussen de codes van beide staten met elkaar geconfronteerd. Dat leidt tot verwarring en irritaties.⁸⁰ De voorzitter van de

79 Vgl. Klein, O.G., 2001, Ihr könnt uns einfach nicht verstehen! Warum Ost- und Westdeutsche aneinander vorbeireden, Frankfurt am Main. Herles, W., 2004, Wir sind kein Volk. Eine Polemik, München. Engler, W., 2002, Die Ostdeutschen. Kunde von einem verlorenen Land, Berlin, pp.12, 19.

80 Jürgs, M en Elis, A, 2006, Typisch Ossi, typisch Wessi. Eine längst fällige Abrechnung unter Brüdern und Schwestern, München. Een journalist uit Oost-Duitsland en een journalist uit West-Duitsland evalueren de Wende vanuit het perspectief van 'Ost' en

parlementaire enquête, Eppelmann en zijn Bondsdagcollega Meckel, refereren tijdens de discussies over de relatie tussen de burgers van de voormalige DDR en die van de BRD aan deze communicatiekloof tussen 'oost' en 'west'.⁸¹

Het onderzoek van Ch. Maier, Söllner, Pasternack, Engler, H. Meier, Badstübner en anderen laat de spanning in de door Elias getypeerde duale code zien. Ch. Maier ziet duidingen die volgens hem kunnen worden gekarakteriseerd als zelfkritiek, of onverschilligheid, verwarring, melancholie of nostalgie.⁸² De Oost-Duitse politicoloog Söllner laat de relatie zien tussen de duidingen, de omgang met codes en de mate waarin men in de betreffende maatschappij succes heeft. Daarmee brengt hij een verband aan tussen de individuele omgang met maatschappelijke codes en de mate van beroepscontinuïteit. Hij registreert in zijn studie "Oostprofiel" daarbij de selectieve waarneming van het transformatieproces. Om goed te kunnen zien wat er bij de *Wende* is gebeurd, moeten volgens hem de "waarnemingspatronen" worden

'West', pp 5-6, 220-229. De Westduitser Jürge en de Oost-Duitse Elis, laten de invloed van de verschillende codes op duidingen en onderlinge communicatie vanuit de waarneming van een *Ossi* en de waarneming van een *Wessi* zien. Dat gaat zo: "West gegen Ost: Ihr habt uns nicht verdient. Ost gegen West: Ihr habt uns nicht verdient. West gegen Ost: Ihr verklärt eure DDR. Ost gegen West: Ihr verklärt eure BRD. West gegen Ost: Ihr wisst nichts von Freiheit. Ost gegen West: Ihr habt Angst vor der Einheit. West gegen Ost: Ihr seid uns fremd geblieben. Ost gegen West: Ihr behandelt uns wie Fremde." En verder: "Wir stellten uns selbst in Frage und übten befremdlich Wörter der vor uns geborenen Generationen wie Vaterland und Volk und Nation, mit denen uns nie Sinnstiftendes verband. Wir schlepten keine von oben verordnete Weltanschauung mit uns herum wie ihr, staatliche Vorgaben dieser Art, christdemokratisch reaktionär statt wie bei euch sozialistisch doktrinär, hatten wir uns immer verboten. (...) Plötzlich lag ein fremdes Land in greifbarer Nähe. (...) Wir verstanden mit ein bisschen Mühe die Sprache (...) Ich hätte mich (...) darauf beschränken können, aus den Rechtfertigungsschriften eurer obersten Genossen zu zitieren, um zu belegen, warum wir fremdeln bei euch."

81 Ibid, p. 81. Eppelmann: "Wo man sich nicht darum bemüht, dem anderen zuzuhören und auch die nicht ausgesprochenen Sätze sorgfältig zu registrieren, da kommt es schnell zu Mißverständnissen. Das tut gerade dann weh, wenn man weiß, daß wir eigentlich zusammengehören." Materialen II, b. 1, pp. 828-830. Meckel: "Wir sind das Volk in Europa, das sich selbst am wenigsten kennt."

82 Maier, Ch. S., 2000, *Das Verschwinden der DDR und der Untergang des Kommunismus*, Frankfurt am Main, S. Fischer Verlag GmbH.

bekritiseerd.⁸³ Hij verwijst daarbij naar de naar zijn mening meeste geciteerde zin in de publicaties over de “*Wissenschaftlichen Vereinigung*” van de Vizepräsident der Berlin-Brandenburgischen Akademie der Wissenschaften, Manfred Bierwisch: Er bestaat een “*fundamentale Asymmetrie zwischen einer erfolgreichen und einer gescheiterten Gesellschaftsform*”. Volgens Söllner liep de ongelijke verdeling van kansen bij de *Wende* parallel met de afnemende invloed van opinies van degenen die de minste kansen kregen: “*Denn offensichtlich waren im Prozeß der deutschen Einigung die Handlungschancen nicht nur verschieden verteilt, sondern es gab ein von Beteiligten wie Unbeteiligten bemerktes strukturelles Einflußgefälle.*”⁸⁴ Ook Pasternack constateert dit. Hij attendeert erop dat Oostduitsers bij de *Wende* moesten ervaren dat hun codes naar het oordeel van het westen fout bleken te zijn.⁸⁵ De Oost-Duitser Engler beschrijft dat op indrukwekkende wijze in zijn studies waarin hij het ‘nieuwe leven’ na de *Wende* analyseert.⁸⁶

Deze analyse van het fenomeen ‘maatschappelijke code’ en het onderzoek van de betekenis ervan voor waarneming, duiding en omgang met de effecten van de omwenteling (*Wende*) van de maatschappelijke codes als gevolg van de vereniging van Duitsland, leidt tot een paar voorlopige conclusies. Voor het eigen onderzoek is in de eerste plaats de door Elias, Dahrendorf en anderen gesignaleerde duale opbouw of gelaagdheid van codes met de ‘polen’ nationale staat en menselijk individu van belang. De polen staan voor het gemeenschappelijke of collectieve, versus het individuele of persoonlijke. Deze dualiteit van maatschappelijke codes vertoont verwantschap met zowel de bipolaire relatie individu-staat, als de bipolariteit van de universiteit. De relatie tussen dualiteit en bipolariteit zal hier verder worden onderzocht.

Elias laat zien dat de ‘code-polen’ individu en staat in het Duitse domein moeilijk verenigbaar zijn. Deze spanning leidt tot allerlei

83 Söllner, A. en Walkenhaus, R. (Hrsg.), 1998, p. 13: “also, ein einseitiger, ungenauer (...) Blick (...) Um (...) einen ‘anderen’ Blick und damit einen konstruktiven Ausblick möglich zu machen, bedarf es zuallererst einer Kritik der herrschenden Wahrnehmungsmuster.”

84 Ibid, p. 20.

85 Pollack, Detlef, Sozialstruktureller Wandel, Institutionstransfer und die Langsamkeit der Individuen, in Soziologische Revue, 4, 1996, p. 412.

86 O.a.: Engler, W., 1999-2002, Die Ostdeutschen, Kunde von einem verlorenen Land, Berlin, Aufbau Taschenbuch Verlag. Van dezelfde auteur in 2002, Die Ostdeutschen als Avantgarde, Berlin, Aufbau-Verlag.

tegengestelde effecten in het maatschappelijk verkeer. Pasternack e.a. laten voorbeelden van dit 'of-of'-denken zien. Dat leidt tot blokkades in relatieverkeer tussen individu en staat. Uit het hier geanalyseerde onderzoek blijkt dat bij een schoksgewijze staatkundige verandering deze blokkades aan de oppervlakte komen. Wat goed is voor het domein van de staat, hoeft dat niet (altijd) te zijn voor individuele burgers en de persoonlijke beroepspraktijk van wetenschappers. Steeds weer blijkt dit tegengestelde effect van de werking van maatschappelijke codes op te treden. Dat refereert aan de tegenstelling in de hypothese van het eigen onderzoek: de *Wende* leidt tot een positief effect op de met de staat verbonden institutie van de Humboldt-Universität en tegelijkertijd tot een negatief effect op het individuele karakter van de beroepspraktijk van veel hoogleraren.

De bij de vorige thema's gesignaleerde blokkade in de relatie tussen individu en staat, die vanuit historische invloeden op de Duitse maatschappelijke code is ontstaan, wordt beïnvloed door de door Dahrendorf gesignaleerde stilstand van de ontwikkeling van de Verlichting. Dahrendorf probeert deze blokkade op te heffen door op zoek te gaan naar nieuwe waarden die deze polen opnieuw of anders met elkaar kunnen verbinden (*Ligaturen*).

Er is een tweede, voorlopige, conclusie die zich aandient. Lepenies laat zien dat maatschappelijke codes zijn gebaseerd op twee componenten: een staatkundige ontwikkeling en een culturele component. Dat maakt duidelijk dat de codes van de DDR en de BRD zijn ontstaan uit de verschillende politieke ideologieën, maar ook een gemeenschappelijke kern hebben die voortkomt uit een gezamenlijk cultureel verleden. Bij de *Wende* treffen deze verschillende duidingskaders elkaar. De gemeenschappelijke kern leidt tot herkenning en de afwijkende aspecten leiden tot onbegrip. Dit wederom tegengesteld effect versterkt de dualiteit of poligheid van maatschappelijke codes. Dat versterkt het 'of-of-denken' en de stabiliteit of starheid in de relatie individu-staat. Het eigen veldonderzoek in Berlijn richt zich op de betekenis van deze effecten op duiding en beroepscontinuïteit.

Resumerend kan worden geconstateerd dat 'codes' uit twee sets van ieder twee componenten bestaan. De eerste set bestaat uit de 'polen' nationale staat en menselijk individu. De tweede set bevat de invloedlijnen die vanuit een staatkundige en vanuit een culturele ontwikkeling ontstaan. Deze vier dimensies maken het mogelijk de

Wende en het daarbij optredende determinatie-effect genuanceerd en gevarieerd te benaderen.

Deze variatie ontbreekt te veel bij de duiding van de *Wende* zoals die in het *Wende*-onderzoek wordt aangetroffen. Daarbij duikt het begrip “*Ideologieverdacht*” op. Dat verwijst naar een bepaalde politieke of maatschappelijke stroming. Zo’n ‘standaard’ of vaak voorkomende benadering van de *Wende* is gebaseerd op slechts één van de vier componenten van de codes.

3.4 Conclusies interpretaties van de *Wende*

3.4.1 Toegevoegde beelden aan de oerbeelden van de *Wende*

Het bestaande onderzoek bevestigt de eerdere observatie vanuit de verkenning die aan het eigen onderzoek ten grondslag ligt, dat het *Wende*-proces niet een eenduidig beeld laat zien. Bij onderzoekers, actoren en getuigen van de *Wende* staan twee beelden van de *Wende* tegenover elkaar. Beeld 1: de *Wende* is grotendeels een succes. Beeld 2: de *Wende* is een vorm van kolonisering en moet daarom tenminste gedeeltelijk als mislukt worden beschouwd. Deze twee visies worden zowel in het Oost-Duitse, het West-Duitse als in het buitenlandse onderzoek aangetroffen. De succesthese wordt in West-Duitsland vaker verdedigd dan in Oost-Duitsland.

Waarneming en duiding van de *Wende*-effecten zijn afhankelijk van biografische invloeden. Omdat er voor de *Wende* twee Duitslanden met een sterk van elkaar verschillend waardensysteem gescheiden naast elkaar functioneerden en er zowel voor als na de *Wende* ook verschillende typen biografische ontwikkelingen waren, is het effect van biografieën op waarneming en duiding groot. Dat is een basale waarneming. Deze conflicterende duiding van het *Wende*-proces, of deze tegenstelling, wordt tot uitgangspunt van het eigen onderzoek gekozen.

De analyse van het bestaande onderzoek geeft inzicht in het ontstaan van deze tegengestelde *Wende*-beelden. Daarmee wordt een bron aangeboord die de duidingen van de *Wende* doet ontstaan. Omdat bij dit onderzoek lang bestaande instituties als staat, universiteit en professoraat centraal staan, is bij de analyse van het bestaande onderzoek de focus vooral gericht op historische ontwikkelingslijnen. Dat heeft inzicht gegeven in de manier waarop binnen het Duitse cultuurdomein met deze

drie kernbegrippen van dit onderzoek wordt omgegaan.

De beelden van de *Wende* vinden in de eerste plaats hun basis in Duitslands *Sonderweg*. Dat is met behulp van het sleutelbegrip *bipolariteit* duidelijk geworden. Winklers onderzoek van de historische ontwikkeling van de Duitse maatschappij laat zien dat het ontstaan van de *Reichsmythos* een cruciale rol vervult. Deze mythe legt de basis voor de grote invloed die de *Obrigkeitsstaat* uitoefent op het maatschappelijk verkeer en op de instituties, zoals universiteiten, in Duitsland.⁸⁷ De bipolaire relatie individu-staat, en in het verlegde daarvan de relatie wetenschap-staat, functioneert daardoor star. Dat is één van de factoren die leidt tot ongenueanceerde duidingen en onoverbrugbare beelden van de *Wende*. Dat is een eerste waarneming die aan de oerbeelden van de *Wende* kan worden toegevoegd.

Een tweede waarneming die zich op basis van de analyse van het bestaande *Wende*-onderzoek en de aanvullende literatuur aftekent, richt zich op maatschappelijke codes. Iedere *Wende*-duiding is gebaseerd op de persoonlijke hantering van deze codes. Het gebruik ervan wordt beïnvloed door de individuele reflecties op en ervaringen met de effecten van de Duitse historische ontwikkeling op de maatschappij waarin men leeft. De *Wende* met de Duitse eenwording vormt volgens Winkler het sluitstuk van deze ‘bijzondere’ Duitse ontwikkeling. De effecten van dit kantelpunt in de geschiedenis van de ‘nationale staat’ op de beroepspraktijk van de wetenschap worden door ‘het menselijk individu’ geduid vanuit verschillende maatschappelijke codes. Deze codes ontstaan vanuit culturele en staatkundige ontwikkelingen. Die waren in de DDR anders dan in de BRD. Daarom zijn de codes voor de burgers van de DDR en die van de BRD verschillend. Toch kennen ze ook een

87 Winkler II, 2000, p.642, 655. “Der Obrigkeitstaat lebte nicht nur in den Köpfen der Monarchisten, sondern auch vieler überzeugter Republikaner nach.” Dit “theologisch aufgeladen” staatsbegrip is er volgens Winkler de oorzaak van dat er gesproken kan worden van “einen deutschen Sonderweg” waardoor Duitsland in vergelijking met bijvoorbeeld Engeland, Frankrijk en Amerika zwakkere en later ontwikkelde democratische wortels heeft. In 1945 eindigt volgens Winkler deze ‘antiwestelijke *Sonderweg*’ voor de BRD. Met de eenwording van Duitsland eindigt de ‘andere’ *Sonderweg* van de twee gescheiden Duitse staten waardoor Duitsland na de Tweede Wereldoorlog beperkte soevereiniteit bezat. Het verenigde Duitsland wordt dan na een *Sonderweg* te zijn gegaan met mislukte staatkundige ontwikkelingen, een normale staat binnen de Europese Unie, die evenals andere Europese staten bewust delen van haar soevereiniteit aan de Europese Unie overdraagt.

gemeenschappelijke kern die is afgeleid van het gezamenlijk historische fundament van de beide Duitse staten.

Het onderzoek van Elias leidt tot een derde waarneming die de oerbeelden van de *Wende* aanvult en nuanceert. Elias laat met de introductie van zijn duale code de moeilijke verenigbaarheid van de 'code-polen' individu en staat in het Duitse domein zien. Elias' benadering vertoont overeenkomst met het onderzoek van Winkler. De onverenigbaarheid van de polen individu en staat zijn volgens Elias de verklaring voor de starheid van de relatie tussen individu en staat. Deze starheid wordt versterkt door een tweede type dualiteit cultuur-politiek die Lepenies heeft geïntroduceerd. Deze onbeweeglijkheid van de polen individu-staat wordt in stand gehouden door de door Dahrendorf beschreven, niet tot Duitsland beperkte, 'haperende ontwikkeling' van het Verlichtingsproces. Geïnspireerd door Popper gaat Dahrendorf op zoek naar nieuwe ingrediënten (*Ligaturen*) om deze relatie weer 'open' (*offene Gesellschaft*) te krijgen. Zo bezien zouden deze *Ligaturen* een nieuw type verbinding met meer variatie de starheid tussen de polen individu en staat kunnen opheffen. Maar in de *Wende*-periode is hiervan geen sprake omdat men terugvalt op de oude staat BRD. Door deze onbeweeglijkheid beschikt zowel het individu als de staat over een te gering reflectief vermogen om het eigen duidingskader in een bredere maatschappelijke en historische context te kunnen plaatsen. Dat leidt tot het 'of-of-denken'. Daardoor ontstaat de 'duidingsval'.

Winkler wijst met anderen⁸⁸ op de gevolgen van het uitzonderlijke Duitse historische proces voor de biografieën van de burgers in de beide Duitse staten. De analyse van zowel het *Wende*-onderzoek als het aanvullende onderzoek laat zien dat breukvlakken en discontinuïteiten in de geschiedenis van het eigen land tevens ook breukvlakken en discontinuïteiten in de eigen biografische ontwikkeling zijn waarbij het individu soms meerdere keren in zijn leven moet leren omgaan met waardenwisselingen. Daardoor wordt de "*Ausbildung einer ungebrochenen Identität*" bemoeilijkt.⁸⁹ Het starre Duitse bipolaire relatiemodel

88 Ibid, Peter Glotz en Salomon Korn, p. 656-657.

89 Ibid, p. 657 Winkler citeert Korn als hij duidelijk wil maken hoe moeilijk het voor Duitsers is om met de gevolgen van deze 'gebroken geschiedenis' voor de eigen biografie om te gaan: "Je ambivalenter, schwieriger und brüchiger die Vergangenheit des Volkes ist, dem man angehört, desto mehr Überwindung erfordert die Beschäftigung mit dessen Geschichte..."

individu-staat leidt tot een grote afhankelijkheid van biografieën van de Duitse staatkundige ontwikkeling. Individuen hebben daar slechts beperkt invloed op. Hoogleraren hebben dat nog minder dan andere Duitsers omdat ze beroepsmatig worden gebonden aan de waarden van de staat. Hoogleraren met een vakgebied dat nauw verbonden is met politiek en maatschappij hebben nog weer minder individuele ruimte. Deze grote afhankelijkheid van de biografieën van hoogleraren van de staatkundige ontwikkeling van Duitsland functioneert schier wetmatig. Dat wordt versterkt door de grote invloed die de SED in de DDR op studiekeuze en loopbaan van haar burgers had. Daardoor heeft de individuele hoogleraar maar beperkt invloed op haar of zijn biografie. Deze grote afhankelijkheid van de biografie van de vol met breukvlakken zittende staatkundige ontwikkeling van Duitsland is een voedingsbodem voor het ontstaan van de oerbeelden en de tegenstelling daartussen. Dat is een vierde waarneming.

Bij het onderzoek van het sleutelbegrip bipolariteit is gebleken dat van dit relatiemodel een stabiliserende of starre werking uitgaat op de relatie individu-staat en daarmee ook op de polen wetenschap-staat. Er is wel steeds een andere staatsideologie en daardoor ook steeds een andere gerichtheid van de wetenschap, maar er is ook steeds hetzelfde afhankelijkheidspatroon wetenschap-staat zichtbaar. Dat patroon bepaalt het staatsgeoriënteerde profiel van de universiteit. De staat krijgt in de twintigste eeuw in Duitsland enkele keren snel achter elkaar een andere ideologische lading, maar dat wijzigt het type relatie tussen wetenschap en staat niet. Daarmee blijft de rol van de universiteit in essentie steeds ongewijzigd, namelijk op de staat gericht, terwijl die staat wel steeds fundamentele wijzigingen ondergaat. Het *Bildungsbegrip* en de staatsafhankelijke benoemingpraktijk van hoogleraren houden daarbij het evenwicht tussen de polen wetenschap en staat steeds op dezelfde wijze in stand. Het *Bildungsbegrip* neemt bij een omwenteling van de staat de lading van de staat over. Daardoor kunnen de polen hun type relatie ongewijzigd in stand houden en kan de universiteit als institutie ongewijzigd blijven voortbestaan. Het benoemingsrecht van de staat zorgt ervoor dat de waarden van de nieuwe staat kunnen overgaan op de professorale beroepspraktijk van onderwijs en onderzoek. Dat is een vijfde waarneming.

Deze waarnemingen zullen later worden geconfronteerd met de uitkomsten van het eigen onderzoek.

3.4.2 De relatie tussen bipolariteit en biografie-determinatie

Tussen het inzicht in het begrip bipolariteit en het inzicht in het begrip maatschappelijke code bestaan overeenkomsten. Er zijn er drie:

- (1) Beide begrippen zijn gebaseerd op een tweepolig of duaal relatiepatroon. Bij bipolariteit bestaan de polen uit wetenschap en staat. Bij maatschappelijke code bestaan de polen uit individu en staat.
- (2) Beide relatiepatronen zijn stabiel, star of onflexibel.
- (3) Elk relatiepatroon kent een verbindingsschakel tussen beide polen. Bij bipolariteit is deze schakel het *Bildungsbegrip*. Bij duale code is deze schakel een *Ligatur*.

De analogie tussen Humboldts bipolaire universiteitsmodel en het maatschappelijke-code-model doet de vraag reizen hoe zich de begrippen *Bildung* en *Ligatur* tot elkaar verhouden. Zou de *Gestaltung* van *Bildung* vorm kunnen geven aan nieuwe *Ligaturen*, of omgekeerd? Met deze vraag zijn we weer terug bij Humboldt. Bij hem bestaat een sterke wisselwerking tussen zijn theorieën over de staat en zijn ideeën over de inrichting van de universiteit (*Bildung*). Het was immers zijn doel om met de *Bildungsideeën* van de *Berliner Aufklärung* een nieuwe Berlijnse universiteit te stichten waardoor de burgers een andere, zelfbewustere relatie met de *Verlichte* staat konden krijgen (*Ligaturen*).

Humboldts bipolaire theorie is in elke Duitse staatsvorm een referentiepunt. Door de wisselingen van de maatschappelijke normen wordt zijn theorie steeds anders geduid. Dat gebeurt door het *Bildungsbegrip* een andere interpretatie te geven. Zo kan de universiteit deze beweging (*Umwertung*) meemaken. Daardoor kan de universiteit in elk maatschappelijk stelsel een cruciale rol vervullen.

Ook met het Humboldtiaanse uitgangspunt dat de staat het recht heeft om hoogleraren te benoemen, kunnen de overeenkomsten tussen de begrippen bipolariteit en maatschappelijke code worden geadstrueerd. Humboldts opvatting dat de benoeming van hoogleraren een cruciaal element is voor het functioneren van een universiteit wordt in alle Duitse staatsvormen verbonden met de ambtenarenstatus van hoogleraren. Daardoor worden de staatswaarden welbewust direct verbonden met de waarden van het hoogleraarsambt. Door de onverenigbaarheid, of moeilijke verenigbaarheid, van de polen individu-staat in Duitsland, kan er evenwel geen of slechts moeizaam een brug worden geslagen tussen de collectieve waarden of staatswaarden die aan het hoogleraarsambt zijn verbonden en de individuele waarden van de beroepspraktijk. Zo worden

de staatswaarden van het hoogleraarsambt identiek aan de individuele waarden voor de eigen beroepspraktijk. Als de staat een constante factor is en individuen slechts in één type staat leven vormen de staatswaarden *impliciet* de individuele waarden. Bij de meeste biografieën is dat zo. Dan wordt niet geregistreerd dat staatswaarden en individuele waarden veelal samenvallen, terwijl het toch twee verschillende grootheden zijn. Als de staatswaarden evenwel abrupt worden veranderd blijkt plotseling dat er verschil tussen deze waarden bestaat. Het bijzondere van de biografieën van de *Ostprofessoren* is dat ze in meerdere staatstypen gestalte krijgen. Van hoogleraren wordt dan verwacht dat ze hun individuele waarden in harmonie brengen met de nieuwe staatswaarden. Daarbij wordt weinig nuance toegestaan. Dat gaat bij de *Wende* zo ver dat een bewuste wisseling van het grootste gedeelte van het hooglerarencorps als noodzakelijke voorwaarde wordt gezien om de universiteit te kunnen verbinden met de waarden van de nieuwe staat. Dit illustreert de moeilijke verenigbaarheid van de polen individu en staat in Duitsland. Oorzaak hiervan zijn de te geringe variatie bij het vormgeven of inhoud geven aan *Ligaturen*. Daarom kunnen of mogen de meeste hoogleraren niet wat de universiteit wel lukt: de wisseling van de waarden van de staat verwerken. Daardoor ontstaat een tegengesteld *Wende*-effect: de universiteit blijkt een continue factor te zijn die waardenwisselingen en stelselveranderingen kan doorstaan, terwijl individuele hoogleraren veelal een discontinue factor blijken te zijn, die de overgang naar een ander maatschappelijk stelsel meestal niet overleven.

De drie eerder geïntroduceerde biografiedeterminanten *maatschappelijke code, staatsrelatie en wetenschapsdiscipline* beïnvloeden 'het denken en doen' van individuele hoogleraren in het relatieveld wetenschap-staat. Elke biografie bepaalt daarmee de manier waarop iedere hoogleraar met het bipolaire karakter van de universiteit omgaat. Een hoogleraar maakt daarbij impliciete en expliciete keuzes. Die worden beïnvloed door deze drie determinanten. Vermoed wordt dat deze drie elementen niet steeds dezelfde relatie met elkaar onderhouden. Daardoor werken ze in elke biografie anders op elkaar in. Verondersteld wordt bijvoorbeeld dat niet alle natuurwetenschappers of geesteswetenschappers eenzelfde relatie met de staat hebben of op eenzelfde manier met een maatschappelijke code omgaan. Deze verschillende effecten die deze biografie-determinanten hebben zouden kunnen verklaren waarom de ene wetenschapper die lid is van de SED de *Wende* wel overleeft en een andere wetenschappers vanuit

hetzelfde wetenschapsgebied, die ook SED-lid is, bij de *Wende* wordt ontslagen.

Door deze biografische invloedslijnen neemt het bipolaire karakter van de universiteit binnen de beperkte variatie die de bipolaire relatie wetenschap-staat in Duitsland toelaat, bij elke beroepspraktijk van de hoogleraar steeds een andere vorm aan. Het macrobegrip universiteit wordt door dit determinatie-effect steeds verbijzonderd en gespecificeerd naar het microniveau van onderwijs en onderzoek. Door dit effect krijgt soms de wetenschap en dan de staat meer accent. Daardoor wordt duidelijk dat het bipolaire karakter van de universiteit niet alleen stabiliteit laat zien, maar afhankelijk van de individuele beroepspraktijk van professoren steeds een andere uitwerking heeft op het universitaire onderwijs en onderzoek. Zo bezien tekent zich binnen de beperkte variatiemogelijkheden van het huidige bipolaire model een spectrum tussen de twee polen af waarop de individuele beroepspraktijk onder invloed van de biografiedeterminanten een eigen plaats krijgt. Daardoor wordt zichtbaar hoe de verschillende profielen op de verschillende niveaus of bij de diverse onderdelen van een universiteit ontstaan. Dat verklaart de verschillen tussen universiteiten, maar ook de verschillen tussen het universiteitsbegrip bij organisatie-onderdelen van de universiteit, en bij professoren, studenten, medewerkers en bestuurders binnen een universiteit.⁹⁰ De geringe variatie aan universiteitsprofielen in Duitsland zou kunnen worden verklaard uit de beperkte variatie die het bipolaire model tot nu toe toelaat. Deze veronderstelling wordt later geconfronteerd met de conclusies van het eigen onderzoek.

Deze analyse maakt duidelijk hoe belangrijk individuele hoogleraren zijn voor het profiel van een universiteit. Dat raakt zowel de kern van Humboldts theorie als de benoemingspraktijk van hoogleraren in alle stadia van de Duitse staatsontwikkeling. Het maakt inzichtelijk waarom de benoeming van hoogleraren ook bij de *Wende* zo'n cruciaal thema is. Het laat zien dat een universiteit, en zeker één die in verandering is, alleen maar goed kan worden begrepen als de beroepspraktijk van elke hoogleraar bij de waarneming wordt betrokken.

Ondanks de geconstateerde verschillen die er bestaan tussen de

90 Vanzelfsprekend zijn er naast de individuele beroepspraktijk van professoren meer invloedslijnen die het profiel van de universiteit bepalen.

houding van individuen jegens de staat en de verschillen tussen de effecten op de individuele beroepspraktijk, komt in het bestaande onderzoek ook een uniform beeld naar voren van een algemeen optredende blokkade. Die wordt veroorzaakt door het samenvallen van de starheid van het bipolaire universiteitsmodel met de starheid tussen de polen individu en staat bij maatschappelijke codes. Deze blokkade uit zich in enerzijds stabiliteit van historische instituties als staat, universiteit en professoraat en anderzijds in instabiliteit bij biografische ontwikkelingen. Deze waarneming leidt tot de voorlopige conclusie dat de onwrikbare bipolaire code individu-staat de oorzaak van het grote effect van biografie-determinatie is.

Deze analyse van de twee sleutelbegrippen *bipolariteit* en *biografie-determinatie* geeft meer inzicht in de relatie die er tussen het collectieve domein, waarin de staat zich bevindt, en het individuele domein van wetenschap en beroepspraktijk, bestaat. De drie biografie-determinanten *maatschappelijke code*, *staatsrelatie* en *wetenschapsdiscipline* oefenen vanuit het individuele domein invloed uit op de bipolaire universiteit. Dit inzicht leidt tot twee conclusies. De eerste is dat hoogleraren de verbinding vormen tussen het primaat van de staat en het primaat van de wetenschap. De tweede conclusie is dat individuele biografieën het bipolaire karakter van de universiteit (mede)⁹¹ bepalen. Door het determinatie-effect ontstaat er bij iedere hoogleraar steeds een ander, persoonlijk universitair profiel. Dat profileert ieders beroepspraktijk. Daarom verschillen leerstoelen, instituten, faculteiten en universiteiten van elkaar. De som van alle persoonlijke universitaire profielen levert het generieke profiel van de universiteit op. Hiermee wordt zowel Humboldts overtuiging van het belang van de selectie van hoogleraren nog eens geïllustreerd, als inzichtelijk gemaakt waarom Duitse staten het benoemingsrecht van hoogleraren willen hebben. Bij de *Wende* komen hoogleraren als verbindingsschakel tussen het primaat van de wetenschap en het primaat van de staat klem te zitten.

Met deze analyse is de relatie tussen de beide sleutelbegrippen allerm minst volledig duidelijk. Er resten nog enkele vragen die na het eigen onderzoek kunnen worden beantwoord. De belangrijkste daarvan zijn: (1) Hoe beïnvloeden de drie biografie-elementen elkaar? (2) In welke mate heeft een individuele hoogleraar bewust invloed op deze

91 Natuurlijk zijn er ook nog andere factoren die het profiel van een universiteit bepalen.

determinanten? (3) Welke invloed oefent een maatschappelijke omwenteling in de vorm van de Berlijnse *Wende* op deze biografie-elementen uit?

EFFECTEN VAN DE WENDE OP BEROEPSPRAKTIJK VAN OSTPROFESSOREN

In dit hoofdstuk 4 en het volgende hoofdstuk 5 worden de resultaten van het eigen veldonderzoek in Berlijn naar de effecten van de *Wende* op de beroepspraktijk van *Ostprofessoren* van de Humboldt-Universität gepresenteerd. Deze effecten worden geduid door de drie groepen *Ostprofessoren* en een groep waarnemers van de *Wende*. Zichtbaar wordt dat de gevolgen van de *Wende* voor het werk van deze hoogleraren groot is. De effecten op de verschillende beroepsaspecten en op de groepen *Ostprofessoren* laten een sterk wisselend beeld zien. Dat varieert van een zeer positief tot een zeer negatief effect. De al eerder vastgestelde invloed van biografieën op de duidingen van de gevolgen van de *Wende* wordt door het eigen onderzoek ruimschoots bevestigd. In hoofdstuk 5 zal het effect van biografie-determinatie daarbij worden onderzocht.

De basis voor de analyse van de onderzoeksresultaten is de eerder geïntroduceerde matrix (1.3). Deze bepaalt ook de structuur van dit hoofdstuk.

De *Ostprofessoren* is gevraagd met een curve de ontwikkeling van hun beroepsmatige levensloop aan te geven, respectievelijk te voorspellen. Vervolgens is hen gevraagd een tweede curve te tekenen in de veronderstelling dat de *Wende* niet heeft plaatsgevonden. Tenslotte is hen gevraagd de oorzaken van minima, maxima en veranderingen in hun carrièrecurve te verklaren. Zo brengen ze hun perceptie van hun totale prestaties op het gebied van hun onderwijs- en onderzoeks-taak over een periode van 1960 tot 2010 in beeld. Hierna wordt in figuren 4.3, 4.4 en 4.5 de globale groepsbeelden van de carrières in beeld gebracht zoals die door de drie groepen *Ostprofessoren* zelf worden geduid.

Figuur 4.1: **Analysematrix**

Beroepsgroepen & Beroepsaspecten	1. Overlevers	2. Winnaars	3. Verliezers	4. Externen
1. Onderwijs				
2. Onderzoek				
3. Financiën en infrastructuur				
4. Benoeming professoren				
5. Organisatie en relaties				

Op drie niveaus zullen de onderzoeksresultaten nu worden besproken. Eerst zal het globale beeld worden getoond (4.1). Dan is te zien dat de *Wende*-effecten bij de vijf beroepsaspecten sterk uiteenlopen en dat ze door de vier groepen getuigen verschillend worden beoordeeld. Vervolgens worden de effecten per beroepsaspect beschreven (4.2). Daarbij zal het accent liggen op de overeenkomsten die er bij de getuigen zijn aangetroffen bij de beoordeling van de effecten op de aspecten van de beroepspraktijk. Door dit accent op de gemeenschappelijkheid en globaliteit bij oordelen en duidingen zullen hier individuele uitingen en bronverwijzingen achterwege blijven. Die worden ruimschoots in hoofdstuk 5 belicht. In dat hoofdstuk is dat ook noodzakelijk omdat dan de verschillen tussen de duidingen centraal staan. Tenslotte zal in dat hoofdstuk worden onderzocht welke invloed de drie biografie-determinanten hebben op het ontstaan van overeenkomsten en verschillen bij effecten en duidingen. Zo kan de hypothese van dit onderzoek worden getoetst.¹

¹ Vgl. 1.2.4.

4.1 Het globale beeld

De vier groepen getuigen komen samen globaal gezien tot een gematigd positief eindoordeel over de totale effecten van de Duitse vereniging op de beroepspraktijk van de *Ostprofessoren*. De effecten van de *Wende* op de aspecten financiën en infrastructuur worden zeer positief beoordeeld, daarna scoren de effecten op onderzoek het positiefst, de aspecten organisatie en relaties scoren gematigd positief, onderwijs gematigd negatief en de benoeming van professoren in de *Wende*-periode scoort negatief. Figuur 4.2 geeft dat globale beeld weer.

De winnaars beoordelen de totale effecten van de *Wende* op hun werk het positiefst, de overlevers en externen gematigd positief en de verliezers beoordelen het totale effect negatief. Opvallend is dat geen van de groepen tot een zeer positief dan wel tot een zeer negatief totaaloordeel komt. De oorzaak hiervan is dat alle groepen getuigen zowel positieve als negatieve effecten van de *Wende* op hun beroepspraktijk zien. Opvallend is dat de verliezers naast hun sterk negatieve

Figuur 4.2: Analysematrix met globale scores

Oordelen *Ostprofessoren* en externen van *Wende*-effecten op beroepspraktijk
Beroepsaspecten in volgorde van positief naar negatief

Beroepsaspecten/ Beroepsgroepen	Overlevers	Winnaars	Verliezers	Externen	Globaal alle groepen
1. Financiën en infrastructuur	++	++	o+	++	++
2. Onderzoek	+	++	o+	+	+
3. Organisatie en relaties	o+	+	-	o	o+
4. Onderwijs	o+	o	-	o	-o
5. Benoeming professoren	-	+	--	X	-
Globaal beeld	o+	+	-	o+	o+

Legenda vijfpuntsschaal effecten *Wende*

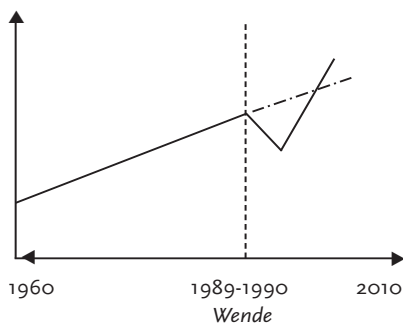
Zeer positief	++
Positief	+
Positief, noch negatief	o
Negatief	-
Zeer negatief	--
Te weinig waarnemingen	X

oordelen toch gematigd positief zijn over de effecten van de *Wende* op het aspect onderzoek en de aspecten financiën en infrastructuur. De oordelen van de groep externen komt overeen met het gemiddelde oordeel van de drie groepen *Ostprofessoren* over alle aspecten.

De grote verscheidenheid aan oordelen bij de vier groepen getuigen leidt evenwel niet tot een wezenlijk verschillend oordeel van de vier groepen getuigen over drie van de vijf beroepsaspecten. De vier groepen getuigen komen, met nuances, tot een tamelijk gelijkkluidend oordeel over de effecten op drie van de vijf beroepsaspecten. De gevolgen van de *Wende* voor de aspecten financiën en infrastructuur worden door alle typen getuigen positief tot zeer positief beoordeeld. De effecten op het onderzoek van de professoren wordt door allen positief beoordeeld. De doorwerking van de staatkundige verandering van de omgeving in

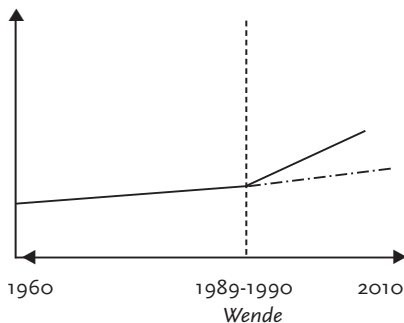
Figuur 4.3: Carrièreverloop overlevers

Prestatie onderwijs + onderzoek

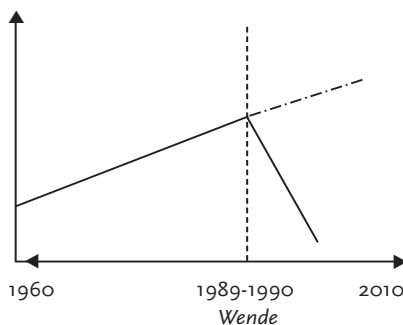
Figuur 4.4: Carrièreverloop winnaars

Prestatie onderwijs + onderzoek

Figuur 4.5: Carrièreverloop verliezers

Prestatie onderwijs + onderzoek

Legenda

— Met Wende
- - - - - Zonder Wende

het universitaire onderwijs wordt door vrijwel alle getuigen gematigd negatief tot neutraal beoordeeld.

De curven laten het globale beeld van het carrièreverloop zien dat de *Ostprofessoren* zelf op het vragenformulier hebben getekend en van een toelichting hebben voorzien. Ook hier zijn het de *globale* beelden die worden getoond. Het gaat nu om het weergeven van waargenomen karakteristieke trends bij de groepen.

De curven die het carrièreverloop van de overlevers (figuur 4.3), de winnaars (figuur 4.4) en de verliezers (figuur 4.5) naar het eigen oordeel van deze groepen *Ostprofessoren* illustreren, laten in de eerste plaats een normaal verloop zien: de prestaties nemen in de loop van de carrière toe. Tot de *Wende* komen de prestaties van de overlevers en verliezers met elkaar overeen. Die van de winnaars blijft daarbij wat achter. De verklaring daarvoor is dat ze voor de *Wende* geen hoogleraar waren. Na de *Wende* treden er grote verschillen op tussen de prestaties van de drie groepen.

De meeste overlevers krijgen door de turbulenties van de *Wende* en de daarmee gepaard gaande onzekere beroepstoekomst volgens hun waarneming bij de *Wende* een forse terugval. Die duurt ongeveer vijf jaar. Dan gaan hun prestaties op het gebied van onderwijs en onderzoek weer stijgen. Deze stijgen na ongeveer tien jaar na de *Wende* boven het niveau uit dat ze vermoedelijk zonder *Wende* zouden hebben bereikt. Eén overlever tekent zijn curve na de *Wende* lager. Hij wijkt daarmee af van de gemiddelde trend bij deze groep. Hij heeft daarvoor twee verklaringen. De afbreuk van de carrières van veel *Ostprofessoren* en Ostwetenschappers (*Mittelbau*) heeft naar zijn oordeel veel in het onderzoekland vernietigd. De tweede verklaring voor deze negatieve impuls door de *Wende* is dat het volgens hem na de *Wende* ontbreekt aan teamwork tussen de wetenschappers.

Het carrièreverloop van de meeste winnaars laten een positieve impuls van de *Wende* op hun werk zien. In analogie met een overlever wijkt één winnaar van dit globale beeld bij de winnaars af. Ze tekent haar curve na de *Wende* onder haar vermoedelijke prestaties als de *Wende* niet zou zijn opgetreden.

De prestaties van de verliezers storten bij de *Wende* ineen. Dat zou naar hun oordeel niet zijn gebeurd als er geen *Wende* zou zijn geweest. Eén verliezer wijkt van deze trend af. Zijn curve laat zien dat de *Wende* geen invloed op zijn prestaties heeft.

De conclusie die uit de analyse van de globale beelden kan worden getrokken is dat de waardering van de *Wende*-effecten per beroepsaspect en per groep getuigen verschilt. Zelfs binnen groepen treden opmerkelijke verschillen tussen de duidingen van de *Wende* op. Dat laat zien dat globale beelden maar een beperkte betekenis hebben. Daarom kan niet worden volstaan de oordelen over de beroepsaspecten of van verschillende typen getuigen onder één noemer te brengen. Het globale beeld zal daarom hierna gedetailleerd worden onderzocht.

4.2 De beelden van de beroepsaspecten

Het zojuist gepresenteerde globale beeld van de *Wende* (4.1) zal nu worden gespecificeerd. Eerst zullen de effecten op de vijf beroepsaspecten worden getoond. Dat gebeurt door een abstrahering van de overeenkomsten tussen de subjectieve duidingen. De beroepspraktijk in de DDR-periode zoals de getuigen die hebben ervaren is daarbij het referentiepunt. Daarom wordt die eerst geschetst. Daarna volgt het *Wende*-effect. Na deze overeenkomsten tussen de duidingen worden in hoofdstuk vijf de verschillen in beeld gebracht.

4.2.1 Onderwijs

4.2.1.1 Het onderwijs in de DDR

Van de duiding van de effecten van de *Wende* kan het onderwijsprofiel van de universiteit in de DDR worden afgeleid. Het bestaat uit zeven karakteristieken: (1) de prioriteit van hoogleraren voor de onderwijstaak, (2) de kleinschaligheid van de DDR-universiteit die geïllustreerd wordt door de seminariegroep, (3) het socialistische milieu van zowel kameraadschappelijkheid als controle, (4) een geringe persoonlijke (keuze)vrijheid van zowel hoogleraar als student, (5) de toepassingsgerichtheid van het curriculum, (6) een in vergelijking met de BRD veel kortere studieduur met een veel hoger studierendement, (7) een theoretisch, abstract karakter door beperkte toegang tot bronnen en door gebrekkige infrastructurele condities.

In vergelijking met westerse universiteiten heeft onderwijs bij hoogleraren meer prioriteit dan onderzoek. Dat betekent dat alle hoogleraren in de DDR meer colleges en werkgroepen verzorgen dan na

de *Wende* in de BRD. Ze beschouwen de grote aandacht voor onderwijs als vanzelfsprekend. Ze vervullen deze taak met enthousiasme. Ze hebben intensief contact met hun studenten. Hoogleraren weten waar hun studenten wonen, wat hun persoonlijke omstandigheden zijn en hoe ze presteren. Het gehele onderwijscurriculum heeft voor de studenten een verplicht karakter. Dat heeft zowel betrekking op het vrijwel afwezig zijn van individuele keuzevakken of leerroutes, als de verplichting aanwezig te zijn bij het onderwijsprogramma. Het volgen van het onderwijsprogramma neemt voor de studenten veel meer tijd in beslag dan in het westen. Dat betekent dat professoren een groot gedeelte van hun weektaak samen met hun studenten doorbrengen. Bij de karakteristiek van de DDR-universiteit is beschreven dat het contact tussen hoogleraren en studenten zich ook uitstrekt buiten het officiële curriculum. Door dit onderwijsprofiel ontstaat een schools karakter. Dat gaat ten koste van de zelfstandigheid van de student.

Hoogleraren hebben ook onderling een intensieve band en stemmen hun taken op elkaar af. Daarbij is ook de rest van de wetenschappelijke staf betrokken. Daardoor bestaat er een 'onderwijsteam-aanpak' waarin studenten, hoogleraren en staf in kleine groepen met elkaar samenwerken. Goede en slechte eigenschappen, sterke en zwakke punten worden zo bij studenten, medewerkers en hoogleraren gecompenseerd. Het doel is dat iedereen in het team daarbij succesvol kan zijn. Binnen de grenzen van de beperktere vrijheid van de DDR, hebben de verschillende leden van het team toch meer invloed op elkaar dan in het westen gebruikelijk is. De teamsfeer wordt verstoord door een groeiend wantrouwen over de ondermijning van de universitaire gemeenschap door de spionage van de Staatsveiligheidsdienst.

Door de geïsoleerdheid van de DDR moet bij het onderwijs vaak worden geïmproviseerd omdat geen westerse literatuur en voorbeelden kunnen worden benut. Ook kunnen geen excursies naar westerse objecten of locaties die bij de onderwijsthema's een rol spelen worden ondernomen. Weliswaar is de universiteit in de DDR toepassingsgericht, maar doordat praktijkvoorbeelden, literatuur of infrastructurele voorzieningen als computerprogramma's en grondstoffen voor laboratoria vaak ontbreken of gebrekkig zijn, krijgt het onderwijs een theoretisch of abstract karakter.

Hoogleraren zijn niet vrij om hun eigen onderwijsprogramma en de daarmee verbonden toetsen en examens samen te stellen. Die worden op aanwijzingen van staat en partij door de universiteit voorgeschreven.

Het curriculum heeft een breed karakter waarin veel aandacht wordt geschonken aan basiskennis, nauwkeurigheid en ijver. Bij dat programma bestaat een nauwe en voorgeschreven samenhang tussen de studieonderdelen over de gehele periode van de studieduur. Daarop kunnen individuele hoogleraren nauwelijks invloed uitoefenen. De universiteit draagt hoogleraren op dat programma uit te voeren. Academische vrijheid bestaat niet, of slechts in beperkte mate. De inhoud van de hoorcolleges wordt wel bepaald door de individuele hoogleraar, maar zij of hij moet wel binnen het ideologische kader blijven. Dat moet de hoogleraar zelf aanvoelen. Hij moet er ernstig rekening mee houden dat er onder zijn toehoorders (informele) medewerkers van de Stasi zijn die hem controleren.

4.2.1.2 De *Wende* en de onderwijspraktijk

Na de *Wende* neemt de onderwijstaak van hoogleraren af. In de eerste plaats komt dat door minder contactgebonden onderwijs. In de tweede plaats wordt de onderwijstaak van hoogleraren verminderd doordat onderwijs veel meer door docenten en assistenten wordt verzorgd dan in de DDR gebruikelijk was. De *Ostprofessoren* signaleren bij hun westerse collega's minder belangstelling voor het onderwijs omdat dit ten koste gaat van de onderzoekstijd. *Ostprofessoren* zien dat hun westerse collega's minder contact hebben met studenten. Door de massaliteit en de anonieme cultuur van de westerse universiteit kennen de hoogleraren de studenten niet meer. Door de westerse privacyregels wordt bij examens bewust met studentenummers in plaats van namen gewerkt. Er heerst een anonieme, individualistische cultuur. Die werkt door op de onderlinge relaties van hoogleraren. Hoogleraren hebben na de *Wende* veel meer vrijheid hun onderwijsprogramma en examens samen te stellen. Daardoor ontstaat er minder samenhang in het curriculum dan in de DDR-periode. Door de massaliteit en de individualistische, hiërarchische en formelere cultuur in de BRD ten opzichte van de DDR, ontstaat er een grote afstand tussen hoogleraren onderling en tussen hen, studenten en medewerkers. Hoogleraren zijn veel minder aanwezig op de universiteit en minder beschikbaar voor studenten dan in de DDR-periode.

4.2.2 Onderzoek

4.2.2.1 Het onderzoek in de DDR

Onderzoek heeft in de DDR een lagere prioriteit bij het werk van hoogleraren dan bij westerse universiteiten. Het onderzoekswerk wordt bemoeilijkt door enerzijds de afgeslotenheid van de DDR waardoor geen vrije toegang tot westerse bronnen en collega's bestaat en anderzijds door de gebrekkige infrastructuur en de beperkte beschikbaarheid van hulpmiddelen en grondstoffen. Het onderzoek heeft voornamelijk een toepassingsgericht karakter. De zwaartepunten vloeien voort uit het statelijke vijfjarenplan. Er bestaat geen of nauwelijks vrijheid van onderzoek voor de hoogleraar. Het onderzoek wordt in teamverband besproken en verdeeld op aanwijzingen van sectie-, universiteit-, partij- en staatsleiding. De beperkte vrijheid voor onderzoek moet voornamelijk in de vrije tijd worden gevonden.

Er bestaat geen vrijheid om te publiceren. Daarvoor is toestemming nodig van de politiek gecontroleerde leiding van vaksecties en universiteit. Partij- en staatsfunctionarissen moeten het finale akkoord voor drukken geven. Dit gaat gepaard met zeer strenge en formele procedures. De toestemming wordt alleen gegeven als binnen de ideologische kaders van partij en staat wordt gewerkt en de auteur zich staats- en ideologieconform gedraagt. Niet zelden wordt deze eis ook aan de familieleden van de wetenschappers gesteld. Na de *Wende* blijkt dat staat en partij met het verlenen van toestemming aan hoogleraren om te publiceren ook veelvuldig tegenprestaties hebben gevraagd, bijvoorbeeld als informele medewerker van de Staatsveiligheidsdienst. Publicatie werd dan toegestaan mits de hoogleraar zijn partner, kinderen, studenten of collega's in binnen- en buitenland bespioneerden en daarover in het geheim rapporteerde aan de Stasi.

4.2.2.2 De *Wende* en de onderzoekspraktijk

De onderzoekstaak van hoogleraren krijgt na de *Wende* aanzienlijk meer aandacht. Daar is een aantal factoren voor verantwoordelijk. (1) De hogere prioriteit bij de universiteit voor onderzoek. Deze is na de *Wende* te vergelijken met onderzoeksintensieve zusterinstellingen in het westen. (2) De verplaatsing van de zwaartepunten van onderzoek van de

Academie van Wetenschappen naar de universiteiten. (3) Het opengaan van de grenzen en daardoor een betere aansluiting bij westerse bronnen, standaards en collega's. (4) Een betere infrastructuur en een hoger voorzieningenniveau. (5) Extra financiële mogelijkheden die de Humboldt-Universität van de Duitse staat krijgt. (6) De aantrekkingskracht die de Humboldt-Universität na de *Wende* voor zowel topwetenschappers als jong talent krijgt door een mixture van het historisch bepaalde profiel van de Humboldt-Universität en de vernieuwings- en opbouw sfeer die er door de *Wende* ontstaat.

Na de *Wende* is de hoogleraar weer heer en meester over zijn onderzoekstaak. *Ostprofessoren* menen dat dit ten koste gaat van het teamwerk met collega's. Er ontstaat concurrentie tussen hoogleraren. Onderzoek is individualistisch en persoonsafhankelijk geworden. Hoogleraren zijn er zelf voor verantwoordelijk dat ze hun onderzoeksprojecten gefinancierd krijgen. De statelijke zeggenschap over onderzoek van voor de *Wende*, verhuist naar de Deutsche Forschungsgemeinschaft DFG. Net als in de DDR wordt ook daar met zwaartepunten gewerkt, waar moeilijk van kan worden afgeweken. Het verschil met de DDR is dat niet staats- of partijfunctionarissen, maar collega-hoogleraren elkaars projecten beoordelen. *Ostprofessoren* weten maar moeilijk door te dringen tot dit beoordelings- en toekenningssysteem.

De eerste fase na de *Wende* stort de onderzoeksproductie in. *Ostprofessoren* zijn door de *Wende*-transformaties niet meer in staat hun onderzoekstaak uit te voeren. Ze moeten eerst wennen aan de nieuwe maatschappelijke omstandigheden en de nieuwe wetenschappelijke eisen, standaards en behoeften. Ze moeten zien te overleven. Vijf jaar na de *Wende* gaat de productie volgens hen weer stijgen. Na bijna 20 jaar verkeert de Humboldt-Universität in de hogere regionen van de rankings. Dat is opvallend omdat deze rankings zelden deze grote veranderingen laten zien. Het illustreert dat deze universiteit in een korte periode veel West-Duitse universiteiten kon voorbijstreven.²

2 Bijlage 2.

4.2.3 Financiën en infrastructuur

4.2.3.1 Financiën en infrastructuur in de DDR

Voor de *Wende* waren de financiën en infrastructuur geen aspecten waarop professoren veel invloed konden uitoefenen. Door het socialistische systeem waren de financiële en infrastructurele condities voor het werk van hoogleraren nauwkeurig bepaald. De universiteits- en vaksectieleiding zorgden daarvoor. Ook daar was geld geen belangrijk onderwerp omdat veel statelijk werd betaald. Met geld was ook niet veel te koop in de DDR. De knelpunten zaten bij de leverantie en beschikbaarheid van goederen. Met het verstrijken van de tijd ontstond er een steeds groter wordende schaarste aan levensbehoeften en materiele hulpmiddelen voor onderwijs en onderzoek. De achterstand op het westen werd steeds groter. Dat heeft de mogelijkheden van onderwijs, maar vooral ook van het onderzoek ernstig beperkt.

De salarissen in de DDR kenden weinig verschillen. Een hoogleraar had een modaal inkomen, dat weinig verschilde van het minimum inkomen. Wel maakte zij of hij aanspraak op een wat betere huisvesting en levering van goederen, mits zij of hij zich voldoende staatsconform gedroeg.

4.2.3.2 De *Wende* en financiën en infrastructuur

Na de *Wende* stelt het herenigde Duitsland grote bedragen beschikbaar om de infrastructuur voor onderwijs en onderzoek in hoog tempo te verbeteren. Op alle terreinen ontstaan enorme verbeteringen: bibliotheken, laboratoria, grondstoffen, ICT, vastgoed, reisbudgetten. Binnen enkele jaren staat de Humboldt-Universität er bij deze aspecten beter voor dan haar Berlijnse zusterinstellingen in het westelijke gedeelte van de stad. Dat stimuleert de komst van prominente wetenschappers uit het westen. Niet zelden worden daarvoor attractieve persoonsgebonden arrangementen getroffen. Dat alles heeft een zeer positief effect de beroepspraktijk van de professoren. Vooral het onderzoek profiteert daarvan.

Hoogleraren functioneren na de *Wende* als zakelijk leider van hun leerstoel. Ze zijn in hoge mate verantwoordelijk voor de financiële en infrastructurele aspecten daarvan. Het werven van onderzoeksmiddelen

is een belangrijke taak voor hen. Dat beïnvloedt in hoge mate hun beroepspraktijk. Het kost veel energie, tijd en vindingrijkheid. Het gehele netwerk van relaties moet worden benut. *Ostprofessoren* verkeren door hun geringe ervaring met dit westerse organisatie- en financieringsmodel en door het ontbreken van zo'n netwerk in een nadelige positie. Dat schaadt hun positie.

4.2.4 Benoeming van professoren

4.2.4.1 Benoeming van professoren in de DDR

Hoogleraren worden voor de *Wende* benoemd door een verantwoordelijk politicus. Dat is een minister van de DDR. Professoren zijn in staatsdienst. Door de duale staatsstructuur moet zo'n benoeming worden goedgekeurd door het nationale partijbestuur van de SED. Die doet dat na positief advies van het lokale partijbureau bij de Humboldt-Universität. De politiek benoemde wetenschappelijk directeur van de vaksectie doet daarvoor via de universiteitsleiding een voordracht. Staatsconform gedrag is een vereiste, het partijlidmaatschap is dat evenwel niet, hoewel dat wel een positief effect heeft en de kansen vergroot. De helft van de professoren is partijlid. Zowel burgers als wetenschappers werden om verschillende redenen partijlid. Dat varieerde van opportunistische motieven om betere carrièrekansen te krijgen, of om informatie te kunnen vergaren en toegang te kunnen hebben tot een belangrijk maatschappelijk netwerk, tot een lidmaatschap op basis van de loyaliteit met de socialistische beginselen. Er zijn perioden geweest dat er voor (aanstaande) professoren een wachtlijst was om toegelaten te kunnen worden tot de partij, omdat de boeren en arbeiders binnen de partij vreesden dat hoogleraren hen gingen domineren. Binnen het kader van de maatschappelijke codes van de DDR geschiedt de selectie van hoogleraren op basis van wetenschappelijke kwaliteit en reputatie. De vooruitgang in eigen land, maar ook de klassenstrijd en concurrentie met het westen zijn belangrijke selectiecriteria. Daarbij spelen prestige-overwegingen ten opzichte van de zusterstaten in het Oostblok een rol en wordt veel aandacht geschonken aan de wetenschappelijke reputatie van de DDR in het westen. Afhankelijk van de verschillende ontwikkelstadia van de DDR wordt er soms meer, soms minder waarde gehecht aan het demonstreren van openheid zowel naar het westen als

naar de eigen bevolking. In het laatste decennium van de DDR wordt deze openheid steeds geringer.

4.2.4.2 De *Wende* en benoeming van professoren

Hoogleraren worden ook na de *Wende* benoemd door een verantwoordelijk politicus. Dat is in het herenigde Duitsland de senator of staatssecretaris van de stadsstaat Berlijn die verantwoordelijk is voor de Humboldt-Universität. Hoogleraren zijn op wettelijke basis ambtenaar van de staat. Daarin komt na de *Wende* geen verandering. Dat is een constante lijn vanaf de oprichting van de Humboldt-Universität. Het is één van de belangrijkste basiselementen in de ideeën van Humboldt over de universiteit. De benoemingsbrieven uit de DDR-periode en die van de Stadstaat Berlijn zijn vrijwel identiek. Na de *Wende* heeft geen enkele politieke partij een exclusieve invloed bij benoemingen die vergelijkbaar is met de situatie in de DDR. Toch kan de senator van een voordracht afwijken, zelfs ongemotiveerd. Dat is niet onderhevig aan beroep. Soms wijkt een politicus ook van een voordracht af. Daarbij spelen politieke motieven een rol. Dat wordt in Duitsland legitiem geacht. Hoogleraren worden voor benoeming voorgedragen door de universiteitsleiding op basis van een selectie door een benoemingsadviescommissie die na de *Wende*-periode de universiteit zelf samenstelt.

Na de *Wende* moeten alle hoogleraren opnieuw solliciteren naar hun bestaande, aangepaste of nieuwe leerstoel. Of en hoe hun leerstoel de *Wende* overleeft hangt af van het werk van de 13 structuur- en benoemingscommissies die na de *Wende* door de verantwoordelijke senator zijn samengesteld, nadat hij de commissies die op eigen initiatief van de universiteit waren opgericht had ontbonden. De commissies van de senator krijgen tot taak een nieuw curriculum en onderzoeksprogramma voor de nieuwe faculteiten en disciplines te ontwerpen, daarbij leerstoelen te definiëren en voordrachten te doen voor benoeming van 600 hoogleraren. Het onderwijs- en onderzoeksprogramma wordt drastisch aangepast en op westerse leest geschoeid. Dat gebeurt binnen een periode van 1 tot 2 jaar. De commissies worden geleid door een West-Duitse hoogleraar. Er bestaat grote animo in het westen voor deze leerstoelen zodat de keuze groot is. De westerse belangstelling wordt gevoed door een aantal factoren. In de eerste plaats heeft de Humboldt-Universität onder andere door haar historische ontwikkeling en vestigingsplaats een hoog prestige. Bovendien bevordert de

Umbruchstimmung van de *Wende* die. Daardoor zijn er gunstige arbeidsvoorwaarden en infrastructurele condities beschikbaar. Door dit alles komt ook toptalent naar de Humboldt-Universität. Dat trekt weer ander talent aan. De tweede reden voor de grote belangstelling uit het westen is dat er in de BRD veel talentvolle wetenschappers zijn die geen leerstoel kunnen bemachtigen omdat er veel meer goede kandidaten zijn dan plaatsen. De derde reden voor de grote belangstelling vanuit het westen is de stagnatie in de ontwikkeling van de universiteiten in de BRD, waardoor hoogleraren daar teleurgesteld zijn.

Er komt voor alle professoren een strenge procedure. Wetenschappelijke geschiktheid en reputatie zijn daarbij doorslaggevend bij de breed samengestelde selectiecommissies. Deze normen zijn afgeleid van westerse normen en gewoonten. Veel *Ostprofessoren* zijn door de geslotenheid van de DDR onvoldoende met deze canon vertrouwd en slecht bij hun westerse collega's bekend, terwijl deze wel een doorslaggevende stem hebben bij de voordracht. Bovendien is de concurrentie uit het westen in zowel kwalitatief als kwantitatief opzicht door de aantrekkingskracht van de Humboldt-Universität buitengewoon groot.

Hoogleraren die in de DDR een functie hebben bekleed die ideologiegevoelig was, zoals die van wetenschappelijk directeur van een vaksectie, komen volgens het verenigingverdrag en de daarop gebaseerde uitvoeringsmaatregelen niet voor herbenoeming in aanmerking. Dat geldt ook voor medewerkers van de Stasi. Een aantal ideologiegevoelige disciplines en de daarmee verbonden leerstoelen als Marxisme-leninisme en wetenschapsleer worden na de *Wende* opgeheven. De leerstoelhouders van deze disciplines worden op staande voet ontslagen.

Door dit benoemingenbeleid in de *Wende*-periode wordt een derde van de hoogleraren met een Ostbiografie herbenoemd. Een gedeelte van hen was wel lid van de SED, maar had zich daarin niet geprofileerd. Er zijn enkele uitzonderingen daarop, waarbij een uitmuntende internationale reputatie en daarop gebaseerde internationale lobby na de *Wende* er voor zorgden dat een enkel hoogleraar die overtuigd SED-lid was toch weer wordt herbenoemd.

4.2.5 Organisatie en relaties

4.2.5.1 Organisatie en relaties in de DDR

De organisatie waarbinnen de hoogleraren in de DDR-periode werken wordt gekenmerkt door de van de socialistische staat afgeleide cultuur en door de strikte regelgeving op basis van het duale organisatieprincipe van de DDR. Daardoor wordt elke leidinggevende gecontroleerd door een partijfunctionaris die de uiteindelijke macht heeft. Deze andere organisatorische en relationele setting van de beroepspraktijk van professoren in de DDR ten opzichte van de BRD wordt door een vijftal factoren bepaald. (1) De helderheid over waar in het centralistisch eenheidssocialisme van de DDR de macht ligt, terwijl bij westers georiënteerde universiteiten zeggenschap en invloed gespreid zijn over talrijke actoren, niveaus en organisatorische eenheden. (2) De beperkte keuzemogelijkheden in de DDR. (3) Het vrijwel ontbreken van invloed van de leerstoelhouder op de condities voor de uitoefening van zijn beroepspraktijk. (4) Het ontbreken van een rechtstatelijk systeem met inspraak en beroepsmogelijkheden. (5) Mede onder invloed van de eerste vier factoren heeft de DDR een eenvoudiger en minder bureaucratisch functionerend maatschappelijk stelsel. Dat is voor velen na de *Wende* een grote verrassing.

De in de beginperiode van de DDR bestaande machtige faculteiten met invloedrijke decanen zijn door de derde *Hochschulreform* van 1968-'69 vervangen door tientallen kleinere vaksecties. Deze worden geleid door politiek benoemde wetenschappelijke directeuren. Deze controleren het werk van hoogleraren. Daarnaast bestaat er ook nog de officiële en geheime controle door de Staatsveiligheidsdienst Stasi. Daardoor worden burgers die zich profileren, en dus ook hoogleraren, vaak jarenlang en intensief afgeluisterd en wordt niet zelden hun post geopend. In de DDR-periode wordt wel vermoed dat dit gebeurt, maar men weet dat niet zeker. Deze onzekerheid creëert een groot wantrouwen in de onderlinge relaties omdat men niet weet wie men wel of niet kan vertrouwen. Het gevolg van deze spionage is dat hoogleraren die niet partijconform functioneerden minder tot geen mogelijkheden kregen om hun werk uit te oefenen. Na de *Wende* blijkt dat veel collega-hoogleraren, maar ook de eigen studenten, medewerkers en familieleden elkaar intensiever hebben bespioneerd dan men tijdens de DDR-periode vermoedde.

Door de kleinschaligheid van de universiteit en de socialistische cultuur zijn de relaties in de DDR binnen de universitaire organisatie kameraadschappelijker en minder formalistisch, mits zich alles binnen de codes van partij en staat afspeelt. Door de kleine omvang van de staat is het geheel overzichtelijker en zijn de interne en externe relaties van de hoogleraren minder talrijk en complex. Door de enge ideologische kaders wordt dit versterkt. De sociale controle, als onderdeel van de maatschappelijke code, is daarmee zeer groot.

De positie van de professor in de DDR wordt door deze organisatorische condities en relatiepatronen in belangrijke mate bepaald. De rol van de hoogleraar in de DDR is het nieuwe kader van partij en staat op te leiden. Het doel daarbij is de waarden van dit maatschappelijk stelsel door te geven aan volgende generaties. Dit wordt gecombineerd met overdracht van hoogwaardige kennis. De DDR voelt daarbij de concurrentie met andere Oostblokstaten en met het westen. Daarom wordt de rol van universiteiten en hoogleraren zo belangrijk geacht. De DDR onderscheidt zich van het westerse stelsel door de expliciete, wettelijke opdracht aan universiteiten en daarmee aan hoogleraren om de kennisoverdracht te combineren met socialistische *Bildung*. Die taak hebben alle hoogleraren. Die opdracht krijgt profiel door de mate waarin de wetenschapsdiscipline van de hoogleraar wordt beïnvloed door de socialistische maatschappelijke codes. Bij sommige hoogleraren, bijvoorbeeld degenen die het voor alle studenten verplichte vak marxisme-leninisme geven, staat hun werk volledig in het teken van het socialisme.

Door de socialistische cultuur heeft de maatschappij een egalitair karakter. Professoren hebben als lid van de SED bij de afdelingsvergaderingen van de partij een even grote inbreng als studenten en medewerkers, ook als het over het eigen vakgebied gaat. En dat gebeurt regelmatig omdat de partij toezicht houdt op onderwijs en onderzoek. Door de eenvoudige machtstructuur in de DDR hebben hoogleraren volgens de *Ostprofessoren* wel een grotere invloed op het staatsapparaat van de DDR in vergelijking met de BRD, mits ze zich houden aan de maatschappelijke code van de DDR.

4.2.5.2 De Wende en organisatie en relaties

Na de *Wende* blijven de institutionele aspecten van de universiteit op hoofdlijnen onveranderd. De hoofdtaken blijven onderwijs en

onderzoek. De hoogleraren vervullen in de universiteit dezelfde taak als voor de *Wende*. Het basale relatiepatroon tussen hoogleraren en studenten blijft in tact. Een eeuwenlange traditie zet zich ook hier voort en laat zich niet beïnvloeden door maatschappelijke veranderingen. Dat lijkt vanzelfsprekend maar dat is het zeker niet als gekeken wordt naar allerlei maatschappelijke instellingen die wel grote wijzigingen door de *Wende* ondergaan. Daarvan kunnen talrijke voorbeelden worden gegeven, maar het meest illustratief is om in de directe omgeving van de universiteit te blijven: de Academie van Wetenschappen. In de DDR was die zeer omvangrijk. Ze bestond uit een centrale vestiging in Berlijn met daarnaast tientallen instituten. Haar hoofdtak was fundamenteel onderzoek in zoverre dat verenigbaar was met de ideologische staatsordening van de DDR. Er werkten 22.000 wetenschappers. Na de *Wende* werd de Academie bijna geheel opgeheven en werd haar hoofdtak overgedragen aan de universiteiten.

Natuurlijk bestaan er ook verschillen tussen de organisatorische condities van de universiteit in de DDR-periode en de BRD-tijd daarna. Ze vloeien in de eerste plaats voort uit de eerder beschreven verschillen tussen de ideologie en maatschappelijke codes van de DDR en die van de BRD. Maar er zijn meer invloeden. De facultaire organisatorische opbouw van de universiteit met decanen keert na de *Wende* weer terug. Door de wijziging van de staatkundige principes zijn de westerse rechtstatelijke regels weer het fundament van de maatschappij. De typisch Duitse gedetailleerde en formele *Verwaltungsprinzipien* die ook in de DDR golden, worden aangescherpt. Door het rechtstatelijk karakter van de BRD worden ze na de *Wende* omvangrijker en gedetailleerder dan in de DDR. Alle organisatorische aspecten en procedures moeten nauwkeurig worden beschreven opdat er beroepsmogelijkheden kunnen zijn.

Door het na de *Wende*-periode herstellen van het academisch zelfbestuur neemt de taak van hoogleraren bij het bestuur en management van universiteit, faculteiten en vaksecties toe.

Al deze veranderingen leiden tot juridificering en formalisering van de onderlinge relaties. Dat wordt versterkt door het massale karakter van de universiteit dat na de *Wende* vanuit de BRD wordt geïmporteerd.

Na de *Wende* komen veel Westprofessoren naar de Humboldt-Universität. Deze hebben een andere, meer hiërarchische, formele en individualistische houding. Ze komen uit een andere cultuur en beschikken over een andere wetenschappelijke canon. De Westprofes-

soren bezetten de meeste leerstoelen. Hoe meer tijd na de *Wende* verstrijkt hoe kleiner de groep *Ostprofessoren* wordt. Door dit alles is de relatie tussen de Ost- en Westprofessoren na de *Wende* moeizaam. In de loop van de tijd went men wat meer aan elkaar en verbetert de onderlinge relatie wat.

De rol van de hoogleraar in het herenigde Duitsland komt overeen met die in de DDR. Zowel in de DDR als in de BRD leidt een hoogleraar het nieuwe wetenschappelijke kader van de staat op. Daardoor neemt de hoogleraar een geprofileerde maatschappelijke positie in. Daarin bestaat nog steeds geen verschil tussen de BRD en de DDR. Dat onderscheid ontstaat wel door de van elkaar afwijkende ideologische bases van het staatsbestel en de daarmee verbonden maatschappelijke code. Door de westerse vorm van het democratisch kapitalisme komen volgens de *Ostprofessoren* hoogleraren weer aan de top van de piramide van hun discipline te staan, waardoor er een veel hiërarchischer situatie ontstaat. *Ostprofessoren* registreren dat er daardoor een grote afstand in alle onderlinge relaties ontstaat. Na de *Wende* krijgt de hoogleraar de schier onaantastbare positie terug die hij tot de oprichting van de DDR eigenlijk altijd in het Duitse cultuurgebied heeft gehad. Een tweede opvallend verschil is volgens de *Ostprofessoren* dat hoogleraren na de *Wende* door de complexer werkende staatsstructuur een geringere beroepsmatige persoonlijke invloed op de staat hebben dan voor de *Wende*.

DUIDING VAN EFFECTEN VAN DE WENDE OP BEROEPSPRAKTIJK

Het globale beeld en de gedetailleerde beelden van de effecten van de *Wende* op facetten van de beroepspraktijk van *Ostprofessoren*, zoals die in hoofdstuk 4 zijn gepresenteerd, zullen nu vanuit verschillende biografische perspectieven worden geduid. Dat doen drie groepen *Ostprofessoren* en een groep waarnemers van de *Wende*. De basis voor de analyse van deze duidingen is evenals in hoofdstuk 4 de analysematrix (1.3). De opzet van dit hoofdstuk heeft daarmee dezelfde opbouw als hoofdstuk 4.

Evenals in hoofdstuk 4 zal vanuit een globaal beeld naar gedetailleerde beelden worden gekeken. Eerst zullen de drie biografietypen worden geïntroduceerd (5.1). Dat gebeurt met een schets van een globaal beeld van hun biografische kenmerken en hun duiding van de *Wende*-effecten. Deze drie biografische typen worden vervolgens gepreciseerd door ze als archetypen te beschrijven (5.2). Tenslotte zullen de duidingen door deze drie archetypen per beroepsaspect worden geanalyseerd. Dat gebeurt met behulp van de drie biografie-determinanten. Zo wordt de grote variatie van de gevolgen voor de beroepspraktijk, ook binnen een bepaald biografietype of archetype, zichtbaar (5.3).

De groep waarnemers heeft een andere relatie met de *Wende*-effecten dan de groepen professoren. Bovendien is deze vierde groep getuigen zeer heterogeen samengesteld. Om deze redenen is het niet mogelijk, maar ook niet nuttig om voor de groep externen een archetype te presenteren.

Eén beeld kan nooit de complexe transformatie die door de *Wende* is ontstaan omvatten. Alle beelden van hoofdstuk 4 en 5 zijn nodig om de doorwerking van de Duitse vereniging op het werk van de *Ostprofessoren* van de Humboldt-Universität te kunnen doorgronden. Ze worden ter afsluiting van dit hoofdstuk samengevat en met behulp van de drie

Figuur 5.1: Globale karakteristiek biografietypen

Beroepsgroepen	Overlever	Winnaar	Verliezer
	Populatie 8 personen Zowel voor als na de <i>Wende</i> hoogleraar.	Populatie 10 personen Na de <i>Wende</i> hoogleraar geworden.	Populatie 10 personen Door de <i>Wende</i> ambt verloren.
Geboren	Tussen 1931 en 1941 Gemiddeld 1937	Tussen 1941 en 1955 Gemiddeld 1945	Tussen 1929 en 1940 Gemiddeld 1934
Geslacht	8 man; 0 vrouw	5 man; 5 vrouw	7 man; 1 vrouw
Wetenschapsgebied	Tweederde van professoren komt uit een relatief klein aantal wetenschapsgebieden die niet of beperkt werden beïnvloed door SED-ideologie: wiskunde, informatica, fysische geografie, natuurwetenschappen, medicijnen, taalkunde.	Deze wetenschappers nemen door de <i>Wende</i> oude en nieuwe leerstoelen in. Dat komt voor bij alle wetenschapsgebieden. Daarom spreiding over alle typen wetenschapsgebieden.	Redelijk gelijkmatige spreiding over alle wetenschapsgebieden. Dat komt door een aantal factoren. (1) Door het grote aantal ontslagen: tweederde van de totale populatie <i>Ostprofessoren</i> . (2) Alle vaksecties worden in de DDR-periode geleid door SED-functionarissen. Dit actieve lidmaatschap van de SED en de interdependentie met de leiding van de wetenschapsgebieden wordt in het verenigingsverdrag niet verenigbaar geacht met een nieuwe leeropdracht in het verenigde Duitsland. (3) Bij de kwalitatieve selectie scoorden veel <i>Ostprofessoren</i> lager dan <i>Westprofessoren</i> . Dat doet zich bij alle wetenschapsgebieden voor. Hoewel het beroepsverbod 'alleen' voor het publieke domein geldt, vinden de meesten na hun ontslag als hoogleraar geen nieuwe functie (die overeenkomt met hun kwalificaties).
Relatie met discontinuïteit Duitse geschiedenis	Allen hebben Tweede Wereldoorlog bewust meegemaakt. Bij toeval in de Oostelijke sector van Berlijn terechtgekomen en daarmee ook bij toeval geleefd en gewerkt in een socialistische maatschappij. Met uitzondering van de jeugd jaren van de oorlog nooit in een andere maatschappelijke omgeving geleefd dan DDR en Oostblokstaten.	Door jongere leeftijd niet direct overgang van Tweede Wereldoorlog naar socialistische staat meegemaakt. Nooit in een andere maatschappelijke omgeving geleefd dan DDR en Oostblokstaten. Jongeren onder hen kennen Berlijn niet zonder muur.	Velen hebben zowel de achtergronden van het ontstaan van de Tweede Wereldoorlog, als het verloop ervan, en de oprichting van de DDR zeer bewust meegemaakt. Deze snel op elkaar volgende, extreem van elkaar verschillende staatkundige veranderingen heeft hun levenshouding ingrijpend beïnvloed. Velen van hen zijn mede daardoor bewust getreden tot de SED.
Persoonlijke relatie met staat, maatschappelijke, politieke omgeving	Enkeling SED-lid in DDR. Relatie met zowel oude als nieuwe staat afstandelijk, kritisch, pragmatisch. Hoewel na de <i>Wende</i> de voorkeur voor de meesten uitgaat naar de BRD-staat, is de houding ten opzichte van de institutie	Enkeling SED-lid in DDR. Grote persoonlijke inzet om de effecten van de <i>Wende</i> -transformatie positief in leven en werk te kunnen integreren. Met zeer veel energie ingewerkt in de andere maatschappelijke	Meesten overtuigd SED-lid in DDR. Na de <i>Wende</i> overwegend negatieve houding ten opzichte van relaties in het verenigde Duitsland. Oude netwerk van DDR-staat, SED en wetenschappers met hetzelfde lot blijft in

	staat door de <i>Wende</i> niet essentieel gewijzigd. De nieuwe maatschappelijke orde die bij de vereniging ontstaat wordt negatief beoordeeld op de aspecten werkloosheid, sociale verhoudingen en de financiële dominantie bij marktwerking.	context. Ze hebben last van de moeizaam verlopende integratie van Ost en West. Mede daardoor ontstaat (naar verloop van tijd) een afstandelijke, afwachtende, soms wat teleurgestelde houding t.o.v. nieuwe politiek en maatschappelijke orde. Wordt versterkt door prioriteit bij uitoefening nieuwe hoogleraarsambt. Relatie met nieuwe staat wordt positiever beoordeeld dan die met de DDR, maar op onderdelen scoren na de <i>Wende</i> sommige sociaal-culturele aspecten uit de DDR-maatschappij positief en vergelijkbare aspecten in het verenigde Duitsland negatief.	tact. Daaruit ontstaan nieuwe groepsactiviteiten vanuit het SED-DDR-paradigma.
Persoonlijke houding	Voor de <i>Wende</i> gematigd collectivistisch. Na de <i>Wende</i> collectivistisch tot neutraal. Houding verandert door de <i>Wende</i> gering.	Voor de <i>Wende</i> collectivistisch tot neutraal. Na de <i>Wende</i> individualistisch tot neutraal. Houding verandert door de <i>Wende</i> gering.	Voor de <i>Wende</i> maximaal collectivistisch. Na de <i>Wende</i> wat minder collectivistisch. Houding verandert door de <i>Wende</i> gering.
Persoonlijke relatie met universiteit	Leidinggevende of actieve rol bij veranderingen binnen universiteit en vakgebied.	Hoge persoonlijke investering in nieuwe west-canon voor onderwijs en onderzoek en de daarmee samenhangende werkwijzen en maatschappelijke codes met het doel om nieuwe functie als hoogleraar in een andere maatschappelijke orde te kunnen uitoefenen.	Relatie bij de <i>Wende</i> door universiteit en staat abrupt afgebroken. Deze groep beoordeelt hun relatie met de universiteit na de <i>Wende</i> sterk negatief. Ze onderhouden meestal geen enkel contact meer met de universiteit; wel met uitsluitend collega's die actief partijlid waren en die ook zijn ontslagen.
Karakteristieke duidingen	In de DDR was men ideologisch afhankelijk van de staat, in de BRD is men financieel afhankelijk van de staat of maatschappelijke orde.	Doordat bij de <i>Wende</i> de verliezers op eigen initiatief hun voor de <i>Wende</i> voorbereide manuscripten plotseling terugtrekken, tonen ze dat ze zich bewust waren van hun slechte geweten.	Academische vrijheid bestaat noch in de DDR noch in de BRD.
Globaal beeld effecten <i>Wende</i>	Negatief oordeel over relatie tussen professoren en studenten bij de onderwijspraktijk in het verenigde Duitsland. Soms wat teleurgesteld, maar een gematigd positief globaal oordeel over <i>Wende</i> -effecten.	Negatief oordeel over sommige onderwijsaspecten en bureaucratie. Terughoudende houding bij <i>Wende</i> -duidingen. Voor het <i>Wende</i> -proces bestond geen realistisch alternatief. Ondanks moeilijkheden en het trage verloop van de veranderingen is de totale balans positief.	Ondanks gematigd positief gewaardeerde <i>Wende</i> -effecten op onderzoek, financiën en infrastructuur is de basale houding t.o.v. de gevolgen van de <i>Wende</i> negatief.

biografie-determinanten met elkaar vergeleken (5.4). Met dit resultaat kan daarna in hoofdstuk 6 de onderzoeksvraag worden beantwoord en de hypothese worden getoetst.

5.2 Archetypen

De geïntroduceerde drie biografietypen worden nu uitgewerkt door ze als archetypen te beschrijven. Als basis hiervoor is per type een geprononceerde getuige geselecteerd. Deze biografie laat de kenmerken van de groep het duidelijkst zien. Deze basisbiografie wordt aangevuld met enkele geprononceerde groepskenmerken die te zien zijn bij andere levensverhalen uit dezelfde groep, of die gedestilleerd kunnen worden uit de andere bronnen die voor dit onderzoek zijn gebruikt. Deze aanvulling is nodig omdat niet alle onderscheidende kenmerken van een groep zich in één levensloop aftekenen. Bewust is evenwel niet gekozen voor een gemiddeld beeld omdat dit ten koste zou gaan van de verbeelding van de verschillen tussen de drie typen, nog afgezien van de vraag of zo'n gemiddelde überhaupt verantwoord geconstrueerd zou kunnen worden. Bovendien zijn 'gemiddelden' te zien in het eerder gepresenteerde globale beeld van alle *Wende*-effecten (4.1) en in het hiervoor gepresenteerde globale overzicht van biografiekenmerken (5.1).

De archetypen laten een indringend beeld zien van de biografische ontwikkeling van drie groepen hoogleraren die voor en tijdens de *Wende* in de DDR-periode waren verbonden aan de Humboldt-Universität. Samen vertegenwoordigen deze drie typen de gehele groep *Ostprofessoren* als *Zeitzeugen der Wende*. Bij de archetypen wordt de relatie tussen de vele breuken in de staatkundige ontwikkeling van Duitsland, de levensloop van betrokkenen en hun beroepspraktijk zichtbaar. Bij een inkijk in hun levensverhaal is te zien hoe zij vervlochten zijn met de vele en elkaar snel afwisselende maatschappelijke en staatkundige ontwikkelingen binnen Duitsland. Te zien is dat ervaringen en persoonlijke keuzen van (aanstaande) hoogleraren doorwerken in de houding ten opzichte van de Berlijnse *Wende*. Zo wordt het biografische kader duidelijk van waaruit de hoogleraren de effecten van de *Wende* op hun beroepspraktijk duiden.

De beschrijving van archetypen kent grenzen. Deze worden in de eerste plaats bepaald door de privacy van de betrokkenen. Als bepaalde persoonlijke aspecten van een levensloop onontbeerlijk zijn voor de vorming van het archetype, maar deze de privacy van betrokken getuigen

in gevaar dreigt te brengen, worden deze onderdelen geabstraheerd of zodanig beschreven dat ze niet kunnen worden teruggevoerd naar één biografie. Dat gebeurt door bijvoorbeeld de persoonskenmerken, antecedenten of wetenschapsgebieden iets anders te verwoorden of te combineren zonder dat afbreuk wordt gedaan aan de beschrijving van het archetype. De tweede beperking ontstaat daar waar de aspecten van leven en werk een te individueel karakter hebben waardoor ze te weinig betekenis hebben voor het archetype.

5.2.1 Archetype overlever

13 Oktober 1952. Tag der Aktivisten

Hij wordt als beste *Oberschüler* van Berlijn onderscheiden met de *Lessing-Medaille in Gold*. Hij heeft in elf vakken de hoogste waardering 'zeer goed' behaald. Hij wil zijn lievelingsvak aan de Humboldt-Universität gaan studeren. Tot zijn grote verbazing en teleurstelling wordt hij afgewezen. Hij moet op verzoek van de universiteitsleiding kiezen voor een ander vak. Dan gebeurt er voor de omstandigheden in de DDR iets bijzonders. Er verschijnt een kritisch krantenartikel in een Oost-Berlijnse krant over de afwijzing van de keus van de *Oberschüler*. De redacteur constateert dat het vaker voorkomt dat de studiekeuze niet wordt gehonoreerd en verzoekt het verantwoordelijke staatssecretariaat zich om de *Oberschüler* te bekommeren. Een paar maanden later verwondert de wetenschappelijk directeur van het instituut van het lievelingsvak van de *Oberschüler* zich in een ingezonden artikel in dezelfde Oost-Duitse krant erover dat ondanks de gesprekken die ze met de *Oberschüler* hebben gevoerd hij nog steeds een ander vak studeert, terwijl hij heel graag zijn lievelingsvak wil studeren. De *Oberschüler* en de wetenschappelijk directeur zijn niet overtuigd van de argumenten die de prorector en het staatssecretariaat hebben gegeven. De hoogleraar meent dat er geheel andere motieven in het spel zijn. Hij schrijft in zijn artikel dat zijn instituut door de staatsleiding te veel als een verlengstuk van het imperialisme wordt gezien. Hij verbaast zich hierover en verwijst naar de positieve manier waarmee in Rusland met zijn wetenschapsdiscipline wordt omgegaan. Zijn openbare kritiek op de staats- en universiteitsleiding blijft niet onopgemerkt in de West-Berlijnse media. Als de *Oberschüler* vijftig jaar later en ruim 10 jaar na de *Wende* als hoogleraar terugblijkt op deze binnenkomst bij de Humboldt-Universität vermoedt hij dat hij zonder deze westerse

aandacht niet alsnog zijn vak had mogen gaan studeren.

Ondanks zijn halsstarrige of vasthoudende houding, waardoor hij al vanaf jonge leeftijd zo veel mogelijk zijn eigen weg koos en zich verre hield van staats- en partijleiding, kon hij in de DDR carrière maken. Hij vermeed met partij-ideologische onderwerpen in aanraking te komen. Met zijn wetenschappelijk werk zorgde hij ervoor dat hij die kon omzeilen. Dat maakte de uitoefening van zijn hoogleraarsambt er niet eenvoudiger op. Door de zeer beperkte mogelijkheden om contacten te onderhouden met westerse landen en collega's moest hij bij zijn onderwijs- en onderzoekstaken veel improviseren. Tijdens zijn lange loopbaan als hoogleraar in de DDR kwam hij regelmatig in kritische situaties terecht in zijn relatie met het partij- en staatsapparaat. Dat was als studenten door hun activiteiten bij zijn instituut in conflict met de staat of partij dreigden te komen. Van hem was veel vindingrijkheid nodig om te voorkomen dat enkele van zijn studenten van de universiteit werden verwijderd of gevangen werden genomen. Zijn houding ten opzichte van de staat en de socialistische eenheidspartij wordt ingegeven door zijn ambtsopvatting om een goede leermeester voor zijn studenten te zijn. Hij heeft veel voor ze over. Hij neemt risico's bij zijn omgang met de invloeden die partij- en staat hebben op zijn beroepspraktijk en zijn relatie met zijn studenten. Daarbij gaat het hem erom binnen het maatschappelijk stelsel waarin hij functioneert zo optimaal mogelijke condities te verkrijgen om zijn werk als hoogleraar zo goed mogelijk te kunnen vervullen.

Zijn afstandelijke, kritische en pragmatische houding ten opzichte van zijn omgeving blijft hij ook in de *Wende*-periode behouden. Hij kan zijn leerstoel behouden mede omdat zijn vakgebied en specialisatie inhoudelijk gezien niet, of maar in beperkte mate ideologiegevoelig zijn en hij daar bovendien in de DDR vindingrijk mee wist om te gaan. Hij richt zich samen met andere hoogleraren die mogen blijven op de herstructurering van het onderwijs en onderzoek. Hij ontmoet bij dat werk de nieuwe politieke toezichhouders op de universiteit. Deze komen gedeeltelijk uit West-Berlijn. Hij ergert zich aan de manier waarop deze neerbuigend met de Oost-Duitsers omgaan alsof ze afkomstig zijn uit een onderontwikkeld land is. Als het hem na de *Wende* tijdens een conferentie in westelijk Berlijn te veel wordt roept hij uit: "Stel je voor, wij hebben in de DDR ook geleerd met mes en vork te eten." Hij voert zowel mondeling als schriftelijk een fel debat met de politieke hervormers. Hij wint zich op over de keuzes die ze bij de

nieuwe inrichting van onderwijs en onderzoek willen maken. Hij vergelijkt ze met zijn beroepspraktijk in de DDR. Zeker, er zijn nu verbeteringen mogelijk. Hij hoeft zich niet meer af te vragen of hij in aanvaring komt met de partij-ideologie. Het is ook gemakkelijk dat hij niet allerlei trucs moet bedenken omdat hij een bepaalde publicatie niet kan gebruiken of een experiment kan doorvoeren omdat de chemicaliën daarvoor ontbreken. Maar nu hij aan de conferentietafel in West-Berlijn overziet hoe de veranderingen er voor onderwijs en onderzoek gaan uitzien slaat ook de teleurstelling toe. De nieuwe staat zorgt wel snel voor betere voorzieningen maar veroorzaakt ook meer bureaucratie. Hij krijgt betere computers en onbeperkt toegang tot buitenlandse bronnen. Dat is fijn, maar dat beïnvloedt zijn werk maar weinig. Er ontstaat onbegrip tussen hem en zijn westerse gesprekspartners. Hij ziet wel hun goede bedoelingen, maar voelt ook een culturele kloof. Hij moet bij de grote bezuinigen op zijn wetenschappelijke assistenten en docenten vechten om gehandicapte en vrouwelijke collega's van de ondergang te redden. Hij heeft daarbij dezelfde houding en hanteert daarbij dezelfde aanpak als die hij in zijn veertigjarige ervaring met de DDR-staat heeft beproefd. Hij komt tot de conclusie dat zijn beroepspraktijk zowel in de DDR-periode als in de BRD-periode afhankelijk is van de staat. In de DDR speelde geld geen rol. Dat kon geen rol spelen omdat je er nauwelijks iets mee kon doen. De staat zorgde voor de materiële en infrastructurele condities. Die waren slecht. Daarop had je geen invloed. Je had niet het gevoel dat je daarom afhankelijk was van de staat. Want je wist niet beter. Je werd ideologisch beperkt. Dat was pas echt erg. Maar daar kon je vindingrijk mee omgaan. In de BRD beheerst geld alles. Daar kun je je niet aan onttrekken, omdat dan alles stilstaat. Ideologie kun je ontwijken. Geld niet.

Hij trekt zich terug uit het herstructureringswerk en concentreert zich op de dagelijkse praktijk van onderwijs en onderzoek. De teleurstelling slaat weer toe. De studenten uit het westen blijken soms meer geïnteresseerd in de stad en hun baantjes dan in hun studie. Hij ergert zich aan hun werkhouding. Hij moet toezien dat de studieduur alsmaar langer wordt, dat veel studenten zonder diploma afhaken of zelfs niet komen opdagen. Hij vindt dat een onverantwoord maatschappelijk gedrag. De maatschappij stelt de studenten in de gelegenheid om op kosten van de staat te studeren. Dat moet iets opleveren! Ook bij het onderzoek ziet hij westerse gebruiken insluipen die hij verspillend vindt. Iedere onderzoeker bepaalt kennelijk zonder overleg op welk thema hij

zich gaat concentreren. Dat leidt tot allerlei doublures. Daardoor overlappen publicaties elkaar te veel. Op andere gebieden vallen er gaten. Het onderzoek krijgt na de *Wende* bij iedereen de hoogste prioriteit. Daar wordt je prestige aan afgemeten. Dat gaat ten koste van de onderwijstaak van de collega's. Hij ziet maar weinig hoogleraren die zich inzetten voor de studenten. Nu er zo fors is bezuinigd op de assistenten en docenten en er dubbel zo veel studenten worden toegelaten is het onderwijs een massabedrijf geworden.

5.2.2 Archetype winnaar

13 augustus 1961. De dag na de nacht dat de bouw van de Muur begint
Ze loopt naar school. Ze ziet veel soldaten. Ze ziet bouwvakkers. Ze zijn aan het einde van hun straat bezig. Het lijkt wel dat die wordt afgesloten. Dat kan toch niet. Aan de overkant woont haar tante. Die is ziek. Ze wil ze vanmiddag met haar moeder gaan opzoeken. Ze waren bijna naast haar komen wonen, maar het huis was nog niet klaar. Haar moeder vond dat hun verhuizing te lang ging duren. Daarom kozen ze voor een huis aan de andere kant van de straat. Het was ook nog wat groter. Ze dacht terug aan die verhuizing. Ze was alleen met haar moeder, want haar vader was na de oorlog nog steeds vermist.

Na school vraagt ze aan haar moeder wat er aan het einde van hun straat gebeurt. Haar moeder zegt dat het niet anders kon. Ja, de straat werd afgesloten. Ze kunnen haar zus voorlopig niet meer bezoeken. Haar moeder keek haar niet aan. Er waren verhalen dat de Amerikanen vanuit het westen de stad zouden binnenvallen. Zij keek vaak naar de pantserwagens en tanks. Ze stonden met hun geweelopen tegenover elkaar. Soms waren er vriendjes plotseling weg. Dan kwam de politie naar school. Ze wilden weten waar dat vriendje was. Of je met hem had gespeeld? Had hij dan echt niets gezegd? De klassen werden leger. Veel werd er niet over gesproken. Soms aan tafel een enkele keer.

Ze was ijverig. Ze wilde eigenlijk naar de Humboldt-Universität. Van haar moeder wist ze dat ze weinig kans maakte. Ze waren actief in de kerk. Ze wilde geen lid worden van de partij want dan mochten ze niet meer naar de kerk. De buurman was al een paar keer op bezoek geweest. Ze had vanuit haar kamer gehoord dat haar moeder boos was geworden. Toen kwam de dominee langs. Hij vond dat ze beter theologie kon gaan studeren bij het instituut van hun kerkgenootschap. Ze krijgt er zin in. Ze is goed. Ze wordt uiteindelijk docent bij haar instituut.

Dan gaan de hekken van de Muur open. Vreemd voor haar. Ze heeft haar Muur nog nooit vanaf de andere kant bekeken. Morgen gaat ze dat doen. Het is onwennig. Zal de doorgang altijd openblijven? In haar kerk wordt er veel vergaderd over hoe het nu verder moet. Ze raakt geïnteresseerd. Ze gaat meedoen met de burgerbeweging. Ze wil zich actief gaan inzetten om haar land te verbeteren. Ze wordt overtuigd democraat. Ze wordt lid van de sociaal-democratische SPD. De gesprekken met de West-Berlijnse kameraden vallen soms niet mee. Het gaat stormachtig. Ze willen dat ze zich gaat kandideren voor een partijfunctie. Ze zegt toe en ze gaat vanuit de Ost-SPD een belangrijke rol vervullen bij het verenigingsproces. Ze behoort tot de groep die vindt dat de DDR het beste zo snel mogelijk kan worden opgeheven. Ze wil geen risico lopen. Uit de geschiedenis heeft ze de conclusie getrokken dat je in Duitsland niet moet experimenteren met staatkundige verandering. Daarom moet de kans die de grondwet van de BRD biedt om met de DDR in zijn geheel tot de BRD toe te treden snel worden aangegrepen. Bovendien is ze er niet gerust op hoe lang Gorbatschow in de Sovjet-Unie nog de macht heeft. Zonder zijn steun wordt het te riskant. Daarom vindt ze dat er geen tijd moet worden verloren met een alternatieve grondwet of met allerlei tussenoplossingen. Ze hoort van West-Duitse partijgenoten dat de maatschappelijke ontwikkelingen in West-Duitsland daar veel te lang stagneren. Er moeten vernieuwingen komen. Vanuit Bonn wordt door sommigen druk op haar uitgeoefend om deze gelegenheid te gebruiken om veranderingen door te voeren die in de BRD alsmáar niet mogelijk zijn. Ze vindt dat naïef. Waarom zou nu met de opname van de DDR wel iets lukken dat in de BRD al jarenlang niet mogelijk bleek?

Zij werkt in een hoog tempo mee om de eenheid op 3 oktober 1990 al een feit te laten worden. Dat moet nog voor 7 oktober. Want dan zou de DDR haar 41ste verjaardag vieren. Dat wil ze niet meer meemaken. Na de eenwording richt ze zich op hervormingen van haar instituut. De kerkelijke opleiding die in de DDR los van de universiteit moest werken wordt geïntegreerd in de theologische faculteit van de universiteit. Dat gaat niet eenvoudig omdat veel theologen vanuit sterk uiteenlopende maatschappelijke groeperingen en politieke partijen actief bij het *Wende*-proces zijn betrokken. Daardoor bestaan er verschillende denkkaders van waaruit aan de herstructureringen van onderwijs en onderzoek wordt gewerkt. Niet zelden compliceert een problematische DDR-biografie of een plotseling aan het licht komend verleden als

geheime, inofficiële medewerker van de Staatsveiligheidsdienst, de verhoudingen binnen haar instituut. Meningsverschillen, kansen en bedreigingen voor carrièrperspectieven mengen zich met de levenslopen in de DDR. Wie toen de leiding had wordt nu vaak de verliezer. Degenen die in de DDR geen kansen kregen willen die nu grijpen. Dat leidt tot harde conflicten en bittere strijd. Ze meent dat het verloop van de geschiedenis laat zien dat haar opvattingen moeten winnen. Zij zet zich daarom in voor het herstructureringsproces van de Humboldt-Universität. Ze heeft daarin een leidinggevende positie en maakt daarbij niet alleen vrienden. Ze meent dat de bestaande *Ostprofessoren* een zware selectie moeten ondergaan en dat bij twijfel aan hun wetenschappelijke competentie of politieke integriteit ze na de *Wende* niet mogen worden herbenoemd. Ze vindt dat van hoogleraren mag worden verwacht dat ze trouw zijn aan de beginselen van de staat waarin ze werken omdat ze jonge generaties moeten opleiden om binnen de waarden en normen van die maatschappelijke context te functioneren. Juist daarom is zij er een voorstander van dat na de *Wende* hoogleraren worden geweerd die te nauw waren verbonden met de ideologie van de DDR. Zij verwerpt de kritiek van de tegenstanders op dit door hen genoemde ‘beroepsverbod’ omdat de afgewezen *Ostprofessoren* niet worden uitgesloten om andere functies buiten het staatsstelsel uit te oefenen. Aan haar wordt na de *Wende* moeizaam het hoogleraarschap verleend. Zij vermoedt dat dit te maken heeft met haar rol in het veranderingsproces. Zij wil zich breed inzetten voor de nieuwe maatschappelijke orde. Daarin wordt ze zeker gedurende de eerste jaren na de *Wende* soms teleurgesteld. Ze merkt dat ook binnen grote politieke partijen er culturele scheidslijnen blijven lopen tussen ‘Wessies’ en ‘Ossies’. Maar ze blijft een felle verdedigster van de gekozen koers bij de *Wende*. Er was simpelweg geen alternatief. De nieuwe landen in het oosten van Duitsland staan er ondanks de achterstand die er nog bestaat ten opzichte van het westen veel beter voor dan sommigen willen doen geloven. Haar betoog is: “het imago is nu slechter dan de werkelijkheid, terwijl direct na de *Wende* de werkelijkheid slechter was dan het imago.”

5.2.3 Archetype verliezer

8 mei 1945. Dag van de capitulatie van Hitler-Duitsland

De jonge gymnasiast huult. Hij hoort via een krakende radio dat Duitsland zojuist heeft gecapituleerd voor de geallieerde staten. Het

derde Duitse Rijk heeft alles verloren. De jonge gymnasiast is radeloos. Hij is met zijn moeder, broers en zussen verdreven van hun geboortegrond in Silezië. Met de ineenstorting van het Derde Duitse Rijk stort ook zijn wereld in. Hij ziet geen toekomst meer. Zijn vader was loonwerker bij boeren. Het was een arm en onzeker bestaan. Het Derde Rijk kon dat verbeteren. Dat was het geloof dat de vader aan zijn zoon had doorgegeven. Deze hoop is nu weg. Ze zijn berooid en er slechter aan toe dan ooit tevoren. Bij de lange, barre voettocht van Silezië naar hun nieuwe onderkomen in West-Duitsland zijn ze al een keer eerder langs de afgrond van het leven gegaan. Hun moeder wilde hen gedurende hun slaap laten doodvriezen. Dat merkte hij nog net op tijd. Hij redde de familie uit hun doodslaap. Zijn moeder had na een aantal verkrachtingen tijdens hun tocht alle hoop verloren.

Na de Tweede Wereldoorlog ontfermt een sociaal-democratische leraar van het gymnasium zich over hem. Zij wekt zijn interesse weer op voor de politiek. Door haar wordt hij lid van de sociaal-democratische partij. Hij krijgt weer hoop in de toekomst. Hij verhuist naar de DDR. Daar wordt hij net als veel leeftijdgenoten overtuigd lid van de pionieren, de jongerenbeweging van de Socialistische Eenheidspartij Deutschlands. Hij is ijverig en een goede leerling. Hij krijgt via de partij het perspectief voorgeschoteld om een beter Duitsland op te bouwen. "Nooit meer fascisme is het motto!" Hij leert de beginselen van het eenheids-socialisme van Walter Ulbricht. Hij bewondert de charismatische partij- en regeringsleider van de DDR. Het eenheidssocialisme moet 'het betere deel van Duitsland' na de mislukte Weimarer Republiek en de catastrofe van het Derde Rijk eindelijk voorspoed en stabiliteit brengen. Boeren en arbeiders moeten zich verenigen om zo met behulp van hun partij de staat te kunnen leiden. Het socialisme zal het volk aan de macht brengen. De jonge pionier heeft eindelijk weer een toekomst. Het gaat hem goed. Hij ziet dat het land weer wordt opgebouwd. Hij krijgt de kans om mee te doen. Hij wordt gevraagd om actief te zijn in de partij. Hij doet zijn best. Hij wordt door de partij gestimuleerd om verder te gaan studeren. Hij wil... studeren, maar de partij heeft andere plannen met hem. Hij moet als kaderlid voor de partij worden opgeleid. Daarom moet hij ... gaan studeren. Deze studierichting wordt in de DDR sterk beïnvloed door de principes van het eenheidssocialisme. Wetenschap en universiteit moeten in het teken staan van de realisering van de socialistische doelstellingen. Ze zijn bij uitstek geschikt om een

socialistische maatschappelijke orde te kunnen realiseren. Individuele burgers, studenten of professoren moeten niet zomaar hun eigen keuzes maken. Dat leidt tot verspilling en doublures. Het volk betaalt de universiteiten niet om hun persoonlijke interesses te bevredigen, maar om het belang van de socialistische natie te dienen. De jonge socialist begrijpt dat hij daarom de wensen van de partij moet volgen. Hij kan ook niet anders. Hij heeft geen vrije studiekeuze. Wil hij verder kunnen met zijn persoonlijke ontwikkeling om zo de slechte kinderjaren te kunnen overwinnen dan moet hij de kans die de partij hem biedt met beide handen aangrijpen. Zo begint hij zijn studie aan de universiteit.

Het gaat voortvarend met zijn studie. Tijdens de studie wordt op het land met de oogst geholpen. De seminargroep gaat ook vaak naar voorstellingen van Bertolt Brecht en andere socialistische schrijvers. Hij leert kunst en cultuur kennen. Eigenlijk is de seminargroep een nieuwe familie voor hem geworden. Ze zijn vaak samen en helpen elkaar. Het gaat om het groepsbelang. Zo moet iedereen de eindstreep kunnen halen. Als dat niet lukt, ziet het er niet goed uit voor je carrière. Tijdens de studie verdiept hij zich verder in het socialisme. Daarbij valt hij weer op in de partij. Hij wordt uitverkoren om in Moskou verder te studeren. Hij leert daar zijn Russische vrouw kennen. Ze gaan samen terug naar de DDR. Zij krijgen hun eerste kind en daarmee ook hun eerste conflict. Het kind moet zo snel mogelijk naar een kindercrèche. Belangrijk is dat het socialistische gevoel vroeg ontstaat. Maar de jonge academicus uit de DDR denkt daar anders over. Hij wil zijn kind niet zo snel afstaan aan de staatscrèche. Zijn vrouw en het socialisme overwinnen.

De eerste decennia na de Tweede Wereldoorlog gaat het goed. De DDR bloeit. Hij is er trots op dat de Russen eerder in de ruimte zijn dan de Amerikanen. Hij kent collega's die daaraan hebben meegewerkt. De socialistische hervormingen werken. Dan merkt hij dat er tekorten ontstaan. Plandoelstellingen worden niet meer gehaald. Schaarse goederen moeten met dure deviezen in het buitenland worden ingekocht. Hij weet van kameraden van het *Politbureau* dat er extra geld wordt gedrukt. Er worden schulden gemaakt. De Sovjet-Unie schiet te hulp. Het helpt niet echt. Mensen worden ontevreden en verlaten met tienduizenden per jaar het land. Dat verstoort de productie. De tekorten lopen op. De onvrede groeit. Dan wordt de man van het eerste uur Walter Ulbricht vervangen door Erich Honecker. De wereld van de jonge academicus stort opnieuw in. Hij heeft geen vertrouwen in de

technocraat Honecker. Hij wil uit leven stappen. De zelfmoordpoging mislukt. De partij beschouwt hem nu als een risico. Hij wordt overgeplaatst naar de Humboldt-Universität in Berlijn om daar als partijfunctionaris de partij te dienen. En hij wordt hoogleraar. De jongste van de universiteit. Hij controleert de rector, het werk van de hoogleraren en de studie van de studenten. Dat doet hij vanuit een partijbureau samen met enkele tientallen kameraden. Ze hebben goede contacten met de wetenschappelijke directeuren van de vaksecties. Dat zijn allemaal overtuigde partijgenoten. Hij werkt samen met de staatsveiligheidsdienst. Hij weet dat bij elke vaksectie en seminargroep vertrouwelingen als informele medewerkers van de Stasi studenten en hoogleraren in het geheim in de gaten houden. Als het te erg wordt verwijderen ze studenten en collega's van de universiteit. Als dat niet helpt kunnen ze altijd nog gevangen worden gezet. Hij heeft een bewapende weerstandsgroep achter de hand om een opstand te kunnen onderdrukken. Zelf is hij ook bewapend. Bij zijn installatie als hoge partijfunctionaris kreeg hij een geheim dienstpistool overhandigd dat hij moet bewaren in een kluis op zijn kamer bij de universiteit. Hij heeft het gelukkig nooit hoeven te gebruiken. Hij is trots op zijn positie. Zo'n belangrijke functie vervullen is een buitenkans. Hij is blij dat hij mag meewerken om het nieuwe maatschappelijke kader te mogen opleiden. Als hij terugdenkt aan zijn vader en aan zijn kinderjaren dan heeft hij maar geluk gehad. Laatst heeft hij zijn moeder nog opgezocht. Ze was trots op hem. Zijn moeder en hij praten af en toe over de dagelijkse ongemakken. Soms moet ook hij in de rij staan voor zijn dagelijkse boodschappen. Laatst moest er een onderzoeksprogramma worden geschrapt omdat er geen chemicaliën konden worden bemachtigd. Soms kijkt hij stiekem naar de westerse zender. Al die werkloosheid en criminaliteit hebben zij toch maar mooi niet!

Het is onrustig. Dat heeft hij ook bij zijn kameraden in het partijbureau gemerkt. Hij moet op zijn hoede zijn dat de veertigste verjaardag van de DDR niet wordt verstoord. Hij denkt na over de kameraden van de universiteit die lid zijn van zijn gewapende ordegroep. Zijn ze er wel allemaal? Morgen al is er de grote parade met Gorbatschow, Honecker en anderen leden van het centrale partijcomité. Vanuit zijn werkkamer bij de universiteit kijkt hij uit over de laan Unter den Linden. Hij kan net niet het *Palast der Republik* zien waar de parade morgen langs zal lopen. De volgende dag gaat het ondanks de strenge veiligheidsmaatregelen toch nog mis. Enkele duizenden demonstranten

durven in aanwezigheid van Gorbatschow te demonstreren. Er vallen klappen. Hij hoort het nog dezelfde avond van zijn dochter die bij de parade was. Zelf was hij thuis gebleven. De volgende dag hoort hij op de universiteit dat er gelukkig maar weinig studenten aan de demonstraties hebben deelgenomen. Dat is maar goed ook, want ze zijn bevoorrecht. Ja, hij hoorde dat er een enkele hoogleraar te zien was. De weken daarna merkt hij dat het steeds onrustiger wordt.

Dan valt toch nog plotseling de Berlijnse Muur. Hij zou nu door de eerste openingen in de Muur naar het westen kunnen gaan. Hij besluit dat uit te stellen. Hij wil afwachten wat er gebeurt. De studenten nemen het voortouw bij de veranderingen. Ze willen dat zijn controle ophoudt. Ze eisen dat de partij zijn machtsfunctie opgeeft. Later sluiten enkele hoogleraren zich hierbij aan. Hij voelt zich machteloos. De overgangsregering van de DDR streept de leidinggevende rol van de partij uit de grondwet. Plotseling heeft hij geen taak meer. Dan hoort hij dat ook zijn hoogleraarpost wordt opgeheven omdat zijn vak te veel was verbonden met het socialisme en de macht van de eenheidspartij SED. Hij krijgt een brief. Hij moet de universiteit verlaten. Hij kan zich melden voor een uitkering. Hij zoekt nog een paar kameraden op die hetzelfde is overkomen. Ze gaan naar het café. Hij zal de Humboldt-Universität nooit meer binnengaan. De staat heeft zijn leven weer overhoop gehaald. Hij weet niet meer hoe hij nu verder moet.

5.3 *Duidingen door getuigen van de Wende*

De biografie-elementen die een archetype vormen, beïnvloeden de keuze door een getuige van de *Wende* van de ingrediënten voor haar of zijn duiding. Want de levensloop tot de *Wende* beïnvloedt de effecten van de *Wende* op die levensloop tijdens de *Wende*, en de duiding daarvan. Dat veronderstelt de hypothese die aan dit onderzoek ten grondslag ligt.

Met dit onderzoek wordt getoetst of er een relatie bestaat tussen een biografie van een Ostprofessor en de gevolgen van de *Wende* voor haar of zijn beroepspraktijk en de duiding daarvan. De verschillen tussen de biografieën zoals die zich tot de *Wende* in de DDR hadden ontwikkeld, zouden kunnen verklaren waarom de eenwording van Duitsland voor de 500 professoren van de Humboldt-Universität sterk uiteenlopende effecten heeft. De verschillen in levensloop zouden er de oorzaak van zijn dat bij 'het vallen van de Muur' drie biografietypen *Ostprofessoren* ontstaan: overlevers, winnaars en verliezers van deze maatschappelijke

omwenteling. Ze zijn als biografiegroepen¹ en archetypen eerder geïntroduceerd.²

De archetypen tonen dat één maatschappelijke gebeurtenis, de Duitse *Wende*, kennelijk kan leiden tot sterk uiteenlopende uitwerkingen op met elkaar verwante levenslopen, die van in de DDR opgegroeide wetenschappers. Dit onderzoek richt zich op het ontdekken van deze verschillen en het opsporen van de oorzaken van het ontstaan daarvan. De duidingen van de betrokkenen *Ostprofessoren* en enkele externe getuigen van het veranderingsproces dat zich bij de *Wende* voltrekt fungeren daarbij als belangrijkste bron. Uitgaande van de hypothese van dit onderzoek en de archetypen mag worden verwacht dat deze duidingen zijn gebaseerd op een aantal invloedslijnen. Eerder is gebleken dat deze tegenstellingen bevatten.³ De analyse van de duidingen van de *Ostprofessoren* en de groep externen zal daarom zijn gericht op het ontdekken van deze invloedslijnen en de daarbij optredende tegenstellingen. De eerder geïntroduceerde drie biografie-determinanten zullen daartoe als analyse-instrumenten worden ingezet.⁴

Met deze opzet van het onderzoek kunnen de elementen die de duidingen doen ontstaan worden opgespoord. Daarbij zal natuurlijk in de eerste plaats een onderscheid moeten worden gemaakt tussen de verwoording van de feitelijke gebeurtenissen of objectieve omstandigheden en de persoonlijke, subjectieve duiding daarvan. In de tweede plaats moeten de effecten van de *Wende* op de gezamenlijkheid van de Humboldt-Universität worden onderscheiden van de gevolgen voor de individuele beroepspraktijk. In de derde plaats is een duiding mogelijk zowel vanuit een wetenschappelijke houding als vanuit een persoonsgebonden houding. In de vierde plaats kan een verschil tussen de duidingen ontstaan door de beschouwing van de effecten van de *Wende* vanuit de verschillende wetenschapsdisciplines van de getuigen-hoogleraren. Vermoed mag worden dat de politiek-ideologische opvattingen van de duiders een vijfde factor van betekenis is. Deze vijf factoren met hun onderlinge wisselwerking zijn er de oorzaak van dat de duidingen van de *Wende* een complexe opbouw hebben. Elke getuige van de *Wende* zal een vorm van verwoording kiezen waarbij deze factoren

1 Vgl. 5.1.

2 Vgl. 5.2.

3 Vgl. 3.4.1.

4 3.4.2.

impliciet of expliciet een rol zullen spelen. Deze combinatie van factoren door de getuigen zal de ‘toonsetting’ van de duidingen bepalen. Deze ‘compositie van tonen’ door de getuigen laat de biografie-invloeden of -determinanten in de duidingen doorklinken.

Aan dit onderzoek ligt een honderdtal duidingen ten grondslag. Ze zijn geselecteerd uit 35 getuigenissen. Deze zijn tijdens het eigen veldonderzoek in Berlijn opgespoord en opgetekend.⁵ Hierna wordt eerst een dwarsdoorsnede gemaakt van de duidingen van de getuigen die tot dezelfde groep behoren. Deze paragraaf is dan ook rondom de drie groepen *Ostprofessoren*, of archetypen, en de groep externe waarnemers opgebouwd. Het doel van deze groepsgewijze dwarsdoorsnede van de duidingen is de verschillen tussen de groepen bloot te leggen opdat ze met elkaar kunnen worden vergeleken. Dit groepsbeeld wordt vervolgens geïndividualiseerd door karakteristieke duidingen te presenteren van de getuigen van de effecten van de *Wende* op hun werk.

Bij de analyse van het bestaande *Wende*-onderzoek is gebleken dat paradoxale effecten van deze maatschappelijke omwenteling worden waargenomen. Aan dit inzicht ligt de tegenstelling in de hypothese ten grondslag: de institutie universiteit functioneert bij een maatschappelijke omwenteling tamelijk moeiteloos door, terwijl hoogleraren dan snel het onderspit moeten delven. De hypothese veronderstelt dat de oorzaak van

5 Hier wordt verslag gedaan van de analyse van het empirisch materiaal. Dat bestaat uit data, scores en duidingen die met behulp van een schriftelijke en mondelinge vragenlijst zijn verzameld. Citaten uit de mondelinge en schriftelijke antwoorden worden in de voetnoten in de oorspronkelijke Duitse taal weergegeven. De kern ervan wordt beknopt in de hoofdttekst beschreven. Als wordt geciteerd, gebeurt dat meestal met een door de onderzoeker gemaakte vertaling naar het Nederlands, tenzij de oorspronkelijk Duitse tekst niet goed vertaald kan worden. Om de context van de duidingen goed tot uitdrukking te kunnen brengen zijn de citaten meestal uitvoeriger en omvangrijker in bijlage 1 samengebracht dan de vermelding ervan in het hoofdwerk. De citaten zijn in deze bijlage per groep getuigen en per beroepsaspect geordend. Daarbij wordt de indeling van dit hoofdstuk gevolgd. Daardoor krijgen de citaten in deze bijlage ook los van andere informatie een betekenis. De interviews zijn afgenomen in de periode 2002-2003. De toen geldende (oude) spelling wordt voor de transcriptie benut. De citaten zijn naar analogie van de scores bij de vragenlijst kwalitatief gewaardeerd met behulp van een vijfpuntschaal op een spectrum positief-negatief effect van de *Wende* op de beroepspraktijk. De citaten zijn gecodeerd. Het eerste cijfer verwijst naar de groep waartoe de getuige behoort. Het tweede cijfer is de nummercode van de getuige. Daarna volgt de pagina-aanduiding van het citaat uit de transcriptie van het interview van de *Zeitzeuge*.

deze tegenstelling te vinden is in de biografische ontwikkeling van de hoogleraren. Dat is de reden dat bij het onderzoek van de duidingen op zoek wordt gegaan naar het ontstaan van deze tegenstellingen.

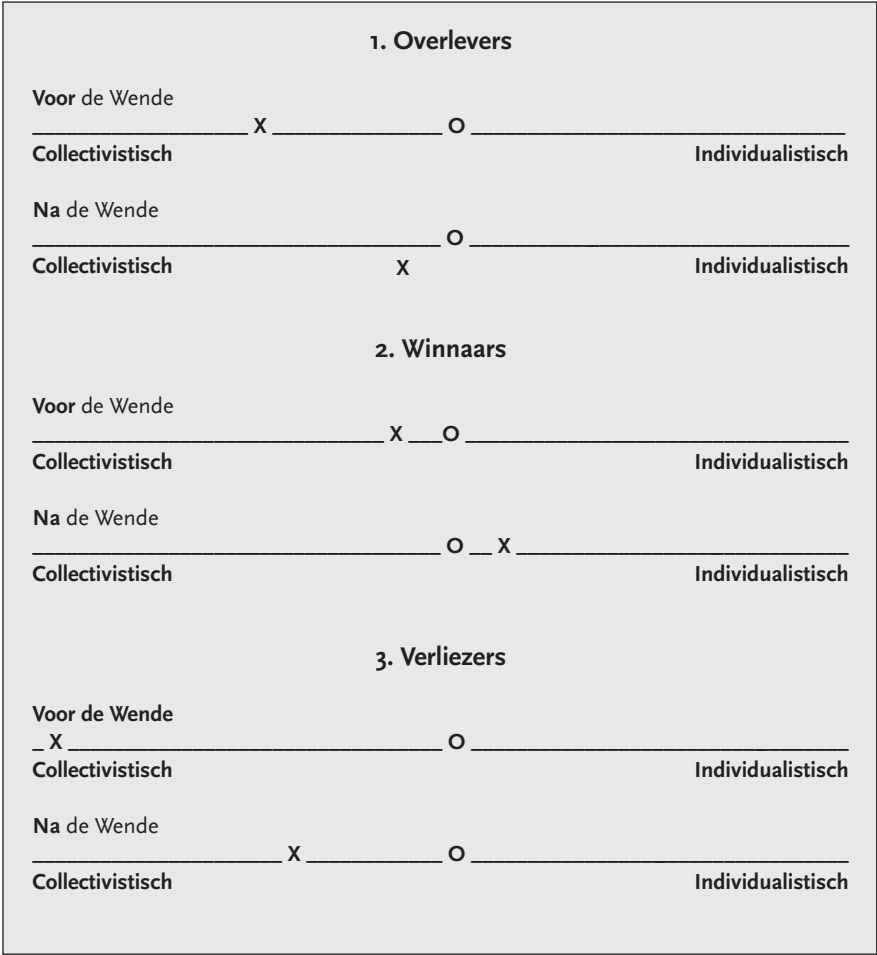
De hypothese wordt getoetst door duidingen van vier groepen van totaal 35 getuigen van de *Wende* te onderzoeken. Dat betekent dat bij dit onderzoek deze subjectieve observaties centraal staan. Een duiding krijgt zijn waarde in de context van andere duidingen. Het subjectieve karakter van de duidingen groeit zo uit tot intersubjectiviteit. Daarbij is het natuurlijk interessant om te ontdekken of een subjectieve mening eenmalig is of, in verschillende nuances, meerdere keren voorkomt. Zo kunnen ze met elkaar worden vergeleken en kunnen patronen worden ontdekt. Daarom heeft deze analyse een scholastisch karakter.

Wat voor duidingen geldt, geldt ook voor paradoxen. Dat zijn de door de getuigen beleefde ongerijmdheden van de effecten van de *Wende* op hun leven en werk. Deze ervaren tegengestelde *Wende*-effecten krijgen een meerwaarde als ze de duiding van een enkele getuige of groep overstijgen en meerdere malen voorkomen. De doublures of overlappings die zo ontstaan, bevorderen de meervoudige waarneming van de onderzoeker. De redundantie die daardoor ontstaat draagt bij aan de toetsing van de hypothese.

De uitgangspunten en doelstellingen van het onderzoek bepalen vanzelfsprekend de selectie van de citaten van de duidingen. Omdat bij dit onderzoek een belangrijk uitgangspunt is dat duiding en *Wende*-effect afhankelijk zijn van biografische invloeden wordt op zoek gegaan naar een zo groot mogelijke variëteit aan duidingen. Ook binnen biografiegroepen wordt gekeken naar onderscheidende biografieën en hiermee samenhangende onderscheidende duidingen. Daarom hebben zowel het signaleren van herhalingen als het opsporen van tegenstellingen bij de duidingen een belangrijke functie. Zo moet het effect van de drie biografiedeterminanten zichtbaar worden.

De hoogleraren kwalificeren tijdens het veldonderzoek zelf hun levenshouding op het spectrum 'collectivistisch-individualistisch'. Ruim tien jaar na de *Wende* is hen gevraagd hun persoonlijke houding zowel voor als na de *Wende* op dit spectrum aan te geven. Dat maakt duidelijk vanuit welke houding ze de *Wende* duiden. Zowel voor als na de *Wende* is de houding van alle biografietypen *Ostprofessoren* voornamelijk collectivistisch. Die houding schuift door de *Wende* wel naar het individualistisch deel van het spectrum op, maar de verandering is beperkt.

Figuur 5.2: Scores persoonlijke houding alle groepen

Een individualistische score wordt bij vrijwel geen enkele hoogleraar aangetroffen. Ook na de *Wende* vinden bijna alle hoogleraren dat ze een collectivistische levenshouding hebben (behouden). Daarmee hebben ze een gemeenschappelijke bron voor hun duidingen van de *Wende*. Ze geven met hun zelf aangegeven score op de balans aan dat hun persoonlijke houding ondanks de grote verschillen bij de effecten van de *Wende* op hun beroepscontinuïteit weinig van elkaar verschilt en veel overeenkomsten laat zien. De verliezers onder hen hebben de sterkste collectieve houding. Maar ook de meeste winnaars blijven zichzelf na de *Wende* als collectivistisch kwalificeren. Ondanks de sterk uiteenlopende

effecten van de *Wende* op hun biografie bezitten de drie biografiegroepen *Ostprofessoren* een voornamelijk gemeenschappelijk gedeelde collectivistische houding die voortkomt uit een gemeenschappelijk beleefde biografie binnen de collectieve staat DDR. Tussen de groepen bestaan zowel voor als na de *Wende* dezelfde kleine verschillen in hun houding, terwijl de effecten van de *Wende* op hun biografieën extreem van elkaar verschillen. Dat leidt tot een eerste ongerijmdheid bij de duidingen: de staat heeft grote invloed op biografieën van *Ostprofessoren*, maar een extreme verandering van staatsvorm leidt niet tot een wezenlijk andere persoonlijke houding ten opzichte van de staat, terwijl de beroepspraktijk wel een grote *Wende* ondergaat.

5.3.1 Overlevers

De groep overlevers van de *Wende* bestaat uit acht professoren die zowel in de DDR-periode als na de Duitse vereniging hun ambt bij de Humboldt-Universität zu Berlin uitoefenen. Overlevers komen voor in alle wetenschapsgebieden. De volgende wetenschapsdisciplines zijn bij het onderzoek betrokken: wiskunde (2 hoogleraren), natuurkunde (2 hoogleraren), geneeskunde (2 hoogleraren), geografie en letteren. De grote vertegenwoordiging van de natuurwetenschappen hangt samen met de omstandigheid dat onder deze discipline de meeste hoogleraren hun ambt na de *Wende* hebben kunnen continueren.

Elke getuige van de *Wende* kiest de tonen die het best bij haar of zijn biografie passen. Overlevers laten doorklinken dat ze “slechts geluk hebben gehad” omdat hun vak in beperkte mate werd beïnvloed door de socialistische staat.⁶ Maar er klinken ook ondertonen. De eenheidstaat van de DDR was alom aanwezig. Om deze variëteit aan geluiden goed te kunnen doorgronden worden in samenhang met de eerdere gepresenteerde biografiekenarakteristiek en het archetype eerst de achtergronden van deze groep getuigen belicht.

Een minderheid van enkele overlevers uit deze groep van acht professoren was overtuigd socialist en meestal lid van de SED. Uit de duidingen blijkt dat deze getuigen hun politieke houding na de *Wende* hebben gehandhaafd. Het socialisme is niet langer het leidende

6 “Da konnte man nur Glück haben, dass man ein Fach hatte wo (eine außerordentlich starke Reglementierung und Ideologisierung der Forschung) keine so große Rolle gespielt hat.”(+)1,2,p11)

maatschappelijk beginsel en de SED is weliswaar met de beëindiging van de DDR opgeheven, respectievelijk overgegaan in de nieuwe partij PDS, maar dat weerhoudt hen niet hun socialistische grondhouding in het verenigde Duitsland te behouden. Al of niet lid van die nieuwe partij, hun houding is in alles socialistisch gebleven. Dat blijkt bijvoorbeeld uit een getuigenis waarin een hoogleraar geneeskunde vertelt over een boek dat hij in de DDR over een arts had geschreven. “Daar staan natuurlijk dingen in die zeer communistisch zijn. (...) Het is een goed boek. Ik heb dan (na de *Wende* –AG–) nog een tweede gemaakt. Toen heb ik natuurlijk sommige passages moeten weglaten, ook al deed dat pijn. (...) Ik sta meer achter het eerste dan het tweede boek.”⁷ Deze ‘socialistische’ hoogleraren hebben hun ambt door hun goede wetenschappelijke reputatie en door hun houding in de DDR bij de *Wende* kunnen behouden. Die werd op basis van de wet die de vereniging van Duitsland regelt als niet belastend voor de verdere beroepsuitoefening beoordeeld omdat er geen leidinggevende rol in de SED was vervuld of was meegewerkt met de Staatsveiligheidsdienst, *Stasi*. Deze positieve beoordeling van SED-leden komt vrijwel uitsluitend voor in de bèta georiënteerde disciplines als fysische geografie, wiskunde en natuurwetenschappen, en een enkele andere discipline als geneeskunde, en taalkunde, omdat deze vakgebieden door hun aard en methodologie het minst beïnvloed (konden) worden door de socialistische ideologie.

De hoofdtoon laat horen dat staat en partij een gematigde invloed hebben op de bèta-achtige wetenschapsdisciplines. De ondertoon laat de invloed van het socialisme horen. Dan klinkt heimwee naar de andere, verloren staat door.

Eerst de hoofdtoon die de terughoudendheid van staat en partij bij de bèta-achtige disciplines die bij deze groep zijn oververtegenwoordigd laat horen. “Bij wiskunde (...) kon men niets met ideologie.”⁸ Die toon

7 „Ein Buch habe ich mal gemacht über einen Arzt in Dresden. (...) Da stehen natürlich Sachen drin, also sehr kommunistisch. (...) meine Arbeiten die ich so geschrieben habe (...) sind DDR-spezifisch.” (o)I,26,6) (E)s ist ein gutes Buch. Ich habe dann noch ein zweites gemacht (na de *Wende* –AG–). Da habe ich dann *natürlich* (curs. AG) manche Passagen weglassen müssen, wenn es auch schmerzte. (...) Also, da kamen im 19. Jahrhundert natürlich Marx vor und die Verelendung der Städte, das Proletariat und das kommunistische Manifest. Das habe ich dann nicht mehr gemacht. (...) Ich stehe zum ersten Buch mehr noch als zu dem anderen.” (-)I,26,p.3)

8 Voorbeeld 7: „Bei der Mathematik, das war das Schöne, da konnte man nichts mit Ideologie, denn die Schüler mußten sich an den internationalen Olympiaden beteiligen

klinkt verder: “Je kon geluk hebben dat je een vak had waar een buitengewoon sterke reglementering en ideologisering een niet zo grote rol speelden.”⁹ De combinatie van tonen die deze groep gebruikt laat hier de variatie horen: *een buitengewoon sterke reglementering* wordt geplaatst in een invloedsspectrum: *een niet zo grote rol spelen*. De ondertoon *buitengewoon sterke reglementering* nuanceert de hoofdtoon van deze groep met bèta-achtige wetenschapsdisciplines: *een niet zo grote rol*.

De kans dat hoogleraren met een bètadiscipline bij een wisseling van staatsideologie hun beroep ongehinderd kunnen voortzetten is daardoor bij deze groep veel groter dan bij hun collega's bij de ideologiegevoelige wetenschapsdisciplines. Dat blijkt uit de statistieken die de personeelswisselingen bij de *Wende* weergeven.¹⁰

Bij de duidingen is te horen dat het beroepsperspectief bij de *Wende* in mindere mate wordt bepaald door factoren waarop een wetenschapper direct en persoonlijk invloed kan uitoefenen, en in meerdere mate afhankelijk is van de door het politieke systeem gedomineerde interactie tussen de eigen wetenschapsdiscipline en de staat. Dat ‘onpersoonlijke’ effect wordt versterkt door de omstandigheid dat er in de DDR geen vrije studie- en beroepskeuze bestond, waardoor partij en staat in belangrijke mate de vakdiscipline van scholieren en studenten, en daarmee de latere professoren, bepaalden. De ontwikkeling van hun biografie in de DDR en daardoor ook van het verloop van hun leven en beroep bij de *Wende*, is daarmee voornamelijk systeemafhankelijk.

Als de studie- en beroepskeuze wordt vergeleken met de ‘westerse’ praktijk, valt de grote beperking van de individuele keuzemogelijkheden om leven en werk gestalte te geven op. Deze grote inbreuk op de individuele vrijheid betekent evenwel niet dat de burgers in de DDR helemaal geen vrijheid bij hun studie- en beroepskeuze hadden. Uit de levenslopen van de archetypen blijkt weliswaar die dominantie van partij en staat, maar het individu kon zich daar tegen verzetten. Dat hebben

und Goldmedaillen bringen. Wobei witzigerweise bei der vorletzten Olympiade eine ehemalige DDR-Schule von 15 Medaillen in der Bundesrepublik 13 geholt hat. Es gab also da eine ganz gezielte Förderung von hochbegabten Schülern. Heute werden beim Massenstudium die guten Studenten erdrückt durch die Masse der schlechten.” (-)IB,I,p9)

9 „Da konnte man nur Glück haben, dass man ein Fach hatte wo (eine außerordentlich starke Reglementierung und Ideologisierung der Forschung) keine so große Rolle gespielt hat.” (+)I,2,pII)

10 Th. Raiser, 1998.

ook redelijk veel burgers in de DDR gedaan. Dat was volgens de regels van partij en staat geen misdrijf. Men kreeg er dan ook geen gevangenisstraf voor. Maar het op de voorgrond stellen van het individu werd wel strijdig geacht met de socialistische grondregels en de daarop gebaseerde wetgeving, waarbij het collectief belang bovengeschiedt werd geacht aan het individuele belang. Eerder is al beschreven dat universiteiten, studenten en professoren overeenkomstig de socialistische wetgeving dan ook in de eerste plaats de taak hadden de behoeften van de socialistische eenheidsstaat te bevredigen.¹¹ In samenhang hiermee werd het Humboldtiaanse *Bildungsbegriff*, waarbij de individuele vrijheid voorop stond, getransformeerd naar een socialistisch *Bildungsbegriff*, waarbij het collectief of het algemeen belang leidend is. Als een burger van de DDR evenwel toch de eigen voorkeur boven die van partij en staat wilde laten prevaleren, dan was daarvan vaak het gevolg dat men niet kon studeren, of niet de gewenste opleiding, dat men geen hoogleraar kon worden, of ‘pesterijen’ moest doorstaan als het niet of pas zeer laat kunnen kopen van een koelkast, een Trabant of Wartburg. Bij dit verslag van de duidingen zal voortdurend blijken dat de getuigen-hoogleraren voor hun keuzes en houding in de DDR dan ook vaak de socialistische uitgangspunten opvoeren om hun gedrag te verklaren. De archetypen hebben laten zien dat daarbij twee hoofdgroepen kunnen worden onderscheiden. De eerste groep bestaat uit overtuigde socialisten. Daarbij gaat het vaak om een generatie die op basis van de ervaringen met Hitler-Duitsland bewust voor een socialistische maatschappelijke orde heeft gekozen. De tweede groep wordt gevormd door wetenschappers die om pragmatische of opportunistische redenen voor het socialisme hebben gekozen, of zich hier meegaand tegenover opstellen om hun beroep in de DDR te kunnen uitoefenen of om een zo aangenaam mogelijk leven te kunnen leiden. Een minderheid wilde dat niet. Ze vluchtten het land uit, leefden in ‘maatschappelijke niches’ als kerken, of probeerden zich tevreden te stellen met achtergestelde posities.

Als vanuit deze socialistische orde naar de duidingen wordt geluisterd, dan leidt dat tot de conclusie dat de effecten van de *Wende* op de beroepscontinuïteit van deze hoogleraren weliswaar afhankelijk zijn van biografische factoren, maar dat de persoonlijke invloed op die factoren

II 2.3.2.

beperkt is. Het grootste effect op de beroepscontinuïteit ontstaat door staatscentralistische, socialistische factoren die weinig ruimte laten voor individuele keuzemogelijkheden. Dat was ook één van de hoofddoelen van het staatssysteem van de DDR. De jeugdbeweging van de partij, de *Pionieren*, en de kaderpolitiek waren belangrijke instrumenten daarvoor. De dubbelstructuur partij-staat completeerde deze sturingsmogelijkheden om de socialistische doelen te bereiken. De universiteit vervulde daarin een cruciale rol. Dat was de reden dat ook bij de universiteit de dubbelstructuur tot in alle haarvaten van de opzet en organisatie van onderwijs en onderzoek was doorgevoerd. Dat alles had een wettelijke basis. Zo moest zeker worden gesteld dat het collectief belang bovengeschiedt is aan het individuele belang. Dat was het maatschappelijk klimaat waarin de jonge gymnasiast en latere hoogleraar opgroeide. Het archetype illustreert dat. Zelfs studenten die door de DDR als uitmuntend worden onderscheiden zijn niet vrij in hun studiekeuze.¹²

De combinatie van hoofdtoon en ondertoon die bij de duidingen van de overlevers wordt gehoord leidt tot de conclusie dat de ontwikkelingen aan het begin van de biografie grote invloed op de het latere verloop van de levensloop bij de *Wende* hebben. Partij en staat zetten al op jonge leeftijd op cruciale momenten de toon. De keuzemogelijkheden voor ‘de wetenschappers in wording’ zijn wel aanwezig, maar worden in vergelijking met westerse maatschappelijke stelsels flink beperkt door het maatschappelijke systeem van de DDR. Kortom, staat en partij leggen de fundamente van de biografie. Deze systeemdominantie bepaalt in belangrijke mate het latere effect van de *Wende* op de voortzetting van de biografie in het verenigde Duitsland. Partij en staat zijn daarmee de ‘voorbesteders’ van de levensloop. Dat inzicht leidt tot een tweede ongerijmdheid. Ook bij de overlevers die in gevarieerde tonen de effecten van de *Wende* duiden domineert het maatschappelijke systeem de biografische ontwikkeling. Deze alom aanwezige systeemdominatie leidt ertoe dat professoren met een beroepspraktijk die in beperkte mate systeemgevoelig is, toch slechts in beperkte mate invloed op het verloop van hun beroepspraktijk bij de *Wende* hebben.

Bij het luisteren naar de gevarieerde toonzetting blijkt dat hoofdtoon en ondertoon in volume kunnen wisselen. De ondertoon van de

12 5.2.1.

dominantie van partij en staat verlaat soms de achtergrond en overstemt de gematigde hoofdtoon van veel overlevers. Deze duiders hebben dan heimwee naar hun oude staat en hun verloren leven. Dan horen we dat het socialisme een betere basis voor een maatschappelijk bestel is. Daarom had de DDR met een *Dritter Weg* moeten worden gered. Ze willen hun succesvol in de DDR opgebouwde biografie niet verloochenen.

Deze wisseling van toon is te beluisteren bij twee fragmenten uit een getuigenis van een overlever die overtuigd lid van de SED was. Hij verwijst daarbij naar zijn wetenschappelijke fundamenteën in de DDR: “We hebben steeds gezegd we kunnen dialectisch denken. We kunnen in tegenstrijdigheden denken (...) Dat is de van Hegel afstammende dialectische methode. Daaruit ontstond het slagwoord dialectisch en historisch materialisme.” Voor deze hoogleraar geneeskunde betekende dat hij zich concentreerde op de patiënten, niet op de wetenschap. In navolging van Hegel werd die door hem als ‘bovenbouw’ getypeerd: “Men had een andere manier van denken, ook in de wetenschap.”¹³

Het tweede voorbeeld van de dominantie van de staatsideologie bij de groep overlevers komt voort uit een eerder beschreven getuigenis waarin wordt verhaald hoe deze hoogleraar een boek van hem na de *Wende* voor heruitgave aanpast door enkele marxistische passages weg te laten.¹⁴

Een derde duiding maakt zichtbaar dat wetenschappers ook bij deze, minder ideologisch afhankelijke disciplines hun werk richtten op de doelen en prioriteiten van de staat en daarop anticiperen: “Bij de statelijke planningscommissie werd gevraagd (...) wat hebben jullie nodig, wat kan de vaksectie voor jullie doen.”¹⁵ Hun socialistische

13 „Wir haben immer gesagt, wir können dialektisch denken. Wir können in Widersprüchen denken. Das ist (...) die von Hegel stammende dialektische Methode. Das wurde dann zu dem Schlagwort, Dialektischer und Historischer Materialismus. (...) Wir haben Medizingeschichte immer gesehen von der Patientenseite. Wir waren Patienten zugewandt, nicht der Wissenschaft, dem Oberbau. Man hatte eine andere Denkweise, auch in der Wissenschaft. Das ist nicht spektakulär, nicht, dass man dadurch zu besseren Ergebnissen kommt, aber man ist innerlich anders eingestellt, als wenn man bloß so ein Forscher ist, den das nicht interessiert, was für Wirkungen das auf die Mehrheit der Leute hat. Das war eben das, was der Marxismus uns so eingeimpft hat.” (o)1,26,6)

14 Zie voetnoot 7.

15 „Es wurde bei der staatlichen Plankommission nachgefragt. Das war ja das große Planungsorgan, und jeder Bezirk hatte dann eine Plankommission, auch Berlin hatte

biografie of hun in het socialisme ingebedde functie leidde hen naar de plandoelstellingen van de staat.

Een vierde duiding laat zien dat een hoogleraar geen andere mogelijkheid had dan zich neer te leggen bij deze staatsdominantie, wilde hij althans zijn beroep kunnen blijven uitoefenen: Ik kon door de invloed van de DDR bepaalde projecten niet uitvoeren.¹⁶ Sommige overlevers probeerden met deze ideologische beperking zo creatief mogelijk om te gaan om hun speelruimte te vergroten. Dat ging bij de bèta-achtige disciplines wat gemakkelijker dan bij de wetenschapsgebieden die een veel grotere systeemafhankelijkheid hadden. Maar de bèta-achtige gebieden zijn vaak afhankelijk van infrastructuur en grondstoffen. Daar waren partij en staat voor nodig. Zo kon via deze beroepsaspecten de systeemafhankelijk toch weer in volle omvang ontstaan.

Naast staatsocialistische effecten bestonden ook nog andere staatsinvloeden op de beroepspraktijk van bèta-achtige disciplines. Deze vakgebieden werden ingezet voor de bevordering van het prestige van de DDR-staat. Zo wordt verhaald over de belangrijke rol die de internationale kennisolympiaden bij wiskunde en natuurwetenschappen speelden of over het belang dat partij en staat aan deze wetenschapsgebieden toekenden bij grote internationale wetenschapsprojecten als de ruimtevaart of natuurwetenschappelijk onderzoek. "Er moesten bij internationale olympiaden gouden medailles worden gehaald."¹⁷ De interactie tussen wetenschap en staat heeft dan een meer rationeel, zakelijk karakter. Het belang van de socialistische staat was prestige te kunnen uitstralen.

De verschillende tonen door de overlevers laten nuances horen als de invloed van beide Duitse staten op hun werk met elkaar wordt vergeleken. De tonen wisselen zich af. Bij de overlevers klinkt niet een voorkeur voor het ene dan wel het andere type Duitse staat door. De overlevers zien ruim tien jaar na de *Wende* bij beide staten positieve en negatieve aspecten. De toon voor de BRD-staat heeft bij hen geen ander

eine Plankommission, da wurde gefragt, was braucht ihr, was könnte die Sektion für euch machen. Das war politisch fast gesteuert. Es sollte eine angewandte Forschung gemacht werden."(++)_{1,3,p13})

16 „Der DDR hat meine Forschungsarbeit beeinträchtigt. Bestimmte Projekte, die ich machen wollte, konnte ich nicht machen.“ (++)_{1,4,p14})

17 Ibid.

register dan de toon voor de DDR-staat: “Ik heb vroeger op de staat gescholden (...) en doe dat nu weer.”¹⁸ Deze terughoudende en afstandelijke positie ten opzichte van het statelijk stelsel waarbinnen ze leven bepaalt de hoofdtoon van de overlevers. Die is ook te horen als ze de invloed van ‘de ideologie van de DDR’ vergelijken met die van ‘het kapitaal van de BRD’. Door grote kapitaalinjecties van de BRD in de (voormalige) DDR verbeteren de infrastructuur en andere voorzieningen aanzienlijk. Dat erkennen ze. Maar: “voor de *Wende* hadden we het dictaat van één partij en één ideologie. Dat was erg, heel, heel erg. Maar na de *Wende* kregen we het absolute dictaat van de heerschappij van het geld. Dat is net zo erg en dodelijk.”¹⁹

Bij een vergelijking door een overlever van de invloed van de twee sterk uiteenlopende staatsideologieën op zijn leven wordt een derde ongerijmdheid bij de duidingen ontdekt. Zijn duiding gaat zo: in een dictatuur mag een individu niets zeggen, maar als het individu bij uitzondering toch zijn stem verheft kan dat grote invloed uitoefenen op de socialistische eenheidsstaat. In een democratie is het gemeengoed dat het individu altijd alles zegt, maar dat heeft weinig effect op de staat.²⁰

De overlevers nemen wel enige afstand van hun beroepspraktijk in de DDR maar niet veel. Dat illustreert een vergelijking van de omgang met het individuele talent van een student in beide typen staten: “In de DDR

18 „Mein Verhältnis ist nicht anders geworden. Leider nicht. Ich habe früher über den Staat geschimpft, habe aber offiziell nichts getan, und jetzt mache ich das genauso.”(o)I,4,p14)

19 „Vor der Wende hatten wir das absolute Diktat einer Partei und einer Ideologie. Das war schlimm, ganz, ganz schlimm. Aber nach der Wende bekamen wir das absolute Diktat der Herrschaft des Geldes. Und das ist genauso schlimm und tödlich.(...) Ich unterliege keinem ideologischen Zwang, aber ich unterliege der absoluten Diktatur des Geldes.” (o)I,2,p28)

20 „Das Verhältnis zum Staat, das ist der Unterschied zwischen einer Diktatur und einer Demokratie. In eine Diktatur darf man nichts sagen, aber wenn man etwas gesagt hat, dann kriegte man auch etwas geändert. Die Bundesrepublik ist eine Demokratie. Man kann sagen was man will, aber man ändert nichts. Wenn ein Wissenschaftler in der DDR den Mut gefaßt hatte, einmal an höchste Stellen heranzugehen, und wenn das, was er vorbrachte, plausibel war, dann erreichte er zuweilen viel. In der Demokratie können wir mit dem Kanzler oder Minister reden. Die sagen, ich sehe das ein, das ist nicht richtig so, aber wir haben dazu einen Beschluß, und wir habe dazu eine Kommission, und wir haben dazu eine Befragung, wir haben einen Ausschuß gebildet und dann ist es natürlich sehr schwer, durch alle Gremien hindurch, um eine Entscheidung zu bekommen. ... nach zwei, drei Jahren.”(o)I,15)

ging men anders met de elite om.”²¹ De gerichtheid op excellentie begint in de DDR al op de middelbare school. De scholen en de universiteit gaan op zoek naar het talent van de toekomst. Dat wordt samengebracht in speciale, kleine groepen. Voorafgaand aan de toelating tot de universiteit worden talentvolle middelbare scholieren door docenten en hoogleraren voorbereid op de universitaire studie. Dat leidt ertoe dat deze talentvolle gymnasiasten soms al in het tweede jaar van de universiteit kunnen beginnen en dat bij internationale olympiaden DDR-studenten de hoogste scores behalen. Vooral de disciplines wiskunde en natuurwetenschappen zijn daarbij vermaard. Dit beeld past in het algemene kader waarmee de DDR met zijn universitaire studenten omgaat. Ze moeten de elite van de maatschappij worden. Daarom wordt er geselecteerd bij de toelating van studenten. Daarom is er kleinschalig onderwijs in seminargroepen. Deze onderwijsaanpak leidt volgens de overlevers tot betere resultaten. Er was voor de *Wende* een zeer hoog studierendement. Na de *Wende* keldert dat: “De output was in het Oosten gecontroleerder.”²² De studie in de DDR was praktijkgericht en liet minder individuele keuzes toe. Daardoor had iedere student “een solide en omvangrijke basiskennis.”²³

Deze kleinschalige, selectieve en strak gestuurde onderwijsaanpak van de collectieve staat contrasteert met het massale, selectie- en keuzevrije onderwijs van de individualistische samenleving van de BRD: “Nu worden (...) de goede studenten weggedrukt door de massa van de slechten.”²⁴ Er bestaat bij de overlevers kritiek op de ideologisch gemotiveerde selectiepraktijk in de DDR, maar er is ook waardering voor het effect van deze selectie op de onderwijskwaliteit van de DDR-universiteit.²⁵ Deze duidingen leiden tot een vierde ongerijmdheid: Een

21 „Man hat jetzt sehr, sehr viel gegen Elite-Bildung. In der DDR ging man anders mit der Elite um.”(–)1,1,p7)

22 “Die Regelstudienzeit, die wird ja fast nie eingehalten.(...) Der Output war im Osten kontrollierter. Der ist heute auch nur mäßig kontrolliert.” (+)1,25,p7)

23 „Das Studium hatte einen ziemlich starken Praxisbezug.(...) Das Positive war dabei, daß jeder Student ein recht solides und umfangreiches Grundwissen erwarb.” (+)1,1,p9)

24 „Es gab also da eine ganz gezielte Förderung von hochbegabten Schülern. Heute werden beim Massenstudium die guten Studenten erdrückt durch die Masse der schlechten.”
(-)1,1,p9)

25 „Man hatte die eigenartige Idee, man mußte so viele Studenten zulassen, wie man am Ende Absolventen brauchte. (...)Erstens überhaupt begrenzte Zulassung, zweitens

collectieve staat richt zich op selectie van talentvolle individuen. Een individualistisch georiënteerde staat richt zich op de massa van studenten.

Uit het geheel van duidingen van de overlevers van de effecten van de *Wende* op het onderwijs blijkt dat het verlies van waardevolle aspecten van het universitaire onderwijs in de DDR bij hen zwaar weegt. De positieve elementen die met het westerse onderwijssysteem samenhangen, als de grotere persoonlijke vrijheid, de vrije studiekeuze en bronnenraadpleging worden onderkend, maar het massale karkater van het westerse onderwijssysteem, het verlies van een stevig, breed en praktijkgeoriënteerd basiscurriculum, het lage studierendement en de lange studieduur stemmen de overlevers tegelijkertijd ook negatief. De uiteindelijke balans van alle effecten van de *Wende* op het onderwijs is daardoor volgens de overlevers nauwelijks positief.

Bij het eerder gepresenteerde globale beeld van alle duidingen door de vier groepen getuigen is gebleken dat de kritische noten bij de effecten op het universitaire onderwijs algemeen worden gedeeld door de andere groepen getuigen. De duidingen door alle groepen leidt tot een gematigd negatieve slotconclusie over de gevolgen van de *Wende* voor de onderwijspraktijk van hoogleraren van de Humboldt-Universität.

Dit kritische oordeel over de effecten van de *Wende* op het onderwijs contrasteert met het goede effect op het wetenschappelijk onderzoek. Dat wordt door de overlevers onmiskenbaar als positief gezien. Dat positieve effect op de onderzoekspraktijk van hoogleraren is bij de duidingen van alle groepen te zien.

Ook bij de duiding van de *Wende*-effecten op de onderzoekspraktijk onderscheiden de overlevers zich van de andere groepen door hun afgewogen vergelijking van de positieve en negatieve effecten van hun onderzoekspraktijk in de DDR met die in de BRD. Positief wordt gewaardeerd dat de individuele keuzemogelijkheden van de wetenschappers na de *Wende* groter zijn, maar dat gaat volgens hen ten koste van taakverdeling, teamwerk en het collectieve belang: “De mogelijkheden in vergelijking met de DDR zijn ongelofelijk groot.”²⁶

ideologische Bewertung, und drittens soziale Aspekte. D.h. Bevorzugung von Arbeiter- und Bauernkindern. Ich muß eigentlich sagen, die niedrige Zahl war besser, weil man mit denen arbeiten konnte.”(+)I,2,p7)

26 „Die Möglichkeiten im Vergleich zur DDR sind ungeheuer groß. Forscher sein zu wollen, birgt oft die Gefahr, sich dem Kommerz zu prostituieren. (...) (M)an hat die

Maar deze positieve duiding wordt onmiddellijk gevolgd door de negatief geduide verlokkingen van externe financiers en de commercie waaraan individuen bloot staan.²⁷ Dat schaadt de collegiale afstemming en taakverdeling. Dat gaat volgens hen ten koste van het totale effect van wetenschappelijk onderzoek.

Uit de duidingen blijkt dat sommigen moeite hebben met de nieuwe balans tussen de invloed van het individu en die van de staat om te gaan. Er wordt aandacht gevraagd voor de nadelen van de vergroting van de persoonlijke invloed: “Daarvoor levert noch de staat noch de maatschappij een recept. Dat is voor mensen een moeilijk te verdragen situatie.”²⁸ Dan wordt aandacht gevraagd voor de samenhang tussen het aspect van de persoonlijke verantwoordelijkheid en de Duitse *Sonderweg*: “We weten dat juist in Duitsland het eenvoudiger is mensen achter een vlag te verzamelen dan achter een gedachte.”²⁹

Als alle duidingen van de overlevers zijn gehoord ontstaat het slotbeeld van een gematigd positief effect van de *Wende* op hun werk. Het effect op de aspecten financiën en infrastructuur wordt zeer positief beoordeeld, op onderzoek positief, op organisatie en relaties gematigd positief en op de vele facetten van hun onderwijspraktijk is de balans van alle invloeden van de *Wende* positief noch negatief. Terwijl deze groep hoogleraren hun werk bij de *Wende* kunnen voortzetten, wordt de selectie en benoeming van professoren bij de *Wende* door hen toch negatief beoordeeld: “Daar speelde zich natuurlijk iets verschrikkelijks af.”³⁰ Deze negatieve duiding van de gevolgen van de benoemingspraktijk bij de *Wende* door de groep overlevers wordt met zijn negatieve

ganze Welt voller Verlockungen. Eigentlich ist man all diesen Verlockungen ausgeliefert. Irgendwie ist da wohl ein Verantwortungssystem, aber das ist düster, indifferent. Das System muß hier sein, da drin (zeigt auf seinen Kopf -AG-). Das ist die Verantwortung des Hochschullehrers.” (+)1,15,p14)

27 Ibid.

28 „Dafür liefert weder der Staat noch die Gesellschaft ein Rezept. Das ist für viele Leute eine schwer zu ertragende Situation.” (+)1,15,p14)

29 „Wir wissen, gerade in Deutschland fällt es viel leichter, Leute hinter einer Fahne zu versammeln als hinter einem Gedanken.” (+)1,15,p14)

30 „Da spielte sich natürlich auch was ganz Grausames ab. Derjenige, der nicht berufen wurde, der also nicht wieder das wurde, was er gewesen ist, deutscher Professor, Ost oder West, hat ja immer so einen elitären Schuß gehabt. Und der es nun wieder geworden war, der wurde sehr schnell ein Westprofessor. Auch mit allen Unarten. Und wer das nicht geworden ist, der wurde eben ein Gegner.” (-)1,25,p2)

lading overtroffen door de groep die hun ambt door de *Wende* hebben verloren. Degenen die bij de *Wende* hoogleraar zijn geworden oordelen daarentegen positief over de selectie- en benoemingsprocedures bij de *Wende*. Dat beeld past in de algemene trend die bij de winnaars te zien is bij de duidingen van de *Wende*-effecten op alle beroepsaspecten. Deze laten in vergelijking met de overlevers gemiddeld gezien een iets positiever eindoordeel zien. De groep verliezers onderscheidt zich van alle andere groepen door meer negatief getoonzette duidingen.³¹

5.3.2 Winnaars

Winnaars komen evenals overlevers in alle wetenschapsgebieden voor. De bij het onderzoek betrokken groep bestaat uit tien *Ostprofessoren* die voor de Duitse vereniging nog geen hoogleraarsambt bij de Humboldt-Universität uitoefenden, maar wel als wetenschapper aan deze universiteit waren verbonden. Ze werden na de *Wende* tot hoogleraar bevorderd. De *Ostprofessoren* in deze groep zijn gespreid over de volgende wetenschapsdisciplines: natuurkunde, informatica, geografie (2 hoogleraren), rechten, theologie, pedagogiek, kunstgeschiedenis, letteren (2 hoogleraren).

De winnaars kiezen zachte tonen bij het vertolken van hun ervaringen met de *Wende*. Als goed wordt geluisterd zijn de vele nuances te horen. Ze drukken de *unvollendete Umbruchstimmung* van hun persoonlijke *Wende* uit. Ja, de maatschappelijke omwenteling hebben ze in hun beroep succesvol doorstaan. Dat is hun hoofdtoon. Maar de ondertoon daarbij is dat deze omwenteling van hun leven en werk zeer veel energie heeft gevegd. Er is wel succes geboekt, maar de prijs is hoog. De vrijheid die ze bij de *Wende* hebben gekregen lijkt hen soms weer te ontglippen door nieuwe afhankelijkheidsrelaties die hen in de nieuwe staat overkomen. Hebben ze wel aansluiting gevonden bij deze andere wereld? Wat is er eigenlijk anders? Wat blijkt daar toch hetzelfde te zijn als vroeger? Welke plaats moeten ze hun oude biografie geven? Heeft deze ook niet het fundament gelegd voor hun succes in de nieuwe wereld? Deze spanning tussen het oude en het nieuwe klinkt door. Om die goed te kunnen beluisteren eerst nog wat achtergronden van deze winnaars van de *Wende*. Deze sluiten aan bij de eerder beschreven biografiekenarakteristiek (5.1) en het archetypen (5.2).

31 Matrix globale scores, 4.1.

Sommigen van hen waren voor de *Wende* lid van de SED. Een gedeelte daarvan blijft ook na de *Wende* overtuigd socialist. Andere winnaars staan daar diametraal tegenover. Zij waren in de periode van de DDR juist niet voldoende trouw aan partij en staat. Daarom werden ze in de DDR niet als hoogleraar benoemd, of waren uit de DDR gevlucht en keerden na de *Wende* vanuit het westen terug. Bij de duidingen werken deze biografische verschillen tussen deze twee groepen winnaars door.

De SED-leden bij de groep winnaars leggen het accent bij het verschillende denkraam van waaruit men werkt. Dat leidt tot de duiding: In het westen is een student een niets. Die kan geen partner zijn. Die moet worden beleerd. Hij is lastig. Hij is een consument. Die hele hiërarchie professor, medewerker, student. Daar liggen werelden tussen. Vroeger was dat meer een eenheid. Wij hebben een andere socialisatie doorgemaakt. Nu lijkt een hoogleraar op iemand die tot de adel is toegetreden. Je mag je dan niet meer solidair gedragen.³²

Degenen die om ideologische redenen voor de *Wende* geen hoogleraar mochten worden benadrukken dat de trouw aan partij en staat in de DDR ten koste gaat van de wetenschapsbeoefening. Een winnaar laat blijken dat hoogleraren dat zelf wisten: De Muur was pas kortgeleden geopend toen veel hoogleraren hun wetenschappelijke bijdragen (aan publicaties die voor de *Wende* waren voorbereid) terugtrokken. De opening van de Muur had voor de filosofische gedachtegang een zo grote invloed gehad, dat die mensen plotseling op het idee kwamen hun artikel toch maar niet te laten drukken. Niemand heeft hen volgens deze duider tot deze conclusie aangezet. Dat laat zien dat ze zich voor de *Wende* bewust waren van hun slechte geweten.³³ Aldus een bij de *Wende*-

32 „Als Professor aus der DDR hatte man einen anderen Denkraumen.(...)Ich meine, im westlichen Rahmen ist der Student ein Nichts. Der kommt als Partner überhaupt nicht in Frage, der ist zu belehren, der ist allenfalls lästig, oder er ist ein Konsument, oder er ist jemand, der aufmuckt ... Ich meine, diese ganze Hierarchie: Professor, Mitarbeiter, Student, da liegen Welten dazwischen und damals war das mehr eine Einheit (..) Wir sind anders sozialisiert.(...) Ich würde mal so sagen: Das geht zurück in der Denkweise auf Zeiten vor 100 Jahren, wo es noch den Adel gab. Naja, ich meine, der Professor ist so etwas wie eine Adelsrepublik. Es gibt sozusagen Wohlgeborene, und es gibt das gemeine Volk. Und das hat jeder Westprofessor, selbst die linken.(...)Also ein Professor ist das, was den Adelsschlag gekriegt hat. Man darf sich nicht mehr gemein machen.” (--)2,1,82)

33 “Kaum war die Mauer geöffnet, haben sehr viele ihre Beiträge zurückgezogen. Die

transformatie toonbepalende hoogleraar. In de DDR was hij van deze positie uitgesloten omdat hij een leidende rol in een kerkgemeenschap had.

De winnaars die om ideologische redenen in de DDR geen hoogleraar mochten worden accentueren bij hun duidingen de grote invloed van de socialistische eenheidspartij en de staat op de beroepspraktijk van hoogleraren: "Ik heb nu geen filter meer in mijn hoofd. Daardoor hoef ik me niet meer bij iedere zin af te vragen, kan ik dat nu wel zeggen."³⁴

De persoonlijke invloed van beide groepen winnaars op hun beroepsperspectief bij de *Wende* is het grootst van alle groepen. De SED-leden onder hen hebben zowel in de DDR als in de BRD politiek gezien een bewuste keuze gemaakt. Daarom hebben ze zich na de *Wende* erg moeten inzetten om hun beroep te kunnen blijven uitoefenen. De groep winnaars die de politieke keuze had gemaakt om zich af te zetten van de DDR-staat heeft juist daardoor onbewust zijn kansen op een hoogleraarschap bij de *Wende* verhoogd. De buiten hun invloedssfeer liggende 'staats-*Wende*' verschaft de winnaars plotseling en volkomen onverwacht kansen om hoogleraar te worden. Soms worden ze als DDR-vluchteling of gestrafte door de socialistische eenheidsstaat door de nieuwe staat 'geroepen' om hoogleraar te worden. Dan is het hoogleraarschap een gevolg van moeilijke individuele keuzes in de periode van de DDR. Sommige winnaars zien hun benoeming bij de *Wende* als compensatie voor de schade die hen door de DDR is aangedaan.

De deelgroep met winnaars die lid of sympathisant van de SED was stelt zich ondanks de carrièrekansen die bij de *Wende* voor hen ontstaan, terughoudend op. Het bereiken van een positie bij het selecte gezelschap van Oost-wetenschappers die het bij de *Wende* hebben gered, gaat

Maueröffnung hat für die philosophischen Gedankengänge einen so einschneidenden Einfluß ausgeübt, daß die Leute plötzlich auf die Idee kamen, meinen Aufsatz laß ich lieber doch nicht drucken. Ich meine, das sind natürlich wirklich schwerwiegende Kriterien, in den Köpfen der Verfasser. (...) Es hat sie doch niemand dazu gedrängelt, nicht zu veröffentlichen.(...)Da muß man sich immer klarmachen (...) das haben die alles schuldbewußt selber gemacht. Die haben ganz genau gewußt, was los ist. Das finde ich, ist eben leider ein starkes Indiz für ein schlechtes Gewissen." (++)^{2,14,p23}

34 „Ich persönlich kann mich mehr äußern als vorher. Ich fühle mich viel wohler dabei. Ich habe nicht mehr den Filter im Kopf bei jedem Satz, den ich sage, kannst du das jetzt sagen? Wer sitzt jetzt ringsum? Den Filter hatte ich immer. Den habe ich nicht mehr."(++)^{2,3,p85}

gepaard met veel inzet. Het kost hen veel energie om met hun SED-socialisatie in het westerse stelsel te kunnen functioneren.

De deelgroep met winnaars die juist tegenstander was van de staatsideologie is meestal eveneens behoedzaam met het duiden van de effecten van de *Wende*. Die terughoudendheid komt voort uit de (schier) traumatische ervaringen die ze voor de *Wende* door uitsluiting, bestraffing of vlucht hebben opgedaan.

Voor beide groepen winnaars geldt dat ze onzeker zijn en soms bang zijn fouten te maken bij de omgang met de nieuwe maatschappelijke code. Soms zijn winnaars leerlingen van ontslagen en door hen gewaardeerde leermeesters. Ze willen niet laten merken dat ze hun ambt veelal aan de ondergang van collega's te danken hebben. Ook daarom zijn ze behoedzaam bij het duiden van de *Wende*.

Voor beide groepen wetenschappers geldt bovenal dat hun biografie wordt gedomineerd door hun DDR-socialisatie. De invloed daarvan op hun verdere leven en werk kunnen ze na de *Wende* niet ongedaan maken. Bij de *Wende* overkomt hen het hoogleraarschap.

Dat verklaart waarom de getuigenissen van beide groepen winnaars terughoudend en kort zijn in vergelijking met de andere groepen getuigen. Hoewel de kwantitatieve scores bij de schriftelijke vragenlijst bij hen het positiefst zijn van alle groepen, valt bij de uitgesproken duidingen tijdens de interviews bij veel winnaars voorzichtigheid op. De korte duur van de interviews van de winnaars in vergelijking met de openhartigheid en lange duur van de interviews bij andere groepen illustreert dat. Dat wordt geaccentueerd door het lage volume van het stemgeluid van de winnaars.

Beide groepen winnaars zijn door de turbulentie die de *Wende* in hun biografie aanricht soms radeloos en sprakeloos. SED-getrouwen onder hen boeken successen in hun beroepspraktijk ondanks het feit dat het maatschappelijk systeem waarin ze waren voorbestemd voor het hoogleraarschap hen ontvalt. SED-tegenstanders boeken juist succes in hun beroepspraktijk omdat ze zich hebben afgezet tegen het maatschappelijk systeem. Dat leidt tot een vijfde ongerijmdheid: Het hoogleraarschap kan worden verworven met een goede relatie met staat en partij *en* het hoogleraarschap kan worden verworven omdat men juist een slechte relatie met staat en partij had. Deze biografische ongerijmdheden kunnen of willen de twee groepen winnaars niet expliciet duiden.

Bij de deelgroep winnaars die als sympathisant van de DDR-ideologie bij de *Wende* onverwacht tot het hoogleraarschap wordt geroepen, tekent zich nog een ongerijmdheid af. De zesde (schijnbare) tegenstelling bij de duidingen door de groepen getuigen luidt: een succesvolle DDR-biografie van een jonge generatie wetenschappers levert hen bij de *Wende* een hoogleraarschap in de nieuwe staat op, door het verlies dat hun leermeesters bij de overgang naar de nieuwe staat moeten incasseren op de in de oude staat eveneens succesvol opgebouwde biografie. Wat de leermeester niet vermag, wordt zijn leerling vergund. Anders gezegd: biografisch verlies van de één, levert biografische winst voor de ander op, terwijl de oude en nieuwe biografische context voor beiden dezelfde zijn.

De terughoudendheid bij de groep winnaars wordt door een enkeling onder hen doorbroken. Deze Ostprofessor neemt na de *Wende* een leidinggevende positie in. Daarom duidt hij de *Wende* in krachtige termen. Ontgelden moeten het dan de hoogleraren die samenwerkten met de socialistische partij en staat: “hoogleraren trokken bij de *Wende* spontaan hun in de DDR-periode geschreven artikelen voor wetenschappelijke tijdschriften in omdat ze zelf beseften dat deze ideologisch waren gekleurd.”³⁵ Na de *Wende* bleek dat de collega’s van de hoogleraren een grote rol speelden bij de censuur door staat en partij. Hoogleraren kwamen er na de val van de Muur achter dat collega’s strenger in de leer waren dan een staatssecretaris voor kerkelijke aangelegenheden.³⁶ Deze duiding laat zien dat hoogleraren in de DDR-

35 “Kaum war die Mauer geöffnet, haben sehr viele ihre Beiträge zurückgezogen. Die Maueröffnung hat für die philosophischen Gedankengänge einen so einschneidenden Einfluß ausgeübt, daß die Leute plötzlich auf die Idee kamen, meinen Aufsatz laß ich lieber doch nicht drucken. Ich meine, das sind natürlich wirklich schwerwiegende Kriterien, die in den Köpfen der Verfasser. (...) Es hat sie doch niemand dazu gedrängt, nicht zu veröffentlichen. (...) Da muß man sich immer klarmachen (...) das haben die alles schuldbewußt selber gemacht. Die haben ganz genau gewußt, was los ist. Das finde ich, ist eben leider ein starkes Indiz für ein schlechtes Gewissen.” (++)2,14,p23)

36 „Wir haben ja erst nach der Wende erfahren, dass eine Reihe von Kollegen der Theologischen Fakultät, die Zensur (...) geschrieben haben, anonym, geheim. Das ist natürlich ein Unding, dass es das gibt, dass es bei wissenschaftlichen Veröffentlichungen ein paar Kollegen gibt, die auf konspirative Weise das Votum dafür abgeben, darf er gedruckt werden oder nicht. Wobei diese Voten von den Kollegen über uns zum Teil schärfer sind als Voten, die ein Mitarbeiter des Staatssekretariats für Kirchenfragen geschrieben hat. Da hat der Marxist über die theologischen Manuskripte großzügiger geurteilt als diese Kollegen.” (++)2,14,p.30)

periode zich goed bewust waren van het ideologische kader waarbinnen men werkte. Sommigen van hen anticipeerden daarop door zelfcensuur, anderen plaatsten hun wetenschappelijk werk welbewust in het kader van het eenheidssocialisme van de DDR. Men wist dus wat men deed. Men beseftte dat men zondigde tegen de wetenschappelijke regels, aldus deze toonaangevende winnaar.

De kritische reflectie van sommige winnaars op de invloed van het socialistische stelsel op de beroepspraktijk in de DDR betekent niet dat de ze geen oog hebben voor de invloed die de nieuwe staat BRD na de *Wende* op hun werk uitoefent. "De universiteit functioneert natuurlijk binnen het kader van de ideologieën van de staat. Anders zou ze niet kunnen bestaan. Maar in de DDR was er maar één ideologie. Nu zijn er vele. Die kun je aanhangen of niet." Daarmee stemt het westerse maatschappelijk stelsel volgens een andere winnaar meer overeen met de principes van de wetenschap, dan dat van de voormalige DDR.

In overeenstemming met de kritische kantekeningen van de overlevers bij de effecten van de *Wende* op de onderwijspraktijk zijn de duidingen van de groep winnaars. "Er zijn zo weinig mogelijkheden om de studenten tot een snellere studie te bewegen. (...) Jullie studeren op kosten van ons allen. De staat betaalt jullie. Werk maar een beetje sneller, opdat het tot iets leidt."³⁷

Een tweede voorbeeld: "Positief is (...) dat studenten zich veel meer kunnen ontplooiën."³⁸ "Wat misschien negatief is dat studenten zich zo laten drijven en dat cultuur en disco's belangrijker zijn dan studeren. (...) In de DDR was er een korset en wisten we wat de studenten aan het einde moesten kunnen. Ze vonden ook meestal werk. Dat is vandaag voor een grote groep buitengewoon moeilijk."³⁹

37 „Insofern gibt es sehr wenig, was ich an der Wende negativ finde. Ach doch, eingefallen ist mir im Endeffekt, dass zumindest bei unserem Institut (...)so relativ wenig Möglichkeiten gibt, die Studenten zu einem schnelleren Studium zu bewegen. Was mir missfällt, ist, dass ich da Studenten habe, die 14, 15 Semester studieren und es so wenig Handhabe gibt, zu sagen, also: ‚ihr studiert auf Kosten aller, der Staat bezahlt euch und nun macht mal ein bisschen schneller, damit ein Effekt rauskommt.“ (-)2,3,p8)

38 „Also auf der positiven Seite steht auf jeden Fall, daß die Studenten sich viel mehr entfalten können, wenn sie denn wollen, heute, als das früher der Fall gewesen ist. Und die guten Studenten machen das auch, so etwa 20 %.“ (+)2,23,11)

39 „Was vielleicht auf der negativen Seite steht ist daß so eine gewissen Systematik nicht für die Studenten gegeben ist, die sich intensiv um das Fach kümmern, sondern die das

Een duiding van een winnaar van de effecten op de organisatorische aspecten van de beroepspraktijk voert naar een volgende ongerijmdheid. Het rechtstatelijk systeem van de BRD, waarin de uitvoerende macht van regering, de controlerende macht van het parlement en de rechtelijke macht grondwettelijk van elkaar zijn gescheiden, geeft burgers en daarmee studenten en wetenschappers meer rechten dan in de DDR. Daardoor kunnen studenten bijvoorbeeld bij de rechter beroep aantekenen tegen beslissingen van staat, universiteit en hoogleraren. Om dat rechtssysteem te kunnen praktiseren is een omvangrijk en complex 'bureaucratisch systeem' vereist.⁴⁰ Daardoor worden de 'kameraadschappelijke' relaties van de kleinschalig georganiseerde DDR-universiteit in de massaliteit van de BRD gejuridificeerd: "Van mijn werkplek uit gezien is (na de *Wende* –AG–) alles veel formeler geworden."⁴¹ De rechten van het individu zijn in de DDR grondwettelijk ondergeschikt aan de grote, onwrikbare, niet aan democratische schommelingen onderhevige, en daarmee 'voorspelbare macht' van partij en staat. Door het opheffen van de dubbelstructuur neemt deze constante factor van partij- en staatscontrole bij de *Wende* op de universiteit af. Dat beperkt de institutionele invloed van universiteit en hoogleraren op bijvoorbeeld individuele studenten omdat de institutionele macht is onderworpen aan het rechtstatelijke systeem van de BRD. Met de rechtstatelijkheid neemt de bureaucratie toe en de institutionele macht ten gunste van het individu af. Dat is de eerste reden waarom de DDR voorspelbaarder functioneert dan de BRD. De tweede reden is dat op het basisniveau van de seminargroep, het instituut en de partijafdelingen binnen de universiteit, studenten, medewerkers en hoogleraren in kleinschalig verband hun organisatie en werkwijze binnen een strakke en daarmee duidelijke kadestelling van partij en staat met

mehr so treiben lassen. Für die also der Aufenthalt, die Kultur und die Diskos wichtiger sind als zu studieren. Was für die DDR-Zeit zu sagen ist, dass es eben so ein Korsett gewesen ist, und dass wir wussten, was die Studenten am Ziel können mussten und dass die dann zum allergrößten Teil auch eine Beschäftigung gefunden haben, was heute natürlich für eine ganze Menge ausgesprochen schwierig ist."(–)2,23,p19)

40 J. Habermas heeft dit effect uitvoerig geanalyseerd: *Theorie des kommunikativen Handelns* (1981).

41 "Da ist das auch wieder formal geregelt (...) da habe ich sehr viele Formulare auszufüllen, daß hinterher alles nachvollzogen werden kann. Und es gibt ja auch die Fälle, wo Leute geklagt haben. (...) früher hätte keiner klagen können. (...) Von meinem Arbeitsplatz aus gesehen ist alles formaler."(–)2,1.p41)

elkaar kunnen overeenkomen. De derde reden voor de voorspelbaarheid van de eenheidsstaat is dat hoogleraren met een DDR-biografie vertrouwd waren met de omgang van de maatschappelijke codes van de DDR en onbekend waren met die van de BRD. Daarom kunnen ze bijvoorbeeld geen volwassen beeld hebben van het functioneren van het westerse democratische stelsel. Hun referentiekader is het functioneren van de basisdemocratie in de *Deutsche Demokratische Republik*. Bij een socialistische eenheidsstaat staat niet het individu centraal, maar prevaleert het collectieve belang via de partijorganisatie en het functioneren van individuele leden daarbinnen, waaronder bijvoorbeeld hoogleraren. Dat contrasteert met het westerse beeld van een democratische ordening. Die is gebaseerd op de premisse dat een individu invloed op het gemeenschappelijke moet hebben. Deze westerse democratische orde leidt tot een andere 'voorspelbaarheid' dan het functioneren van de eenheidsstaat DDR. Deze twee contraire uitgangspunten van staatsordening leidt tot een zevende ongerijmdheid: een centralistische eenheidsstaat functioneert voorspelbaarder dan een democratische.

Nu de duidingen van de winnaars zijn gehoord komt het slotbeeld naar voren dat het totale effect van de overgang van een socialistische eenheidsstaat naar een democratisch stelsel voor hen positief is. Ze komen daarmee tot de positiefste duiding van de *Wende*-effecten van alle groepen getuigen. Het effect op de aspecten onderzoek, financiën en infrastructuur wordt door hen als zeer positief beoordeeld, op organisatie en relaties positief, op de vele facetten van hun onderwijspraktijk is de balans van alle invloeden van de *Wende* gematigd negatief, terwijl de selectie en benoeming van professoren bij de *Wende* positief wordt geduid. Deze duiding van de *Wende* komt grotendeels overeen met de beoordeling van de groep overlevers en externe waarnemers van de effecten van de *Wende*. Maar de duiding van de groep winnaars laat gemiddeld gezien een wat positiever eindoordeel zien. De groep verliezers onderscheidt zich van alle andere groepen door meer negatief getoonzette duidingen.⁴²

42 Figuur 4.2, matrix globale scores, hfdst 4.1.

5.3.3 Verliezers

De derde groep *Ostprofessoren* bestaat uit negen hoogleraren die door de *Wende*-transformaties hun ambt hebben verloren. Verliezers komen voor in alle wetenschapsgebieden. De bij het onderzoek betrokken hoogleraren komen voort uit alle hoofdrichtingen van de wetenschap: natuur-wetenschappen (3 hoogleraren), geografie, theologie, sociologie, wetenschapsgeschiedenis/dynamica (3 hoogleraren). Daarvan zijn 1 Ostprofessor en 1 senior onderzoeker afkomstig van de Academie van Wetenschappen van de DDR, waarvan de hoofdvestiging gelegen is naast de hoofdvestiging van de Humboldt-Universität. Er bestaan in de DDR-periode tussen beide gemeenschappen van wetenschappers intensieve vormen van samenwerking. Deze uitwisseling van ervaringen tussen de *Ostprofessoren* van de universiteit en die van de academie is na de *Wende* voortgezet. Daarom zijn deze twee wetenschappers bij deze groep gevoegd.

De verliezers hebben een voorliefde voor een scherpe toon: 'onrecht!' Door de *Wende* hebben ze hun hoogleraarsambt verloren. De meesten vinden dit niet terecht. Vrijwel alle hoogleraren die tot de groep verliezers behoren waren lid van de SED. De meeste verliezers vervulden een leidinggevende rol binnen partij en universiteit. Door de parallelle structuur van staat en partij was een combinatie van deze leidinggevende posities voor hen onvermijdelijk. Uit de eerder beschreven karakteristiek van hun biografie en door het inzicht in het archetype van de verliezer blijkt dat hun lidmaatschap van de SED vaak een bewuste keuze was die is gerelateerd aan hun biografische ontwikkeling. Daarin spelen de traumatische ervaringen met het Derde Rijk en de nasleep ervan een belangrijke rol. Na de ondergang van Hitler willen ze actief meewerken aan de opbouw van een ander, beter type staat. Daarom treden veel wetenschappers van deze biografiegroep bewust tot de SED toe. Daaraan lag de overtuiging ten grondslag dat uit het kapitalisme het fascisme was ontstaan. Het communisme had hen van het fascisme bevrijd. Het communisme of socialisme bood hen na de catastrofe van de Tweede Wereldoorlog een nieuw perspectief. Nogal wat verliezers zijn toen verdreven uit de meest oostelijke delen van het Derde Rijk. Ze hebben 'huis en haard' en vaak ook veel familieleden verloren. Niet zelden komen ze uit een arbeiders- en boerenmilieu voort. Ze wilden in de voorhoede van de nieuwe Duitse staat werken aan een nieuwe arbeiders- en boerenstaat en zo aan een betere maatschappij. "Nooit

meer fascisme” was daarbij het motto.⁴³ De keuzes die deze groep hoogleraren in de DDR-periode maakt is hierop voornamelijk gebaseerd. Deze groep voelde zich dan ook meestal niet door het socialisme gedwongen keuzes te maken die werden ingegeven om het partij- en staatsbelang soms bewust een belangrijker rol te laten spelen dan de wetenschap. Hun houding in de DDR was niet zelden gebaseerd op de persoonlijke les die ze van de turbulente Duitse staatkundige ontwikkeling wilde leren. Het fiasco van de ene Duitse staatkundige ontwikkeling, het Derde Rijk, leidt tot een welbewuste persoonlijke keuze voor een ander type staat, het eenheidssocialisme. Deze keuze leidt bij de *Wende* tot een catastrofaal effect op de eigen biografie, terwijl deze keuze juist was ingegeven de eigen biografie voorspoedig te laten verlopen. Ziehier de achtste ongerijmdheid.

De overgang van het juridische stelsel van de DDR naar dat van de BRD wordt geregeld in de verenigingswet. Daarmee krijgt de beroepspraktijk van hoogleraren bij de *Wende* een geheel ander wettelijk kader. Eerder is bij de groepen overlevers en winnaars al gebleken dat die wettelijke verandering grote invloed heeft op continuïteit en inhoud van het hoogleraarsambt. Hoogleraren verliezen op basis van die wet om drie redenen hun ambt. Dat speelt de winnaars in de kaart. De eerste reden voor een verlies van een hoogleraarschap was dat een wetenschapsdiscipline of specialisatie en daardoor hun functie bij de *Wende* werd opgeheven. Deze oorzaak voor beëindiging van het dienstverband komt ook bij ‘gewone’ veranderingen binnen een onveranderende staatkundige context voor. Maar in Duitsland is dit toch uitzonderlijk omdat de ambtenaar-hoogleraar echt ‘voor het leven’ wordt benoemd en daardoor niet kan worden ontslagen als hun functie wordt opgeheven. Daarom noemt de verenigingswet deze reden bij uitzondering expliciet.⁴⁴ De opheffing van de discipline was meestal een direct gevolg van de

43 “Unsere Generation ist in der Nachkriegszeit aufgewachsen. Wir hatten den Zweiten Weltkrieg zu verarbeiten. Der Gedanke, daß man sozusagen gesellschaftlich verantwortungslos bloß vor sich hin Wissenschaft treibt, und daß darin die eigentliche Freiheit der Wissenschaft bestände, dieser Gedanke war uns sehr fremd. Das haben wir wirklich als Spiel mit dem Elfenbeinturm verachtet. Aber wir haben geglaubt, und so lange die DDR noch gut funktionierte, war das auch eine weit verbreitete Überzeugung, wir müssen das Menschenmögliche tun, damit diese Gesellschaftsform sozusagen ihre Kinderkrankheiten überwindet und an Stärke gewinnt.” (-)3,29,pi-34)

44 Vertrag zwischen der Bundesrepublik Deutschland und der Deutschen

ideologiewisseling van de staat. Alle direct met de socialistische ideologie verbonden disciplines, als marxisme-leninisme en wetenschapsleer worden bij de *Wende* opgeheven. Dat leidde onherroepelijk tot ontslag. Hun door het Derde Rijk gevormde biografie heeft hen voortgestuwd voor een nieuwe orde te kiezen. Daarbij aanvaarde men al dan niet bewust dat partij en staat grote invloed hadden op de keuze van hun vakdiscipline. Bij de *Wende* hadden deze hoogleraren de pech dat hun vakspecialisme niet meer paste in de nieuwe orde van de BRD. Dat contrasteert met het grote belang dat de vorige staat hechtte aan hun taakuitoefening. Het verloop van hun biografie laat zien dat ze door een staatkundige verandering die voortkomt uit de turbulente Duitse geschiedenis, Winkler noemt dat de *Deutsche Sonderweg*, waarop ze persoonlijk geen invloed konden uitoefenen, padoes van favoriet tot paria vervallen.

Naast een ideologisch gemotiveerde reden is er nog een andere reden om een discipline op te heffen. Een hoogleraar kon zijn ambt ook verliezen als een discipline na de *Wende* minder prioriteit krijgt. Dat geldt bijvoorbeeld voor vrijwel een gehele faculteit die zich richtte op mindervaliden.

De tweede hoofdreden voor ontslag is dat men bij de open sollicitatieprocedure minder goed wordt beoordeeld dan de meeste westerse collega. De derde reden is dat men te veel had samengewerkt met partij en staat, een leidinggevende positie in de partij had, of actief is geweest bij de staatsveiligheidsdienst van de DDR.

De verenigingswet legt een direct verband tussen de mate waarin een hoogleraar met de DDR-staat coöpererden en hun geschiktheid voor het hoogleraarschap in de BRD.⁴⁵ Naarmate de loyaliteit met het socialistische karakter van de DDR-staat groter is, of naarmate er een hoge partijfunctie wordt bekleed, en door de dubbelstructuur betekent dat tevens ook een hoge universitaire of maatschappelijke functie, neemt de kans om in de BRD hoogleraar te kunnen blijven af. Loyaliteit aan de principes van de oude staat, wordt door de nieuwe staat op basis van een analoge loyaliteitseis afgestraft. Daarmee herhaalt de Duitse geschiedenis zich omdat elke Duitse staat deze loyaliteit verlangd, onafhankelijk van de principes of ideologie waarop hij is gefundeerd. Dat

Demokratischen Republik über die Herstellung der Einheit Deutschlands
– Einigungsvertrag – vom 31.8.1990, BGBl. II, S.889.

45 Zie bovenstaande voetnoot.

voert naar een nieuwe, negende, ongerijmdheid: trouw van hoogleraren aan de oude staat leidt tot uitstoting door de nieuwe staat omdat deze eveneens staatstrouw verlangt.

De kans op uitstoting is bij de geestes- sociale, en rechtswetenschappen het grootst en bij de bètawetenschappen en daarmee verwante disciplines het kleinst. Bij de eerste groep disciplines is het aantal ontslagen groot, omdat door de aard van de discipline de staatscontacten intensiever waren dan bij de tweede groep. Daar is het aantal ontslagen kleiner. Op deze wetmatigheid konden individuele hoogleraren geen invloed uitoefenen. Het effect van de beperking van de individuele invloed wordt versterkt door het gebrek aan vrije studie- en beroepskeuze in de DDR. Dat betekent dat een gedeelte van de hoogleraren hun beroepspraktijk verloren zonder veel ruimte te hebben voor al dan niet bewuste eigen biografische keuzes. Dat betekent dat de keuzes die partij en staat voor de toenmalige leerlingen, studenten en jonge wetenschappers decennia geleden hebben gemaakt grote invloed uitoefenen op de latere beroepskansen bij de *Wende*. Dit systeemafhankelijke effect op de beroepscontinuïteit is eerder gebleken bij de groep overlevers. Door ditzelfde effect op de beroepscontinuïteit bij de twee extreem verschillende groepen professoren overlevers en verliezers te ontdekken, ontstaat de tiende ongerijmdheid. Hoewel de effecten van de *Wende* op de beroepscontinuïteit van de overlevers en verliezers diametraal tegenover elkaar staan, zijn ze gebaseerd op dezelfde oorzaak: de grote invloed van het staatssysteem op de biografieën, waardoor er weinig ruimte was voor persoonlijke keuzes. Omdat de eigen keuzes in de DDR beperkt waren kan de ene groep hoogleraren haar ambt behouden, terwijl een andere groep hierdoor haar beroep juist verliest, zonder daar individueel (veel) invloed op te kunnen uitoefenen.

Naast deze paradoxale overeenkomst van de *Wende*-effecten op de beroepscontinuïteit bij de twee tegengestelde groepen overlevers en verliezers, treden er ook verschillen op in de mate dat men veel of weinig persoonlijke invloed kon uitoefenen op de ontwikkeling van haar of zijn persoonlijke en beroepsmatige biografie. Daarbij moet worden gerealiseerd dat in een socialistische eenheidsstaat de socialisatie en kaderpolitiek er juist op waren gericht om het individuele aspect te minimaliseren. Het verschil tussen 'veel' en 'weinig' persoonlijke invloed is daarom voor het overgrote deel van de professoren klein. Alleen degenen die aan de top van de hiërarchie functioneerden hadden een wat grotere keuzevrijheid. Bij een leidinggevende rol in de partij is de

persoonlijke invloed wel aanwezig, maar ook beperkt. Door de dubbelstructuur 'partij-staat' ging een leidinggevende rol binnen de universiteit of wetenschapssectie noodzakelijkerwijze gepaard met een leidinggevende rol in de partij. Dat liet geen ruimte voor persoonlijke keuzes, anders dan die leidinggevende rol in de wetenschap te weigeren. Toch sluit de verenigingswet deze hoogleraren categorisch van voortzetting van hun werk uit, zonder acht te slaan op persoonlijke motieven en gedrag. Daardoor bestaat er bij deze verliezende hoogleraren geen mogelijkheid te beoordelen welk aspect het grootste aandeel bij hun verlies heeft, de leidinggevende rol in de wetenschap of de leidinggevende rol in de partij. Persoonlijke keuzes bij de houding ten opzichte van partij, staat en beroepspraktijk konden daardoor bij de beroepsperspectieven tijdens de *Wende* geen rol spelen.

De individuele invloed van een gedeelte van de groep verliezers die bij de *Wende* niet is uitgesloten van sollicitatie is eveneens beperkt. *Ostprofessoren* zaten bij de sollicitatieprocedure buiten hun persoonlijke invloedssfeer in een nadelige positie ten opzichte van hun westerse collega's. Daarvoor waren verschillende redenen. Na de *Wende* werd onder leiding van een westerse hoogleraar, die het vakgebied reorganiseerde en de benoemingscommissie voorzat, een westerse canon ingevoerd.⁴⁶ De verliezende hoogleraren menen, dat door de geïsoleerde positie van de DDR ze niet goed bekend konden zijn bij hun westerse collega's in de sollicitatiecommissies. Tenslotte beschikten de hoogleraren in de DDR over minder mogelijkheden om hun beroep uit te oefenen. Dat alles stelt hen bij de *Wende* op achterstand zonder dat ze daar persoonlijk invloed op konden uitoefenen.

Deze verschillende omstandigheden van de verliezende hoogleraren hebben met elkaar gemeen dat ze frustratie veroorzaken. Bij de deelgroep verliezers die (relatief) veel invloed kon uitoefenen komt die frustratie voort uit het wegvallen van het ideologische fundament onder hun tot de *Wende* zeer succesvol ontwikkelde biografie en carrière: "Natuurlijk was er het fenomeen van de zelfcensuur. Dat is overal zo. Omdat in het openbare optreden (in de BRD) een veel grotere waarde wordt gehecht aan de uitstraling in de media, is denk ik de zelfcensuur daar nog veel meer ontwikkeld. (...) De Westduitser laat zich niet

46 Raiser, Th., 1998, pp 70-79. Dat gebeurt op basis van artikel 38 van het verenigingsverdrag die een „*einheitliche deutsche Wissenschafts- und Forschungslandschaft*” bepaalt. (curs. AG).

onbevangen zien. Hij controleert voortdurend zijn optreden. In zoverre is het argument van de zelfcensuur (in de DDR) een argument dat doodslaat.”⁴⁷

Bij de tweede deelgroep die geen of weinig persoonlijke invloed kon hebben ontstaat frustratie door een gevoel van machteloosheid en onbillijkheid: “Ik leef zonder teleurstelling. Ik zie het woord teleurstelling zeer positief. Ik wil niet met teleurstelling leven en ik zie ook het moment dat de universiteit zich steeds weer vergist.”⁴⁸

Terwijl hun beroepspraktijk in elkaar stort en de voor hen vertrouwde ankerpunten van de socialistische staat en partij plotseling verdwijnen, moeten ze een manier vinden om met de nieuwe maatschappelijke code om te kunnen gaan. Zo proberen ze hun relatie met de nieuwe staat een plaats te geven in hun biografie. Vooral bij deze groep verliezers wordt duidelijk hoe groot de invloed van de vele wisselingen van de Duitse geschiedenis op de gebroken biografie is: “*ich bin ja an dem Punkt sehr*

47 “Natürlich gab es dieses Phänomen der Selbstzensur, und das gibt es überall. Weil auf das öffentliche Auftreten, auf die Medienperformance viel größerer Wert gelegt wird als in der DDR, ist, denke ich, die Selbstzensur noch viel mehr entwickelt. Es gab mal, gleich nach 1990, als unsere Leute in großem Umfang die Westdeutschen näher kennenlernten, da gab es einen Witz(...): Im Osten wurde das Abitur nach 12 Jahren abgelegt, im Westen gab es ein dreizehntes Schuljahr. Und da wurde gefragt, warum braucht man im Westen zum Abitur 13 Jahre? Die Antwort war, ein Jahr ist Schauspielunterricht. Das haben wir gesehen. Der Westdeutsche gibt sich nicht unbefangen, er kontrolliert ununterbrochen seine Performance. Und insofern ist natürlich dieses Argument mit der Selbstzensur sozusagen ein Totschlagsargument. (...) Man überlegte sich, was man wirklich geschrieben hat, wenn man etwas veröffentlichte, und man überlegte vor allen Dingen, wie man es formulieren könnte, damit man das, was man gerne unterbringen wollte, auch tatsächlich unterbringen konnte. Die haben (nach der Wende –AG–) nicht gesagt, das darfst du nicht oder so. Aber folgendes ist passiert: Sie wollten immer für die Selbstdarstellung des WZB (WissenschaftsZentrumBerlin) einen bestimmten Stil, z.B. für ihre Mitteilungsblätter (...). Und ich hatte einen Artikel drin. Da sagte die leitende Mitarbeiterin, die dafür zuständig war, kommen sie doch mal, wir müssen ihren Artikel noch einmal besprechen. Es ist alles in Ordnung, aber wir brauchen noch etwas, um das outfit des WZB noch etwas anders darzustellen. Dann habe ich also mit ihr zusammen (...) schon einige Sätze umgeschrieben usw., ganz freundschaftlich. Und nachher, als es gedruckt wurde, treffe ich also ... Und der sagte zu mir, sagen Sie mal, der Artikel ist aber nicht von ihnen? Das ist nicht ihr Stil. Das war WZB.”(o)3,28,p1-34)

48 “Ich lebe ohne Enttäuschung. Ich sehe das Wort Enttäuschung sehr positiv. Ich will nicht mit Enttäuschung leben und sehe auch im Augenblick, wie sich die Universität immer wieder selber täuscht.(o)3,18,p1-16)

unerbittlich.”⁴⁹ Ze voelen zich slachtoffer van deze *Sonderweg*. De bijzondere Duitse staatkundige ontwikkelingen brengen steeds weer andere ideologieën aan de macht, maar de hoogleraar-ambtenaar behoudt volgens de duiding van deze verliezer tot die verschillende politieke stelsels steeds een afhankelijke relatie: Dat ziet u het allerbeste bij de Duitse traditie aan de ambtenarenwet. Joodse collega’s werden op basis van hun Joodse traditie niet toegelaten tot een Duitse universiteit. Men achtte ze door hun Joodse traditie niet waardig een Duitse staatsideologie te ondersteunen. Dan kwam de liberalisering van de Weimarer Republiek. Die werd ook niet geduld. Tijdens het fascisme was het absoluut duidelijk dat men een partijteken moest hebben. In de tijd van de DDR moest men ook een partijteken dragen, aldus de duiding van deze verliezende hoogleraar.⁵⁰ Deze duiding voert naar de elfde ongerijmdheid: hoewel de bijzondere Duitse historische ontwikkeling steeds sterk van elkaar verschillende ideologische stelsels aan de macht brengt, blijft de afhankelijkheidsrelatie van de ambtenaar-hoogleraar met deze verschillende typen staten en ideologieën onveranderd.

Deze sterke wisselwerking tussen biografische ontwikkeling en staatkundige ontwikkeling legt de basis voor de duidingen van de verliezers. Door de manier waarop het selectieproces van hoogleraren bij de *Wende* gestalte krijgt zien ze dat zowel de DDR als de BRD hoogleraren beschouwen als ondersteuners van de staat. Ze zien daarbij een ononderbroken historische lijn in de Duitse staats- en wetenschapstraditie waarin de staat invloed op wetenschap en *Bildung* door de universiteiten uitoefent. De hechte band tussen staat en

49 “Das sehen Sie am allerbesten in der deutschen Tradition, an dem sog. Beamten-gesetz, nämlich der Zulassung jüdischer Kolleginnen und Kollegen an die deutsche Universität. Die sind nicht zugelassen worden aus dem Grund der Zugehörigkeit zur jüdischen Tradition. Und von daher waren sie eigentlich nicht würdig, eine deutsche Staatsideologie zu tragen. (...) Daß es dann auf einmal eine Liberalisierung der Weimarer Republik gegeben hat, aber die auch nicht geduldet wurde. Daß man auch gesehen hat, daß jüdische Kolleginnen und Kollegen hohe wissenschaftliche Forschung an der Universität betrieben haben, z.B. Einstein, oder wenn Sie einen Teil der jüdischen Nobelpreisträger nehmen, aber letztendlich das nur quasi notgedrungen gelaufen ist. Das ist nicht aus freien Stücken für die Wissenschaft gelaufen. Also, ich bin ja an dem Punkt sehr unerbittlich. Dann war natürlich in der Zeit des Faschismus völlig klar, da mußte man ein Parteiabzeichen haben, in der Zeit der DDR war es auch völlig klar, mußte man ein Parteiabzeichen tragen.” (o)3,r8,p1-r6)

50 Ibid.

wetenschap komt tot uitdrukking door het ambtenaarschap.⁵¹ Dat heeft in Duitsland door de historisch bepaalde dominantie van de staat een hoge status met privileges.

Veertig jaar later wordt onder een totaal ander politiek en maatschappelijk gesternte in de (oude) BRD een *Berufsverbot* voor leden van de *Deutsche Kommunistische Partei (DKP)* afgekondigd omdat ze niet geschikt werden bevonden om ambtenaar te worden. Het is de bij velen gerespecteerde toenmalige SPD-kanselier Brandt die, ten tijde van de stadsguerrilla in de zeventiger jaren van de vorige eeuw door de Baader-Meinhofgroep, voor dit besluit *alle* Duitse deelstaten achter zich krijgt.⁵² Dat gebeurt op het moment dat in Italië, Frankrijk en Nederland, om enkele voorbeelden in het westen te noemen, communisten leidinggevende posities innemen en ambtenaar kunnen worden. Dat een links-liberale Duitse regering in dezelfde tijdsfase in West-Duitsland met brede politiek steun sommige communisten wil uitsluiten van staatsfuncties illustreert de diepgewortelde opvattingen over het type loyaliteit dat in Duitsland ‘altijd’ (sic) van staatsambtenaren en ambtenaar-hoogleraren wordt verwacht.⁵³

Dat leidt tot een twaalfde ongerijmdheid: de grote staatkundige discontinuïteit van Duitsland leidt tot grote continuïteit bij het type ambtenaarschap. In dat paradoxale veld opereert de Duitse professor. Het type ambt heeft een continue karkater, terwijl de uitoefeners ervan zijn gekoppeld aan de staatkundige actualiteit. Zowel de DDR als de BRD eisen staatsconform gedrag. Omdat de ideologieën van de twee Duitse staten elkaar uitsluiten leidt een ideologiewisseling tot de

51 „Der Staat ist sozusagen im wesentlichen der Schöpfer oder der Erhalter der Universitäten gewesen. Die Universitätsprofessoren waren Staatsbeamte, was sie ja durchaus nicht überall gewesen sind. (...) (I)m Prinzip war der Gedanke, daß der Staat der Veranstalter von Bildung ist, besonders von höherer Bildung. (...) Die staatliche Dominanz ist überall vorhanden gewesen.” (o)3,29,pr-34)

52 Grundsätze zur Frage der verfassungsfeindlichen Kräfte im öffentlichen Dienst, Beschluss der Regierungschefs der Bundesländer und Bundeskanzler Willy Brandt, 28.01.1972.

53 Dat Willy Brandt decennia later erkent heeft dat dit een grote politieke fout is doet aan de brede steun voor dit continue Duitse beginsel ten tijde van de Baader-Meinhofgroep niets af. Ook hier herhaalt de Duitse geschiedenis zich.

ondergang van veel ambtenaar-hoogleraren.⁵⁴ Daarom menen de verliezers dat hun verlies geplaatst moet worden in een patroon dat historisch is bepaald: op vergelijkbare momenten en om analoge redenen hebben hoogleraren in de geschiedenis van de universiteit hun ambt verloren. Bij de groep verliezers overheerst daarom het beeld dat de wetenschap altijd afhankelijk is van de staat: “De overeenstemming tussen de belangen van de staat en die van de wetenschap komt of door ideologie of door kapitaal tot stand. Het afhankelijkheidsmechanisme werkt hetzelfde. Alleen de doelen zijn verschillend.”⁵⁵

De duidingen van de overtuigde SED-leden van de groep verliezers laten zien dat hun beoordelingen van de effecten van de *Wende* geheel in het teken van de dubbelstructuur partij-staat staan: “*Das wurde natürlich abgestimmt mit der Zentrale, das war also nicht chaotisch im Selbstlauf.*”⁵⁶

Daarop is immers hun biografische ontwikkeling gebaseerd. Ze vinden het vanzelfsprekend dat ze bij hun beroepsuitoefening in de

54 “Ich bin ein loyaler Staatsbürger. Ich akzeptiere zunächst einmal die Obrigkeit, die da ist. Ich bin nicht aufsässig. Nicht mehr Revolutionär. Aber ich habe kein Verständnis für die Art und Weise, wie man uns abserviert hat. Ich kann nicht verstehen, dass man in seinem Staat nicht auch politisch anders Denkende in verantwortlichen Funktionen tragen kann. Warum soll das nicht möglich sein. Diese Toleranz, die dazu notwendig wäre, die hat auch die Bundesrepublik dieser Zeit nicht gezeigt, seit der Wende oder der Erneuerung. Man hat der DDR vorgeworfen, dass sie intolerant war gegen Andersdenkende, aber die Bundesrepublik macht es genauso. Das verstehe ich nicht.(...) man war der Meinung dass Leute, die in führenden Positionen sind, eben doch politisch staatstragend sein müssen. Die Leute, die wir einsetzen, die müssen ja auch für den deutschen Staat eintreten. Deswegen können das nicht die alten sein aus der DDR.(...) Zuzeiten der konträren Haltung der beiden Systeme, als das noch sich gegenüberstehende Systeme waren, da kann ich ja auch noch verstehen, dass der Staat darauf achtet, dass seine in den Führungspositionen befindlichen Leute staatskonform denken und handeln. Aber nach der Aufhebung dieser Situation gibt es doch eigentlich überhaupt keinen Grund mehr zu sagen, dass irgendeiner der vielleicht mal anders denkt, uns gefährlich werden kann. Also ist doch die Systemkonfrontation gar nicht mehr da. Was stört dann den Staat, wenn irgendeine Person dann in irgendeiner Beziehung mal anders denkt. Insofern ist meines Erachtens die fehlende Toleranz fehl am Platz.” (--) 3,16,116)

55 „Ob Einengung durch Ideologie oder Kapital. Der Mechanismus ist gleich, nur die Ziele sind verschieden.” (o)3,18,37,38)

56 (--)3,28,11-34). Zie ook de andere getuigenissen van deze groep verliezers bij het aspect 3.5. in bijlage 1.

DDR anticiperen op de wensen van partij en staat.⁵⁷ Dat doen hoogleraren in westerse stelsels ook, menen zij.⁵⁸ Afgeleid van de socialistisch-communistische staatsleer hanteren de verliezers een eigen, DDR-specifieke duiding van Humboldts universiteitsidee. Humboldts leer verschuift bij hen van de eenheid van onderwijs en onderzoek, naar de eenheid van praktijk en theorie. In dat socialistisch-communistische adagium wordt de opleiding van 'staatsdienaren' geplaatst.⁵⁹ De idealistische kern van Humboldts staats- en universiteitstheorie wordt wel onderkend, maar niet als realistisch erkend. Daarom moet zijn leer worden aangepast aan het socialistisch realisme.⁶⁰ Het behoort tot de taken van een hoogleraar nieuwe generaties voor de staatselite op te

57 „Die Kreisleitung spielte natürlich eine bestimmte Rolle. Wir hatten jede Woche die sog. Sekretariatssitzung (...) Und jeder Sekretär war für seine Gebiete mitverantwortlich, Forschung usw. Eine Sektion oder ein Funktionalorgan, z.B. ein Direktorat für Forschung, die machten einen Forschungsplan. Und ich war verantwortlicher Sekretär, hatte mit dem Professor zu verhandeln und sagte, paß mal auf, du bereitest jetzt bitte eine Vorlage zu deiner Forschungsplanung vor, so wie du das weißt und kennst usw., und bringst sie ins Sekretariat ein, d.h. ich war der einbringende Sekretär. (...) Wir kriegten Sekretariatsvorlagen ein, zwei Tage vor der Sekretariatssitzung, damit alle Sekretariatsmitglieder das lesen konnten. Da saß dann aber auch der Rektor mit drin oder der erste Prorektor usw. Und dann wurde das sozusagen noch einmal begründet von dem Funktionaldirektor. Dann gab es Nachfragen, dann gab es Diskussionen, wobei man sagen muß, daß die Sachkenntnis auch unterschiedlich war. Denn einer, der für Agitation und Propaganda verantwortlich war, der kümmerte sich weniger um Details in den Naturwissenschaften. Und dann wurde ein Beschluß gefaßt, meinentwegen mit den und den Hinweisen, kann man dieser Linie folgen, wurde abgesegnet, zur Kenntnis genommen.(...) (-)3,34,34)

58 “Natürlich hat sich in der DDR unter den Bedingungen der zentralen Planung so eine, naja, Routine herausgebildet, daß man seine Produkte mit geeigneten Überschriften versah, daß sie auch noch Einleitungen und Schlußfloskeln bekamen usw. Aber ich meine, genauso selbstverständlich schreibt heute jemand seine Anträge für die DFG, mit der pragmatischen Überlegung, wie muß ich es denn wohl formulieren, daß es mit Sicherheit durchkommt. Und so ähnlich hat man in der DDR ... Wie muß ich etwas formulieren, damit das Planthema bestätigt wird. Erst wenn es bestätigt ist, dann habe ich die entsprechenden Mitteln dafür.”(o)3,29,p1-34)

59 “Der Staat hat natürlich auch immer sich ein gewisses Recht genommen, bestimmte Dinge von der Universität zu fordern, z.B. die Ausbildung seiner Staatsdiener, so wie es bei Humboldt formuliert ist.”(o)3,32,p21)

60 „Insofern hat es die berühmte Autonomie der Universität, Lehr- und Lernfreiheit, natürlich in diesem ganz absoluten Sinne sicherlich nicht gegeben. Die gibt es, glaube ich, nirgendwo.”(o)3,32,p21)

leiden om daarmee de doelen van de staat te kunnen realiseren. Onderwijs en onderzoek moeten volledig in het teken staan van de doelstellingen van de staat. Bij deze positionering van het hoogleraarschap past naar hun mening het ambtenaarschap. Ze vinden dat hun werk in de DDR past in de Pruisische wetenschapstraditie.⁶¹ Daarom menen ze dat van hen in de DDR geen andere beroepsopvatting kon worden verwacht dan dienstbaarheid aan de staat. Die gaat voor het partij- en universiteitskader heel ver. Dat blijkt uit een getuigenis van een hoge partijfunctionaris bij de Humboldt-Universität. Tijdens zijn getuigenis onthult hij dat hij door de SED was voorbereid om eventuele onrust binnen de universiteit met geweld te onderdrukken: *„Niemand hat gewußt von der Pistole in der Universität.“* Dit citaat geeft de kern weer van de rol die hij en zijn partij binnen de universiteit speelden. Die domineerde de organisatie van het onderwijs en onderzoek van de universiteit en daarmee de beroepspraktijk van hoogleraren volledig. Als het nodig geweest zou zijn haalde hij als hoogleraar-partijfunctionaris zijn dienstpistool uit een universitaire kast om zijn collega's en studenten te dwingen aan de partijlijn te gehoorzamen. Volgens hem is dat nooit nodig geweest.⁶² Zijn spontane openhartigheid hierover, zonder dat hem over dit onderwerp een vraag is gesteld, illustreert in de context van zijn gehele getuigenis, dat hij de opdracht van de partij om zonodig dat pistool wel te gebruiken, destijds geen onredelijke eis vond. Ook al was hij meer dan eenmaal in de partij teleurgesteld geweest, hij zou ook nu weer zijn persoonlijk opvattingen terzijde schuiven en gehoorzamen aan

61 Zie voetnoot 59.

62 Als Parteisekretär war man Waffenträger. (...) Wir haben auch Schießübungen gemacht, unter Anleitung der Polizei. Die fuhren mit uns in den Schießstand bei Berlin. Als Pistolenschütze habe ich gar nicht schlecht abgeschnitten. (...) Niemand hat gewußt von der Pistole in der Universität. Wir hatten solche Blechschränke, keine dicken Panzerschränke. Und da oben gab es noch ein Schließfach. Und im Schließfach lag die Pistole drin, gesichert. Und das wußte niemand. Auch nicht in der Partei. Das war wie so der rote Knopf, also wenn einem Staatspräsidenten etwas passieren würde ... Man hat uns die Pistole nur persönlich übergeben, in der Bezirksleitung erfolgte die Übergabe. Man mußte das gleich verstecken. Ich glaube, ich habe sie auch kaum zu Hause gehabt. (...) Nur persönlich der erste Sekretär, der zweite Sekretär, Agitation und Propaganda, Kultur, Wirtschaftssekretär, Landwirtschaftssekretär, das war meist die Zusammensetzung, die wurden mit Pistolen ausgerüstet, unter strengster Kontrolle, es mußte ein Panzerschrank vorhanden sein. Und dieses System, das hat man meines Erachtens bis 1989 beibehalten." (-), 3,34,34)

de partijdiscipline. De decennialange socialisatie in kringen van de partijtop had de persoonlijke wil 'succesvol' uitgebannen. Voor de uitoefening van deze taak was hij een partijleven lang voorbereid. Hij moest er voor zorgen dat met de dubbelstructuur partij-staat de universiteit ook onder gespannen situaties ideologisch onder controle kon worden gehouden.

Nu de duidingen van de hoogleraren die hun ambt bij de *Wende* hebben verloren zijn gehoord, kan een balans van hun duiding van de *Wende* worden opgemaakt. De verliezers beoordelen het totale effect van de overgang van een socialistische eenheidsstaat naar een democratisch stelsel negatief. Dat neemt niet weg dat ook zij positieve kanten van de *Wende* zien. Zo is, ondanks hun negatieve beoordeling van de invloed van de markteconomie op de beroepspraktijk van professoren, de totale balans van de *Wende*-effecten op de vele facetten van de aspecten financiën en infrastructuur naar hun oordeel gematigd positief. Dat komt door de sterk verbeterde infrastructuur. Hun eindoordeel over de gevolgen van de *Wende* op de onderzoekspraktijk van hoogleraren is ondanks de naar hun oordeel negatieve individuele invloeden gematigd positief. De gevolgen voor de aspecten onderwijs, organisatie en relaties scoren negatief. De selectie en benoeming van professoren bij de *Wende* wordt zeer negatief geduid. Resumerend betekent dit dat de groep verliezers zich van de andere groepen getuigen onderscheidt door meer negatief getoonzette duidingen.⁶³

5.3.4 Externen

De groep externe getuigen, deskundigen, of observanten van de transformaties van de Humboldt-Universität als gevolg van de *Wende* bestaat uit acht personen. Ze zijn verspreid over de wetenschapsdisciplines wetenschapsgeschiedenis/dynamica, sociologie, theologie, pedagogiek. Vijf getuigen hebben een Ostbiografie, drie een Westbiografie. Onder de getuigen zijn drie politici: twee in het linkse deel van het spectrum en één in het middelste tot rechtse deel van het spectrum.

In tegenstelling tot de groepen hoogleraren is het niet mogelijk of zinvol dat de groep externen hun levenshouding op het spectrum

63 Figuur 4.2, matrix globale scores, hfdst 4.1.

‘collectivistisch-individualistisch’ aangeeft. Deze groep externen duidt evenwel die houding van *Ostprofessoren* bij hun getuigenissen wel: de beroepsmatige houding van professoren is volgens de externe observanten altijd geconcentreerd op de heersende norm. In de DDR was men erop gericht om zo veel mogelijk in overeenstemming met deze te handelen. In de BRD ‘celebreert’ men de afwijking van deze norm. Dat doet men volgens deze observant van beide maatschappelijke culturen om zich ‘interessant’ te maken. Het is “een soort zelfmanagement, een eigen marketing”. Maar de afwijking van de norm mag ook in de BRD niet te groot zijn, anders valt men buiten het systeem: *“Um partizipieren zu können, dazu braucht es ein Mindestmaß an Affirmation oder an Zustimmung zum herrschenden System.”*⁶⁴

In harmonie met de drie groepen hoogleraren plaatsen de externe getuigen hun duidingen in de context van de verwevenheid van universiteit, wetenschap en professoraat met de historische ontwikkeling van Duitsland: “Het benoemingsrecht van de minister, deze Duitse traditie, heeft niet alleen het aspect van de loyaliteit, maar ook het aspect van de innovatie. De universiteit innoveert als sociaal systeem niet uit zichzelf. Bij uitzondering kan dat wel gebeuren, maar ze zal proberen, dat kan men geen enkele organisatie kwalijk nemen, alleen nieuwe leden tot de organisatie toe te laten die het bestaande van de organisatie willen versterken en niet het bestaande willen ondermijnen of veranderen. (...) Dat betekent dat als er geen extra geld is voor bijzondere programma’s het benoemingrecht de enige mogelijkheid is vernieuwend in te grijpen.”⁶⁵ Een externe getuige legt hiermee een directe relatie met

64 “Das DDR-geprägte Universitätspersonal ist sehr stark darauf orientiert, die Übereinstimmung mit der herrschenden Norm zu betonen und nicht die Abweichung von der herrschenden Norm. Das westdeutsche Personal ist sehr stark darauf orientiert, die Abweichung von der herrschenden Norm zu betonen, um sich interessant zu machen, also auch um Glaubwürdigkeit zu erlangen, auch als eine Art von Selbstmanagement, die man da betreibt, und Selbstmarketing. Weil, man wird nicht dadurch interessant, daß man mit der herrschenden Norm übereinstimmt, sondern daß man ihr in Teilen widerspricht, um aber trotzdem beim Widersprechen dennoch im System zu bleiben und DFG usw. Um partizipieren zu können, dazu braucht es ein Mindestmaß an Affirmation oder an Zustimmung zum herrschenden System. (...) Die einen sind immer noch so kollektivistisch auf die Nichtzulassung der Abweichung orientiert, und die anderen, die zelebrieren die Abweichung. In der Mode, im Geschmack, jeder versucht, Distinktion zu zelebrieren.” (-)4,24,p1-19)

65 „Das Ernennungsrecht des Ministers, diese deutsche Tradition hat nicht nur den Aspekt der Loyalität, sondern auch den Aspekt der Innovation. Also, die Hochschule

Wilhelm von Humboldts opvatting dat de staat het benoemingsrecht bewust offensief moet inzetten om de universiteit te kunnen vernieuwen, omdat anders coöptatie dreigt waardoor conservatisme in de wetenschap ontstaat. Uit deze denkrichting volgen de criteria voor benoeming van professoren. Onder dit historisch gesternte krijgt 'de *Wende*' van het individuele professoraat gestalte, terwijl de institutie van het professoraat onveranderd blijft door de blijkbaar onlosmakelijke koppeling met elk type Duitse staat. De conformiteit van het professoraat met heersende ideologie van de Duitse staat wordt ook door de externen als iets van alle tijden en alle ideologieën gezien. Dat bleek bij de overgang van de Weimarer Republiek naar het Derde Rijk, daarna bij de *Entnazifizierung* en vervolgens bij de *Abwicklung* van het maatschappelijke systeem van de DDR. Deze zich herhalende 'zuiveringsprocessen' leveren op deze kantelpunten van de Duitse *Sonderweg* de nieuwe woorden *Entnazifizierung* en *Abwicklung* op. Een externe getuige ziet dan ook duidelijke verwantschap tussen beide unieke historische processen.⁶⁶ Dat klinkt scherp.

Een externe getuige varieert bij zijn geluid op de eerder gehoorde ongerijmdheid die bestaat uit enerzijds de stabiliteit van het type relatie dat de professor met de staat onderhoudt en anderzijds de daarmee verbonden instabiliteit van het hoogleraarsambt met behulp van Bernal's typering van de Duitse professor als de mannetjesbij, de dar.⁶⁷ De

als soziales System innoviert ja nicht aus sich heraus, nicht prinzipiell, im Ausnahmefall kann das auch passieren, sondern sie wird versuchen, das kann man keiner Organisation verdenken, zusätzlich neue Mitglieder zu inkooperieren, die die Organisation in dem Bestehenden stärken und nicht in dem Bestehenden unterwandern oder verändern möchten. Also, Innovation wird an deutschen Hochschulen im wesentlichen dadurch geleistet, daß man entweder zusätzliche Gelder hineingibt, in der Regel über Anreizprogramme, zusätzliche Förderprogramme, so daß man etwas Neues neben das Alte stellt. Dann kann das Alte solange weitermachen, bis die sozialen Träger des Alten pensioniert sind. Aber daneben wächst etwas Neues. Und immer dann, wenn man keine Sonderprogramme machen kann, z.B. weil kein Geld da ist, dann ist das Berufsrecht die einzige Chance, innovationsfördernd einzugreifen. Wobei das ja auch sehr abgeschwächt ist, weil die Berufungsvorschläge immer aus der Universität kommen." (o)4,24,p1-19)

66 Entnazifizierung der deutschen Universitäten war natürlich auch ein Prozeß des Konform-Machens der Professorenschaft für das jeweilige System. (...) Das habe ich auch selber so bezeichnet, wie mit der DDR-Wissenschaftselite verfahren worden ist. Das ist die Abwicklung des intellektuellen Gedächtnisses der DDR."(--)4,30,p1-24)

67 Bernal, J.D., 1954, Science in History.

mannelijke wetenschapsbij hoeft niet te werken. Hij behoort tot de intieme kring van de koningin. Zijn enige taak is de continuïteit van haar koninkrijk te waarborgen door haar te bevruchten. Dan sterft hij.⁶⁸ Dit beeld heeft volgens deze externe getuige het klassieke Duitse wetenschapssysteem bepaald. Dat werkte zowel door in het systeem van de DDR als dat van de BRD: “Degene die werd benoemd mocht geen potentieel gevaar voor het heersende systeem zijn.”⁶⁹ Daaruit blijkt het dertiende paradoxale effect van de *Wende*: hoogleraren verliezen hun ambt bij wisseling van staat omdat hun functie onlosmakelijk is verbonden met de staat.

Evenals veel hoogleraren ziet een externe getuige een direct verband tussen de Duitse *Sonderweg* en de biografische ontwikkeling van hoogleraren. Dan is in een dramatische toonzetting te horen: velen van hen die zich wetenschappelijk met de DDR hebben geëngageerd, hebben ervaring met de Nazi-dictatuur en het einde ervan.⁷⁰ Dat leidt tot een welbewuste keuze voor een nieuw type staat. De DDR noemde zich daarom graag het antifascistische Duitsland, waarbij de Muur de *antifaschistische Schutzwall* is. Bij de *Wende* ziet een externe observator een hiermee vergelijkbare overgang. De als kaderschool van de DDR geziene Humboldt-Universität kiest bij de *Wende* snel en nadrukkelijk

68 „Die Beschreibung des deutschen Professors (...) finde ich am besten bei John Desmond Bernal, da gibt es eine Stelle in dem Werk *Science of History*, also Wissenschaft in der Geschichte, wo er den klassischen deutschen Professor beschreibt. Die beamtete Drohne. Drohne kommt ja aus der Sprache der Bienenvölker. Es gibt ja da eine Struktur des engeren Kreises, die zur Königin gehören, die nicht arbeiten müssen, das sind die Drohnen. Das ist die beamtete Wissenschaftsdrohne. Natürlich eine etwas böartige, zynische Beschreibung. Aber dieses Bild ist mit sehr viel gesellschaftlicher Reputation versehen, wenn man Professor ist oder war. Es hat das klassische deutsche Wissenschaftssystem geprägt, im Kaiserreich hervorgebracht, daß der Professor an der Universität diese Stellung eben als Beamter hat. Das spielte in jedem deutschen System, ich glaube, in der BRD auch (...) In der DDR spielte das natürlich eine Rolle.” (o)4,30,pt-24)

69 “Wer berufen wurde, mußte oder durfte keine potentielle Gefahr für das herrschende System darstellen.” (o)4,30,pt-24)

70 „Ich bin ganz sicher, daß es Zusammenhänge gibt, ganz bestimmt insofern, als eine Menge Leute, die sich aktiv in der DDR auch wissenschaftlich engagiert haben, eine Erfahrung mit der Nazi-Diktatur gemacht haben. (...) Es liegt sehr nahe, daß Leute nicht aus einer normalen bürgerlich-liberalen Situation zu einer Kooperation im DDR-Staat gekommen sind, sondern weil sie auch, sei es durch linke Eltern, die Sozialdemokraten oder Kommunisten waren, sei es aufgrund ihrer Erlebnisse in den Hitler-Tagen, zum Ende des Hitler-Krieges, geprägt waren.” (o)4,38,pt-21)

voor de codes van de nieuwe staat om “zich wederom te kunnen aanbieden als reproductiemachine voor de elite.”⁷¹ Ze voelen een ongerijmdheid daarbij. De veertiende: de universiteit neemt afstand van de staat door de nabijheid van de (nieuwe) staat te zoeken.

Een externe getuige vraagt aandacht voor de relatie die volgens hem bestaat tussen de permanent aanwezige dominantie van het Duitse staatsbegrip in verschillende Duitse maatschappelijke stelsels, de grote hoeveelheid regels en de hiermee verbonden bureaucratie.⁷² Dat belast universiteiten. Ook deze groep getuigen wijst erop dat deze last door de invoering van een rechtstatelijk systeem na de *Wende* wordt vergroot.⁷³ Dat inzicht voert naar de vijftiende en één van de laatste ongerijmdheden bij de effecten van de *Wende*: een westers staatrechtelijk systeem leidt zowel door zijn met de democratie verbonden individuele keuzemogelijkheden tot meer variatie, als door zijn rechtstatelijkheid tot eenvormigheid. Dat veroorzaakt volgens een externe waarnemer bij een westers stelsel meer wanorde en onvoorspelbaarheid dan bij een centralistisch stelsel of dictatuur. Een dictatuur leidt door haar starheid tot meer duidelijkheid voor het individu, terwijl door de complexiteit van

71 “Und sie (die Humboldt-Universität –AG-) hat das Bedürfnis, der jetzigen politischen Herrschaft zu zeigen, wir sind nicht mehr die kommunistische Universität, sondern wir sind jetzt eine andere Universität. Und dies scheint dazu geführt zu haben, daß die Humboldt-Universität ein sehr staatsbejahendes Selbstverständnis entwickelt hat. (...) Und zugleich gibt es das Bedürfnis, die Humboldt-Universität in der Weise zur „humboldtschen“ Universität, also zu der Universität, die das humboldtsche Universitätsideal hochhält, zu machen, indem die Humboldt-Universität eine Eliteorientierung hat.(...) (D)ie fernere Geschichte, dort kann sie sich positiv darauf beziehen und leitet eine besondere Legitimation ab, und die jüngere Geschichte, dort muß sie sich sozusagen negativ darauf beziehen, sich abgrenzen davon. Das läßt sich gut zusammenführen, wenn man sich anbietet als wiederum Reproduktionsmaschine für funktionale Eliten. (...)”(o)4,24,p1-19)

72 „Wenn es um die Formalismen geht, das sagen natürlich alle DDR-Leute, daß es damals einfacher irgendwo war, durchsichtiger auch. Jetzt ist alles ganz schwierig, bürokratischer.”(4,20,p1-27)

73 “Die Verwaltung (ist) sowohl durch den Systemwechsel als auch durch die zusätzliche Reform in Berlin in den neunziger Jahren extrem gestärkt hervorgegangen aus der Transformation. (...) Sie ist ein sehr dominanter Faktor, weil abseits der Deregulierung, die wir in der Steuerung haben, gelten ja alle bürokratischen Vorschriften und Gesetze für die Hochschulverwaltung wie für jedes Wohngeldamt und jedes Finanzamt. Und da haben wir nun die besondere Situation, daß in Deutschland die Bürokratie sehr ausdifferenziert ist und eine hohe Regelungsdichte aufweist. Also, wir als Ministerium haben keine großen Regelungskompetenzen mehr

een democratisch stelsel de duidelijkheid voor het individu afneemt.⁷⁴

Evenals de groepen professoren zien ook externe getuigen overeenkomsten tussen de afhankelijkheid van ideologie in de DDR en de afhankelijk van 'kapitaal' in de BRD. Dat toept verwarring op: "In de DDR werkte het een beetje anders, maar deze mechanismen werken ook in de BRD."⁷⁵ Het effect van de *Wende* op de aspecten financiën en infrastructuur wordt evenwel zeer positief beoordeeld door de enorme kapitaalinjectie van de BRD en de vrije bewegingsruimte van burgers waardoor wetenschappelijke bronnen en collega's kunnen worden

gegenüber den Hochschulen, aber die Hochschulen müssen sich mit allem, was sie tun, in das bestehende gesetzliche Gefüge einordnen. Und dieses bestehende gesetzliche Gefüge, das wenig mit Hochschulrecht zu tun hat, sondern mit allgemeinem Verwaltungsrecht, das ist sehr ausdifferenziert und sehr kleinteilig. Und die Verwaltungen haben natürlich die Tendenz, diese Kompetenzen auch auszuschöpfen, und infolge dessen ist die Wahrnehmung sehr stark, daß die Verwaltung einen hohen bürokratischen Aufwand in den Hochschulen produziert und eine Machtfülle hat in der Hochschule, die dem Auftrag der Hochschule eigentlich nicht zuträglich ist. In der DDR gab es weniger Regelungen. Das weiß man aber erst hinterher. In der DDR haben wir gedacht, das ist alles schon furchtbar kompliziert und völlig überflüssig geregelt, aber daß das noch ein Paradies war in Verwaltungshinsicht, das haben wir erst gemerkt, nachdem wir die westdeutsche Verwaltung kennengelernt haben. (...) Also, die Komplexität des Verwaltungshandelns in der DDR und der Verwaltungsstrukturen war weitaus geringer. Allerdings, das muß man gleich wieder ergänzend dazu sagen, gab es ja in der DDR wiederum ein komplexitätssteigerndes Element dadurch, daß es immer zwei Verwaltungen gab: es gab die staatliche Verwaltung und die Parteiverwaltung. Die Partei hatte ja immer eine Parallelstruktur, auch in der Universität. Und es mußten immer sowohl die staatliche Verwaltungsstruktur und die einheitsparteiliche Verwaltungsstruktur bedient werden. Beides hat Aufwand verursacht, und beide waren miteinander sowohl verquickt, gelegentlich aber auch im Konflikt." (-)4,24,p1-19)

74 "Die ganze Integration des westlichen Gesellschafts- und Staatssystems ist ja eine sehr viel komplexere, kompliziertere (...). In der DDR war alles einfacher und direkter. „Durchstellen“ nannte man das. Das war der Ausdruck. D.h. also, sie wollen jetzt hier mit irgendjemanden sprechen, kommen zu mir, und ich sage, wenn ich jetzt hier Leiter wäre, das stelle ich für sie durch, nach unten. Hier bei uns wird natürlich nicht durchgestellt. Hier wird über unendliche Wege vermittelt. Kommunikationsvermittlung. Da gibt es Lehrstühle dafür, für Kommunikationsvermittlung. Und auf dieser Strecke wird natürlich unendlich viel Papier verbraucht. Das ist klar." (--)4,20,p1-27)

75 "Macht und ökonomische Interessen verbinden sich immer. Und wenn sie das bei den Politikern sehen, dann ist das einfach immer ein Wechsel, und mit dem Wechsel von Parteien und der Regierung werden gleichzeitig ja immer Ämter, Mittel, Verfügungen sehr stark mitgezogen. (...) Ich kann heute nur sagen, solche Mechanismen wirken ja

geraadpleegd. Ook de externe getuigen maken duidelijk dat door de nabijheid van de Humboldt-Universität bij de politieke macht in Berlijn deze universiteit zowel in de DDR als in de BRD als 'uithangbord' van de staat wordt gezien. Daardoor krijgt ze meer geld van de staat.⁷⁶

De duiding van de effecten op het onderwijs laat evenals bij de drie groepen professoren een gespleten beeld zien met een gematigd negatieve toon: door de striktheid van het systeem van de DDR werd er hard gewerkt, werd veel kennis in korte tijd verworven en was een beroep gegarandeerd, terwijl het eigen denken te kort kwam. De meer verworven kennis in de DDR leidt niet tot een grotere denkracht.⁷⁷ Dat is de laatste en zestiende ongerijmdheid van de effecten van de Berlijnse *Wende* op de beroepspraktijk van professoren die ontdekt is bij de duidingen.

Het totale oordeel van de externen op de aspecten organisatie en relaties leidt tot een gematigd positieve conclusie. In samenspraak met alle hoogleraren wordt het effect op het onderzoek door de externen positief beoordeeld. Een externe getuige duidt het vrijere en gevarieerdere westerse maatschappelijke stelsel als meer overeenkomstig met de kenmerken van wetenschappelijk onderzoek: "Het westerse maatschappelijke systeem staat met zijn grotere 'onordening' dichter bij

auch in der Wissenschaft. Wir haben einiges 1990 nicht verstanden, weil es in der DDR bißchen anders zugging, aber die wirken auch hier. Da gibt es Interessengruppen, Schulen oder wie man das nennen will, die natürlich, auch über Finanzierungsmechanismen, Aufstiegsmöglichkeiten, also ganz harte ökonomische Hintergründe und Interessen haben, die natürlich zum Teil untrennbar mit wissenschaftlichem Arbeiten verbunden sind." (o)4,36,p1-35)

76 „Ich kann nur sagen, daß eben die Humboldt-Universität natürlich ein Aushängeschild war, auch schon zur DDR-Zeit, und natürlich auch einen anderen Status hatte als andere Universitäten in der DDR, und daß natürlich auch nach der Wende besonders viel Geld in die Humboldt-Universität gesteckt wurde.(...)Und dementsprechend haben die auch eine wesentlich bessere Ausstattung gekriegt als in Neubrandenburg oder in Stralsund."(++)4,22,p1-11)

77 „Die Striktheit hat dazu geführt, daß die Leute hart arbeiten mußten, um einen Studienabschluß zu erwerben, aber andererseits wurden sie zugleich zugerichtet auf eine bestimmte Linie. Jetzt gar nicht politisch, sondern auch fachlich. Und nur die ganz starken Studierenden haben es vermocht, parallel zu dieser Zurichtung sich einen eigenen Kopf zu bewahren und dann auch querdenken zu können, abwegig denken zu können. Aber der normale DDR-Student, die normale DDR-Studentin hatte viel gelernt, aber nicht gelernt, unabhängig über bestimmte Horizonte hinaus zu denken." (o)4,24,p1-19)

de intrinsieke wetmatigheid van de wetenschap dan het bekrompen kortzichtige administratieve systeem van de DDR.”⁷⁸

Als de duidingen van de externe waarnemers van de *Wende* zijn gehoord ontstaat het beeld dat het totale effect van de overgang van een socialistische eenheidsstaat naar een democratisch stelsel op de beroepspraktijk gematigd positief is. Na de duidingen van de getuigen volgt een generiek beeld van de duidingen van alle groepen getuigen. De externen komen samen met de overlevers tot een gematigd positief beeld van de *Wende*. De winnaars oordelen wat positiever en de verliezers oordelen negatief over het totale effect van de *Wende*.⁷⁹

5.3.5 Ongerijmdheden bij alle groepen

De duidingen van de *Wende* laten ongerijmdheden zien. Ze worden hier samengevat. Eerder is beschreven dat de ongerijmdheden zowel betrekking hebben op de feitelijke processen zoals die bij de *Wende* zijn opgetreden als op de duiding ervan. Ze worden hier bij de groep beschreven waar ze zijn ontdekt. Later zal blijken of ze op meerdere groepen betrekking hebben.

Alle groepen

1. Verandering staat en verandering persoonlijke houding

De grote invloed van de staat op biografieën, leidt bij een extreme verandering van staatsvorm tot een kleine verandering van de persoonlijke houding jegens de staat.

Overlevers

2. Systeemafhankelijkheid van individu en individuele invloed op biografie

Door de dominantie van het maatschappelijke systeem van de DDR bij de biografische ontwikkeling, heeft een hoogleraar met een beroepspraktijk met een beperkte systeemafhankelijkheid weinig individuele invloed op het verloop van zijn beroepspraktijk als die systeemafhankelijkheid door de *Wende* verandert.

⁷⁸ “Generell kann man natürlich schon sagen, daß dieses westliche System mit seiner größeren Unordnung näher an der inneren Gesetzmäßigkeit der Wissenschaft dran ist, als das kurzgeschlossene administrative System der DDR.” (+)_{4,20,p1-27}

⁷⁹ Figuur 4.2, matrix globale scores, hfdst 4.1.

3. Formele rechten individu en feitelijk effect op de staat

De algemene regel in een dictatuur is dat een individu niets mag zeggen, maar als een individu bij uitzondering toch zijn stem verheft kan dat grote invloed op de socialistische eenheidsstaat uitoefenen. Een democratie kent de algemene regel dat een individu alles mag zeggen, maar dat heeft weinig effect op de staat.

4. Talent van individu en ontwikkelingskansen binnen staten

Een collectieve staat richt zich op selectie van talentvolle individuen. Een individualistisch georiënteerde staat richt zich op de massa van studenten.

Winnaars

5. Hoogleraarschap en relatie met staat

Het hoogleraarschap kan worden verworven met een goede relatie met de staat en het hoogleraarschap kan juist worden verworven door een slechte relatie met de staat als de staatswaarden zich wijzigen.

6. Biografisch verlies en biografische winst

Biografisch verlies van het ene individu levert in hetzelfde maatschappelijk stelsel biografische winst voor een ander individu op.

7. Verwachtingspatroon individu en functioneren staat

Een centralistische eenheidsstaat functioneert voor het individu voorspelbaarder dan een democratische staat.

Verliezers

8. Relatie met staat en biografisch effect

Een historisch gemotiveerde persoonlijke keuze voor een intensieve relatie met de staat om biografische breuken te voorkomen, leidt bij een volgende historische fase waarin de waarden van de staat veranderen juist tot die biografische breuken.

9. Trouw aan staat en vertrouwensbreuk

De door de staat verlangde trouw van het individu aan zijn waarden leidt bij wisseling van de waarden van de staat door de opnieuw verlangde staatstrouw tot een vertrouwensbreuk tussen individu en staat.

10. Systeemafhankelijkheid van individu en tegengestelde biografie-effecten

De grote afhankelijkheid van het individu van het staatssysteem van de DDR leidt tot tegengestelde effecten op biografieën, zonder dat het individu daar veel invloed op kan uitoefenen.

11. Staatsideologie en ambtenaar-hoogleraar

Grote veranderingen van de grondslagen van de Duitse staat beïnvloeden niet het continue karakter van de intensieve relatie die de ambtenaar-hoogleraar met Duitse staten heeft.

12. Grondslagen Duitse staat en grondslagen Duits ambtenaarschap

Grote veranderingen van de grondslagen van de staat leiden niet tot verandering van de grondslag voor het Duitse ambtenaarschap.

Externen

13. Staatsrelatie en continuïteit biografie

Een sterke band van hoogleraren met de staat blijkt bij verandering van de grondslagen van de staat voor het individu juist een kwetsbare te zijn.

14. Staatsrelatie en positie universiteit

De universiteit verlaat bij een waardenwisseling van de staat moeiteloos de nabijheid van de waarden van de oude staat door snel de nabijheid van de nieuwe staatswaarden te zoeken.

15. Staatsvorm en variëteit

De democratische grondslagen van een staat leiden tot variatie en keuzes voor het individu, maar leiden door haar rechtsstatelijke karakter tevens tot eenvormigheid met collectieve effecten die individuen met een biografie die in een collectief stelsel is gevormd kunnen verrassen. De grondslagen van het socialistisch centralisme leiden tot weinig keuzes voor het individu, maar door de eenvoud van het centralisme tot voorspelbare effecten voor het individu.

16. Kennis en toepassingsmogelijkheden van individu

Meer kennis leidt niet automatisch tot meer ontwikkelingsmogelijkheden voor het individu.

5.3.6 Analyse van de duidingen met behulp van de biografie-determinanten

Na de groepsbeelden bij de duidingen worden nu de biografische invloeden bij de duidingen onder de loep genomen. Dat zal gebeuren met behulp van de drie eerder geïntroduceerde biografiedeterminanten. De hypothese van dit onderzoek veronderstelt dat ze er vermoedelijk de oorzaak van zijn dat bij de *Wende* verschillende duidingen en biografie-effecten ontstaan (5.3.6). Deze determinanten zijn: maatschappelijke code, staatsrelatie en wetenschapsdiscipline.

5.3.6.1 Maatschappelijke code

Zowel de maatschappelijke code van de DDR als die van de BRD beïnvloedt de beroepspraktijk van hoogleraren. Voor de *Wende* is de DDR-code maatgevend. Na de *Wende* wordt van de hoogleraren verwacht dat ze rekening houden met de code van de BRD.

De duidingen van de *Wende*-effecten op de beroepspraktijk door de drie groepen professoren en de externe waarnemers laten zien dat 'de *Wende* van de maatschappelijke code' niet zonder problemen gaat. Daarvoor zijn vijf oorzaken: (1) de verwevenheid van de biografische ontwikkeling van de hoogleren met de DDR-code, (2) de onbekendheid of onervarenheid met de code van de BRD, (3) de ideologische of politieke voorkeur voor het staatsstelsel van de DDR of dat van de BRD, (4) de moeilijkheid of onwil de code van de DDR los te laten, (5) de impliciete of onbewuste omgang met de invloed die maatschappelijke codes op de beroepspraktijk uitoefenen.

De manier waarmee individuele hoogleraren deze moeilijkheden bij een code-transfer in hun beroepspraktijk verwerken kan vanuit twee gezichtspunten in ogenschouw worden genomen.

Het eerste perspectief laat zien hoe hoogleraren al dan niet bewust met die codes omgaan. Dat gebeurt op vijf manieren. (1) De codes worden strikter toegepast dan op basis van de code nodig is. (2) De codes worden actief en positief tegemoet getreden. (3) De codes worden afstandelijk gehanteerd en alleen dan benut als dat onvermijdelijk is voor de uitoefening van de beroepspraktijk. (4) De codes worden zo veel mogelijk 'opgerekt' als binnen het heersende maatschappelijke systeem mogelijk is. (5) De codes worden genegeerd, ook als dat uitstoting van het systeem tot gevolg heeft.

Zo ontstaat het volgende spectrum van de toepassing van de codes:
1: strikt, 2: actief, 3: afstandelijk, 4: opgerekt, 5: genegeerd.

Er kan op een tweede manier worden gekeken naar de omgang met codes. Het laat het vermogen van een hoogleraar zien aan om al dan niet bewust te kunnen of willen wisselen van de code van de DDR naar die van de BRD: I: goed, II: moeilijk, III: niet.

De scores zullen tenslotte voor alle groepen in een kruisdiagram worden weergegeven.

5.3.6.1.1 Overlevers

Hoogleraren die hun beroepspraktijk bij de Berlijnse *Wende* kunnen voortzetten, herkennen de invloed van maatschappelijke codes op hun onderwijs en onderzoek. Deze biografiegroep overlevers kan door hun rationele, pragmatische houding zowel functioneren binnen het kader van de code van de DDR als binnen de spelregels van de BRD.

Professoren uit deze groep zijn in staat zich goed (I) aan de nieuwe code aan te passen, ook als na de *Wende*-ervaringen de code van de DDR voor hen favoriet blijft. Ze stemmen hun beroepspraktijk af op de nieuwe code om hun werk te kunnen voortzetten. Soms bekennen ze zich tot het ene of andere maatschappelijke stelsel, maar ze blijken er niet door te worden overheerst. Ze zien dat elke maatschappelijke code voor- en nadelen heeft. Ze houden afstand van de maatschappelijke stelsels waarbinnen ze functioneren. De interactie met het maatschappelijk stelsel staat ten dienste van de uitoefening van de beroepspraktijk. Daarom gaan ze pragmatisch met de codes om. Zowel de codes van de DDR als die van de BRD worden afstandelijk (3) bejegend en opgerekt (4) om zo veel mogelijk ruimte te krijgen om hun beroepspraktijk naar eigen inzichten te kunnen uitoefenen. Dat kunnen ze omdat ze de codes niet (volledig) hebben geïnternaliseerd.

Overlevers volgen in twee totaal verschillende staten dezelfde houding of dezelfde strategie om met maatschappelijke codes te kunnen omgaan.

Deze analyse van de duidingen laat zien dat bij de groep overlevers hun werk in het teken staat van het primaat van de wetenschap. Het primaat van de staat is daaraan (zo veel mogelijk) ondergeschikt.

5.3.6.1.2 Winnaars

Tot de groep wetenschappers die in de *Wende*-periode tot hoogleraar worden benoemd behoren zowel wetenschappers die in de DDR niet afwijzend stonden ten opzichte van het socialistische maatschappelijk stelsel, als wetenschappers die door hun (vermeende) 'anti-socialistische' houding in de DDR niet benoembaar waren. Deze heterogene groep winnaars heeft zelf ervaren dat maatschappelijke codes hun beroepspraktijk sterk beïnvloeden. Ze gaan met deze afhankelijkheid vindingrijk en offensief om. Daarom gaan ze minder afstandelijk met de maatschappelijke codes om dan de groep overlevers. Ze verhouden zich actief (2) tot maatschappelijke codes, onafhankelijk of ze deze persoonlijk (volledig) appreciëren of niet. Dat geldt zowel voor de deelgroep die voor de *Wende* niet afwijzend stond ten opzichte van de code van de DDR, als de deelgroep die door hun (vermeende) 'anti-socialistische' houding in de DDR niet benoembaar was. Ze kunnen bij hun carrièreverloop profiteren van de extreme systeemwisseling van de *Wende* door zich actief bezig te houden met maatschappelijke codes en de verandering die door de *Umwertung* ontstaat. Deze actieve houding verklaart waarom ze bij de *Wende* winnaar kunnen worden. Ze proberen deze *Umwertung* in hun beroepspraktijk te verwerken. Dat kost hen veel energie. Ze moeten met hun DDR-socialisatie binnen korte tijd met de nieuwe maatschappelijke code leren omgaan. Dat is moeilijk (II) omdat ze met een enkele uitzondering geen ander maatschappelijk bestel hebben ervaren dan dat van de DDR. De vanuit carrièreperspectief gezien succesvolle overgang van de ene maatschappelijke code naar de andere beheerst hun leven volledig. De aanpassing gaat niet zelden gepaard met teleurstellingen over de nadelen van het nieuwe maatschappelijke bestel en de doorwerking daarvan naar de beroepspraktijk. Voorbeelden daarvan zijn de negatieve effecten op de aspecten onderwijs en op de onderlinge relaties binnen de universiteit.

Deze analyse van de duidingen laat zien dat de groep winnaars weliswaar moeilijk met een verandering van een maatschappelijke code kan omgaan, maar door deze codes actief tegemoet te treden lukt hen deze code-wisseling wel. Ze proberen daarmee het primaat van de staat in overeenstemming te brengen met het primaat van de wetenschap.

5.3.6.1.3 Verliezers

De hoogleraren die bij de *Wende* hun ambt verliezen hebben meestal een sterke band met de maatschappelijke code van de DDR. Veel verliezers hebben de code van de oude DDR-staat zodanig geïnternaliseerd dat ze geen of weinig ruimte meer hebben, of willen hebben, voor eigen keuzes. Deze groep hoogleraren praktiseerde veelal strikt (1) de beginselen van de socialistische staat, waarin het individu ondergeschikt is aan de groep of staat. Daarom kunnen of willen deze verliezers niet omgaan met de code van de nieuwe staat, of wordt er zowel door velen in de DDR als in de BRD ervan uitgegaan dat ze dat niet kunnen. Daardoor worden ze door de nieuwe staat ongeschikt geacht hun beroepspraktijk voort te zetten.

Er is ook een groep verliezers die niet (uitsluitend) door deze sterke verbondenheid met de code van de DDR zijn ambt verliest. Tot deze groep behoren hoogleraren die door de dubbelstructuur automatisch een leidinggevende rol binnen de universiteit, en daarmee ook in de partij, hadden. Door deze leidinggevende positie sluit de verenigingswet herbenoeming uit. Deze hoogleraren waren niet altijd overtuigd socialist of hadden de maatschappelijke code van de DDR niet altijd (volledig) geïnternaliseerd. Ze onderhielden daarmee op basis van de dubbelstructuur staat-partij wel een nauwe en actieve (2) band, anders konden ze hun leidinggevende functie niet uitoefenen. Ze hadden daarbij enige, beperkte keuzemogelijkheden bij de hantering van de codes. Sommige maakten daarvan gebruik. Anderen niet.

Dan zijn er nog hoogleraren die hun ambt bij de *Wende* hebben verloren omdat ze de kwaliteitsconcurrentie met veelal westerse collega's niet hebben gewonnen. Ze hanteerden de codes van de DDR van afstandelijk (3) tot strikt (1). De biografieën van deze hoogleraren zijn door het verlies van hun beroep zo gebroken dat ze meestal niet bij machte zijn om goed met de nieuwe maatschappelijke code van de BRD te kunnen omgaan.

Deze analyse van de duidingen laat zien dat de groep verliezers nauwelijks tot niet (III) met een verandering van maatschappelijke code kan omgaan. Het primaat van de staat komt in conflict met het primaat van de wetenschap.

5.3.6.1.4 Externen

De externe waarnemers plaatsen de beroepspraktijk van hoogleraren bewust binnen het kader van de maatschappelijke code. Dat doen ze met dezelfde vanzelfsprekendheid waarmee ze het Duitse principe huldigen dat de staat het exclusieve recht heeft om hoogleraren te benoemen. Hoogleraren dienen de codes van de staat over te dragen aan hun studenten. De externen menen dat hoogleraren hun positie niet alleen te danken hebben aan hun wetenschappelijke kwalificatie, maar ook aan hun effectieve omgang met de maatschappelijke code. Volgens de externen wordt van een hoogleraar als pedagoog en *Ausbilder* een actieve (2) omgang met de heersende maatschappelijke code verlangd.

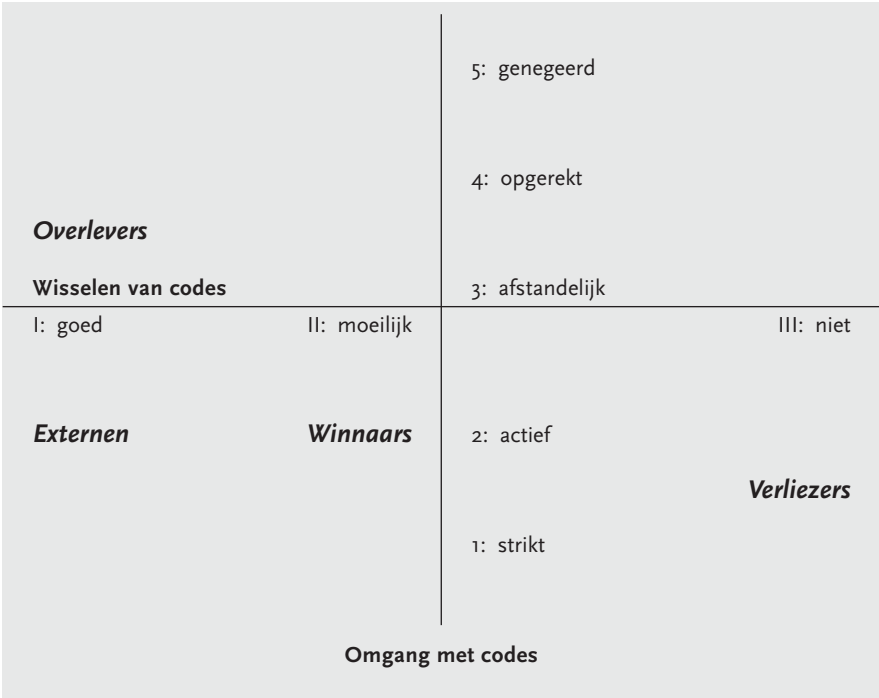
De externe waarnemers beklemtonen dat de maatschappelijke code van de BRD meer keuzemogelijkheden aan hoogleraren biedt bij de uitoefening van hun beroepspraktijk dan die van de DDR. De code van de DDR was immers gericht op striktheid en eenheid binnen de code en op het samenvallen van de belangen van het individu en de wetenschap met die van de staat. De code van de BRD is gericht op variatie en op een combinatie van meerderheids- en minderheidsstandpunten.

Deze analyse van de duidingen laat zien dat de groep externe waarnemers van de *Wende* het noodzakelijk vindt dat hoogleraren bij de *Wende* hun beroepspraktijk afstemmen op de nieuwe codes. Van hoogleraren wordt zonder terughoudendheid verwacht dat ze dat goed (I) moeten kunnen. Bij de *Wende* ontstaat naar het oordeel van de externen terechte twijfel dat actieve SED-leden dat kunnen. Daarom zijn deze hoogleraren naar het oordeel van deze groep externe waarnemers van de *Wende* ongeschikt om binnen de nieuwe maatschappelijke code van de BRD hun beroepspraktijk uit te oefenen.

5.3.6.1.5 Overeenkomsten en verschillen omgang groepen met maatschappelijke codes

De manier waarmee de groepen *Ostprofessoren* met de maatschappelijke codes omgaan laat grote verschillen tussen de groepen zien. Dat is opmerkelijk omdat bij de duidingen van de effecten van de *Wende* op de meeste beroepsaspecten vooral de nuances tussen de groepen opvielen.

Figuur 5.3: Codes en alle groepen

Dat inzicht leidt tot de conclusie dat de grote verschillen waarmee de groepen met de maatschappelijke codes omgaan een belangrijke oorzaak moet zijn voor de verschillende effecten van de *Wende* op de beroeps-continuïteit.

Als alle duidingen door de verschillende groepen in ogenschouw worden genomen dan blijkt dat de omgang van een hoogleraar met de heersende maatschappelijke code het succes van een hoogleraar bij een grote staatkundige verandering bepaalt. Van een hoogleraar wordt weliswaar loyaliteit geëist aan de heersende maatschappelijke code, maar als deze verandert moet zij of hij kunnen overschakelen naar een nieuwe code. Naarmate de hoogleraar strikter met de heersende codes omgaat, ontstaat de grootste kans dat hij zijn beroep bij de overgang naar een nieuwe code verliest. Het spectrum waarmee de verschillende groepen met de codes omgaan laat zien dat een hoogleraar veel speelruimte kan

hebben bij zijn omgang met die codes. Alleen de kleinere groep overlevers maakt daar gebruik van. Deze inzichten in het effect van de biografie-determinant maatschappelijke code leiden tot de conclusie dat deze determinant grote invloed heeft op de beroepscontinuïteit bij de *Wende*. Door de vele nuances bij het spectrum van duidingen is duidelijk dat deze determinant evenwel maar een beperkte invloed heeft op die duidingen.

5.3.6.2 Staatsrelatie

De duidingen van de hoogleraren staan alle in het teken van de schoksgewijze en turbulente Duitse staatkundige ontwikkeling en de daarmee samenhangende dominantie van het staatsbegrip in het Duitse maatschappelijk bestel. Hoogleraren behoren tot de voorhoede van dat bestel. Daarom staat hun beroepspraktijk in het teken van deze dominantie. De duidingen illustreren de versterkende invloed van de snelle opeenvolging van contraire ideologische stromingen op hun biografische ontwikkeling en beroepspraktijk. De Humboldt-Universität functioneert in alle staten en in alle eposchen als prestige-instelling van de staat.

De relatie die hoogleraren met de staat onderhouden kan door de dubbelstructuur staat-partij worden gekarakteriseerd vanuit de relatie die hoogleraren met de eenheidspartij SED hebben. Daaruit kan het volgende spectrum worden afgeleid. (1) Leidinggevende partijpositie. Door de dubbelstructuur partij-staat meestal verbonden met een leidinggevende positie bij de universiteit. (2) Overtuigd lidmaatschap. (3) Passief, pragmatisch of opportunistisch lidmaatschap. Hoogleraren kozen er hier voor om aangesloten te zijn op het netwerk van partij en staat. Dat verschafte hen cruciale informatie en andere voordelen om hun beroepspraktijk te kunnen uitoefenen. (4) Geen lid. Soms was dat geen vrije wil, maar werd men niet als lid toegelaten omdat de boeren- en arbeiderspartij vreesde overheerst te worden door intellectuelen. (5) Bewust tegen lidmaatschap.

De helft van het aantal professoren is lid van de SED. Sommige professoren waren tegenstander van de partij maar toonden dat niet openlijk om hun beroepspraktijk niet in gevaar te brengen. Enkel onder hen werden met een 'enige' tegenzin lid om betere kansen voor hun beroepspraktijk te krijgen.

5.3.6.2.1 Overlevers

De groep overlevers bestaat uit vier van de vijf hiervoor (5.3.7.2) genoemde subgroepen: (2) een enkel overtuigd lid die bij de *Wende* in zijn ambt mocht blijven vanwege zijn prominente wetenschappelijke prestige (in het buitenland), (3) professoren die passief lid van de SED zijn, (4) professoren die geen lid zijn en (5) een moedige enkeling die tegen zo'n lidmaatschap is. Dat kan evenwel niet of slechts bij hoge uitzondering en een zeer hoog wetenschappelijke prestige zonder uitsluiting van het hoogleraarsambt gedurende de DDR-periode worden geuit.

Bij de deelgroepen 2 en 5 tekent zich een analogie af. Zowel de DDR als de BRD accepteren bij hoge uitzondering gedrag dat van hun code afwijkt, mits de hoogleraar een uitzonderlijk hoog wetenschappelijk prestige heeft.

Overlevers hebben meestal een pragmatische of een afstandelijke houding ten opzichte van partij en staat. Er zijn ook overlevers die het staatkundige stelsel of het socialisme afwijzen, maar dit niet openlijk doen om hun beroepspraktijk niet in gevaar te brengen. De staatsopvatting die de groepen overlevers hebben, verandert door de extreme staatkundige verandering niet essentieel. Dat geldt ook voor de SED-leden onder deze groep. De contacten die de groep overlevers met de staat of de eenheidspartij onderhouden staan voornamelijk in het teken van hun beroepspraktijk. Ze willen in beide staatsstypen hun werk als hoogleraar goed kunnen vervullen. In beide systemen nemen ze een passieve houding ten opzichte van het staatsstelsel aan. Ze ondernemen in beide stelsels geen actie, hoewel ze erkennen dat elk systeem nadelen heeft die ook negatief doorwerken op hun beroepspraktijk. Met deze afstandelijk, pragmatische houding ten opzichte van de staat blijken ze hun beroep onder extreem verschillende condities in elk type staat te kunnen uitoefenen.

5.3.6.2.2 Winnaars

De groep winnaars bestaat uit vier van de vijf subgroepen: (2) een enkel overtuigd lid, (3) passieve partijleden, (4) hoogleraren die geen lid waren of (5) bewust tegen een lidmaatschap waren. Bij de groep overlevers is het aantal hoogleraren dat bewust tegen een lidmaatschap was het grootst. Soms droegen zij dat actief uit en lieten van hun afkeuring

jegens de DDR blijken. Sommigen van hen verlieten het land. Anderen werden gevangen genomen of uitgesloten van de professorale beroepspraktijk.

Hoewel de winnaars de voor- en nadelen van beide staatssystemen rationeel kunnen vergelijken, veranderen ze door de *Wende* 'van de staat' meestal niet hun persoonlijke opvattingen over het staatsbegrip. Dat hebben ze met de groep overlevers gemeen. Ook de SED-leden onder deze groep veranderen meestal hun staatsopvatting door de *Wende*-ervaringen niet essentieel. Niet zelden worden ze door deze ervaringen juist in hun staatsopvatting bevestigd.

De relatie die de groep winnaars met de nieuwe staat heeft wordt sterk beïnvloed door hun houding om de condities voor hun beroepspraktijk te kunnen optimaliseren en daarbij de nieuwe kansen die de *Wende* hen persoonlijk biedt te kunnen benutten.

5.3.6.2.3 Verliezers

De groep verliezers bestaat evenals bij de groepen overlevers en winnaars uit verschillende subgroepen. Bij de groep verliezers zijn er dat vier:

(1) leidinggevende hoogleraren die door de dubbelstructuur staat-partij tevens een leidinggevende partijfunctie bekleden. (2) Overtuigde partijleden. Deze twee groepen verliezen door deze relatie met partij en staat bij de *Wende* hun beroep, omdat de relatie met een staat met een contraire ideologische opvatting niet strookt met de door de nieuwe staat vereiste trouw aan haar beginselen. (3) Passieve partijleden. (4) Een enkeling is partijloos. Deze hoogleraren (3 en 4) hebben hun beroep bij de *Wende* verloren omdat ze de kwalitatieve concurrentie met hun westerse collega's niet konden doorstaan.

De staatsopvatting die deze subgroepen hebben, verandert door de extreme staatkundige verandering niet essentieel. Dat geldt ook voor de SED-leden onder deze groepen.

Hoogleraren die hun ambt hebben verloren omdat ze naar het oordeel van de wetgevers van de nieuwe DDR-staat en de BRD een te nauwe relatie met de DDR-staat hadden, beschouwen zich als hoogleraar ook zelf onderdeel en mede-ontwikkelaar van de staat. Hun hoofddoel bij hun werk is de socialistische maatschappelijke orde te versterken. Ze maken daarbij hun wetenschapsuitoefening ondergeschikt aan de collectieve belangen van de staat. Deze keuze is vaak gebaseerd op de persoonlijke conclusie die ze uit de Duitse geschiedenis hebben

getrokken. Bovendien menen ze met hun dienstbare houding jegens de staat in de Duitse traditie te staan. Daarom leidt een extreme verandering van het staatsstelsel niet tot een wijziging van de relatie die deze verliezers met de staat willen hebben. Bij een essentiële verandering van staatsstelsel willen ze hun rol van 'staatsdienaar' blijven vervullen. Maar dat wordt hen door de nauwe band die ze met de oude staat hadden door de nieuwe staat niet toevertrouwd. Door deze afwijzing verandert noodgedwongen hun relatie met de nieuwe staat, maar dat wijzigt hun staatsopvatting niet. Die blijft socialistisch.

5.3.6.2.4 Externen

De externe waarnemers bevestigen met hun duidingen van de *Wende* dat de relatie tussen universiteit en staat wordt bepaald door de dominantie van het staatsbegrip in de Duitse staatstraditie. Ondanks de verschillende ideologische invloeden die gedurende de schoksgewijze Duitse staatsontwikkeling op deze relatie inwerken blijft dit staatsgedomineerde relatiepatroon tussen staat en universiteit in essentie ongewijzigd. Het karakter van het Duitse professoraat laat de continuïteit van 'dienaar van alle typen staten' zien. Dat profiel wijzigt zich niet door de vele staatkundige veranderingen.

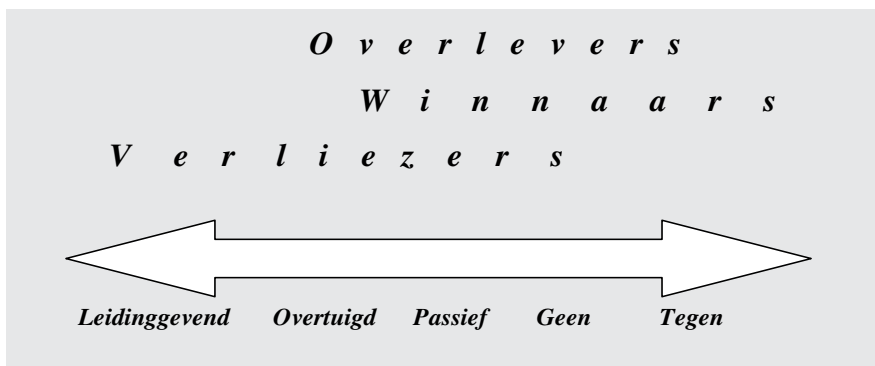
Bij de externe waarnemers is het niet zinvol of mogelijk een relatie tussen hun duiding van de *Wende* en het lidmaatschap van de SED te leggen.

5.3.6.2.5 Overeenkomsten en verschillende relatie groepen met staat

De relatie met de socialistische eenheidspartij van de DDR bepaalt door de dubbelstructuur partij-staat tevens de relatie die met de DDR-staat werd onderhouden. Als alle duidingen in ogenschouw worden genomen dan valt op dat de omgang door de verschillende groepen met het lidmaatschap van de SED, subtiel verschillen laat zien.

Bij alle biografiegroepen zijn SED-leden vertegenwoordigd. 50 % van de *Ostprofessoren* was lid van de SED. Een lidmaatschap was wel aanbevelingswaardig, maar niet noodzakelijk om hoogleraar in de DDR te kunnen worden. Een lidmaatschap van de SED kan de voortzetting van de beroepspraktijk bij de *Wende* belemmeren, maar dat hoefde niet. Dat was afhankelijk van de intensiteit van dat lidmaatschap. Naarmate die groter was nam de kans om de beroepspraktijk te kunnen voortzetten af.

Figuur 5.4: **Figuur Lidmaatschap SED**

De kleine verschillen tussen de omgang van hoogleraren met het lidmaatschap van de SED hebben bij de *Wende* grote gevolgen op hun beroepspraktijk. De deelgroep leidinggevende SED-leden, die door de dubbelstructuur daarmee ook leidinggevend in staat en universiteit waren, werd op basis van de verenigingswet categorisch uitgesloten van voortzetting van hun werk, onafhankelijk van de vraag hoe ze die leidinggevende functie hadden uitgeoefend. Sommigen vervulden bewust om ideologische redenen een leidinggevende rol in partij en staat, anderen vervulden met overtuiging een leidinggevende rol in de universiteit en accepteerden daardoor noodgedwongen de leidinggevende rol in de partij. Deze belangrijke nuance kon door de categorische uitsluiting van alle leidinggevende functionarissen bij de beoordeling van de voortzetting van de beroepspraktijk evenwel geen rol spelen. Dat betekent voor deze groep leidinggevende *Ostprofessoren* dat de in de DDR getoonde staatsloyaliteit een hernieuwde loyaliteit met de nieuwe staat altijd in de weg staat. Hun goede wetenschappelijke reputatie of hun goede omgang met studenten en collega's kan daar volgens de verenigingswet geen invloed op uitoefenen.⁸⁰ Voor deze deelgroep *Ostprofessoren* heeft de biografie-determinant staatsrelatie het grootste negatieve effect op de beroepscontinuïteit. Dat effect kan door andere biografie-invloeden niet worden genuanceerd.

Bij de andere deelgroepen SED-leden speelde de manier waarmee de

80 Vertrag zwischen der Bundesrepublik Deutschland und der Deutschen Demokratischen Republik über die Herstellung der Einheit Deutschlands – Einigungsvertrag – vom 31.8.1990, BGBl. II, S.889.

Ostprofessoren met het lidmaatschap omgaan wel een rol. Overtuigde of passieve SED-leden konden hun werk voortzetten, mits ze een goede wetenschappelijke reputatie hadden en niet hadden meegewerkt met de Staatsveiligheidsdienst of studenten of collega's hadden geschaad.

De toonzetting van de duidingen laat een directe relatie met de intensiteit van het SED-lidmaatschap zien. Door de dubbelstructuur geeft dat tevens inzicht in de relatie die met de staat wordt onderhouden. Hoe intenser die relatie was, hoe kritischer de duiders zijn over de effecten van de *Wende* op hun beroepspraktijk.

5.3.6.3 Wetenschapsdiscipline

De invloed van partij en staat op de wetenschapsdisciplines is afhankelijk van het type wetenschapsgebied. Bij een wisseling van maatschappelijk stelsel blijkt deze afhankelijkheid.

De duidingen staan in het teken van een drieslag. (1) Disciplines als marxisme-leninisme en wetenschapsleer zijn direct afgeleid van de ideologie en doelen van partij en staat. De invloed van staat en partij zijn maximaal. (2) Er bestaat grote invloed van partij en staat op de juridische, sociale en geesteswetenschappen. (3) De invloed op de exacte en medische wetenschappen is beperkter.

Twee factoren beïnvloeden het effect van de *Wende* op de wetenschapsgebieden van een individuele hoogleraren. Deze factoren zijn:

(1) Een persoonsonafhankelijke factor.

Een hoogleraar heeft geen invloed op de mate waarin de staat wel of niet invloed uitoefent op zijn vakgebied. Die invloed wordt bepaald door de mate waarin zijn discipline afhankelijk is van de ideologie of prioriteiten van staat en partij. Op de keuze van zijn wetenschapsdiscipline heeft een hoogleraar in de DDR ook slechts beperkt invloed, omdat partij en staat grote invloed hebben op de biografische ontwikkeling en daarmee op studiekeuze, disciplinekeuze en beroepskeuze. Als hij het daarmee niet eens is rest hem uitsluitend een studie of beroep, bijvoorbeeld dat van hoogleraar, te weigeren, of proberen de DDR te ontvluchten. Die keuze heeft een grote minderheid in de DDR gemaakt. Tot deze groep behoren nogal wat winnaars.

(2) Een persoonsafhankelijke factor.

Een hoogleraar kan in de DDR beperkte keuzes maken bij de positie die hij wil innemen in het relatiepatroon tussen enerzijds zijn wetenschapsdiscipline en anderzijds het staatkundige stelsel. Die keuzes beïnvloeden

de wijze waarop de hoogleraar vorm kan geven aan zijn werk. Daarbij kan hij wat meer of wat minder afstand nemen van de invloed van partij en staat. De duidingen illustreren dat alle hoogleraren bij deze keuzes worden beïnvloed door hun socialistische socialisatie. Dat perkt hun vrije wil intrinsiek in, zonder daar invloed op te kunnen uitoefenen. Daarom heeft het staatsstelsel van de DDR effect op alle wetenschapsdisciplines, zonder dat veel wetenschappers zich daarvan voor de *Wende* in volle omvang bewust van konden zijn, omdat ze waren opgesloten achter de Muur en in geen andere wereld hebben geleefd en gewerkt dan de DDR.

De relatie tussen deze twee factoren geeft de betekenis van de determinant wetenschapsdiscipline voor duiding en beroepscontinuïteit aan. Bij de groepen getuigen zal de relatie tussen deze twee factoren worden aangegeven.

5.3.6.3.1 Overlevers

Professoren uit alle hoofdstromen van de wetenschap, met uitzondering van marxisme-leninisme en wetenschapsleer bevinden zich onder de groep overlevers. Daaruit blijkt dat de determinant wetenschapsdiscipline niet de enige factor is die de beroepscontinuïteit bepaalt. Weliswaar maakt de groep hoogleraren met een natuurwetenschappelijke of medische wetenschapsdiscipline meer kans succesvol de staatkundige wisseling van de *Wende* te kunnen doormaken dan de hoogleraren in de sociale, juridische of geesteswetenschappen, maar de *Wende*-effecten laten zien dat behalve de determinant *wetenschapsdiscipline*, ook de determinanten *maatschappelijke code* en *staatsrelatie*, en de persoonlijke concurrentiekracht ten opzichte van westerse collega's de beroepscontinuïteit in de *Wende*-periode beïnvloeden.

De persoonsonafhankelijke factor speelt bij de meeste overlevers de grootste rol omdat ze 'geluk hadden' een minder ideologiegevoelige discipline te beoefenen.

5.3.6.3.2 Winnaars

Winnaars zijn te vinden bij alle wetenschapsgebieden, omdat er bij de *Wende* bij alle wetenschapsgebieden hoogleraren worden ontslagen. Deze ontslagen professoren worden voor een vijfde deel vervangen door Oost-Duitse wetenschappers. Uitgezonderd hiervan zijn de bij de *Wende*

opgeheven disciplines als marxisme-leninisme en wetenschapsleer.

De grote groep hoogleraren wier discipline gevoelig is voor maatschappelijke factoren loopt meer risico's *en* krijgt daardoor meer kansen bij een staatkundige verandering, dan collega's met een natuurwetenschappelijk of medisch ingestelde wetenschapsdisciplines.

De persoonsonafhankelijke factor speelt bij de groep winnaars een rol. Bij de *Wende* ontstaat onverwacht een carrièrperspectief zonder dat ze daar zelf veel invloed op konden uitoefenen. De persoonsonafhankelijke factor speelt bij veel winnaars evenwel een grotere rol. Door hun persoonlijke keuze om afstand te nemen van partij en staat, werden ze in de DDR uitgesloten van hun wetenschapsdiscipline. De enkelen van deze groep die de DDR voor de *Wende* positief bejegenden hebben zowel voor als tijdens de *Wende* zodanig persoonlijk positie gekozen dat hun socialistische houding geen beletsel was voor hun benoeming na de *Wende*. Hun uitzonderlijke wetenschappelijke prestige gaf daarbij vaak de doorslag.

5.3.6.3.3 Verliezers

Verliezers zijn te vinden in alle wetenschapsgebieden. De grote groep hoogleraren wier discipline gevoelig is voor maatschappelijke invloeden loopt meer risico's en is daarom de grootse subgroep binnen de groep verliezers. Dat betreft de meeste wetenschapsgebieden. Het gaat om sociale, juridische en geesteswetenschappen, en de direct van de partij-ideologie afgeleide disciplines als marxisme-leninisme en wetenschapsleer.

De persoonsonafhankelijke factor speelt bij verliezers altijd in bepaalde mate een rol. Dat komt door de systeemdominantie bij hun biografische ontwikkeling en door hun socialistische socialisatie waardoor hun individuele keuzen intrinsiek worden ingeperkt.

Verliezers bezetten vaak ideologiegevoelige leerstoelen. Ze zijn daar door de elite- en kadervorming van de partij op terecht gekomen. Sommige verliezers hebben deze leidinggevende rol met overtuiging nagestreefd en vervuld. Die rol kan gebaseerd zijn op een overtuigde socialistische houding, maar die rol kan ook zijn terug te voeren naar opportunistische motieven om een leidinggevende positie te kunnen verkrijgen. Bij deze beide groepen domineert dan de persoonsonafhankelijke factor.

Anderen hebben zich al dan niet bewust laten leiden door de partij zonder (grote) persoonlijke invloed te willen uitoefenen. Dat strookt met de socialistische kadervorming waardoor het individu vanaf het basisonderwijs wordt gevormd om zich ondergeschikt te gedragen ten opzichte van het collectieve belang. Dan domineert de persoons-onafhankelijke factor.

5.3.6.3.4 Externen

De externe waarnemers menen dat de staat het recht van benoeming van hoogleraren bewust moet inzetten om innovatieve impulsen binnen wetenschapsdisciplines te kunnen stimuleren. Daardoor ontstaat er een bewuste en doelgerichte maatschappelijke invloed op de samenstelling van het hooglerarencorps. Dat is voor de staat de beste mogelijkheid om het functioneren van de universiteit te beïnvloeden. Na de *Wende* stijgt de persoonlijke invloed van hoogleraren op de vormgeving van de wetenschapsdisciplines. Dan bepaalt elk individu in hoge mate het verloop van zijn biografie en daarmee de keuze van de wetenschapsdiscipline. Deze individuele factor gaat ten koste van de samenhang tussen vakgebieden en disciplines. Dat wordt door de externe waarnemers met een Ostbiografie, evenals door veel *Ostprofessoren* sceptisch gezien.

5.3.6.3.5 Overeenkomsten en verschillen invloed wetenschapsdiscipline bij groepen

Als alle duidingen van de groepen worden overzien dan blijkt dat de biografie-determinant wetenschapsdiscipline grote invloed heeft op het verloop van de beroepspraktijk van *Ostprofessoren* bij de *Wende*, maar dat een individuele hoogleraar daar weinig invloed op heeft. Wederom is zichtbaar dat een grote staatkundige verandering in de vorm van de Berlijnse *Wende* een groot biografisch effect veroorzaakt, maar dat het individu op het hogere of lagere risico dat hij loopt bij de beoefening van een bepaalde wetenschapsdiscipline nauwelijks invloed heeft. Uit de duidingen blijkt dat het verloop van uiteenlopende groepen biografieën van *Ostprofessoren* zo afhankelijk is van de bijzondere Duitse staatsontwikkeling, het dominante Duitse staatsbegrip en de alom aanwezige invloed van de socialistische staatswaarden, dat hun persoonlijke invloed gering is. De bèta-achtige disciplines geven hen

meer overlevingskansen bij de *Wende* dan de alfa- en gammawetenschappen, maar ook daar kunnen de individuele hoogleraren nauwelijks invloed op uitoefenen.

De geringe individuele invloed op de eigen biografische ontwikkeling weerspiegelt zich in een sterke constante in de algemene lijn bij de duidingen. Naast deze algemene lijn zijn er bij de determinant wetenschapsdiscipline subtiele verschillen te zien. De verschillen bij de duidingen van deze *Wende*-effecten lopen parallel aan de mate van invloed van de staat op het vakgebied van een individuele hoogleraar. Bij de hoogleraren bij de minder afhankelijke bèta-achtige disciplines zijn de duidingen wat terughoudender, bij meer afhankelijkheid zoals bij de alfa- en gammawetenschappen zijn de duidingen wat assertiever.

5.3.7 Invloedslijnen bij alle groepen

Nu de groepsbeelden met behulp van de drie biografie-determinanten zijn geanalyseerd, kunnen algemeen optredende invloedslijnen bij de duidingen worden opgespoord. Er worden drie hoofdlijnen gesignaleerd die deze overeenkomsten bij de duidingen doen ontstaan: historische, biografische en beroepsmatige invloeden.

De reconstructie en interpretaties van de *Wende* op basis van het bestaande onderzoek hebben tegenstellingen of ongerijmdheden laten zien (hoofdstukken 2 en 3). In harmonie hiermee ervaren de duiders paradoxale effecten op de beroepspraktijk van de *Ostprofessoren* van de Humboldt-Universität. De kern van deze door alle groepen gedeelde spanning bij de effecten van de *Wende* is dat het individu steeds opnieuw ervaart onder wisselende omstandigheden tegenover de staat te komen staan. Dat laat zien dat individu en staat een bipolaire relatie met elkaar onderhouden. Elias typeert dat als 'dual denken'.

Deze spanningsvolle bipolariteit vindt zijn wortels in de geërfde dominantie van het staatsbegrip van het Heilige Roomse Rijk. Deze dominantie leidt tot een afhankelijkheidsrelatie van het individu ten opzichte van de staat. De invloed van deze erfenis is niet alleen in de verloren staat van de DDR te zien, maar ook in de herwonnen eenheid van Duitsland.

Deze historisch bepaalde bipolariteit heeft grote gevolgen voor de biografieën van hoogleraren, omdat in het verlengde van de Pruisische wetenschapstraditie ze in beide staten worden gezien als degenen die een brug moeten slaan tussen de waarden van de staat en de ontwikkeling

van het individu. De hoogleraren plaatsen zich ook zelf welbewust in het Humboldtiaanse gedachtegoed door zich als vormgevers van het *Bildungsideal* te zien en daarmee zich als dragers van de staat te positioneren. Hoogleraren zijn daarmee nog afhankelijker geworden van de staat dan andere Duitse burgers. Als de staat zijn grondslag wijzigt komt de spanning tussen staat en hoogleraar tot een hoogtepunt. De verliezende hoogleraren bezwijken dan onder dit historisch bepaalde bipolaire karakter van hun relatie met de staat.

De universiteit is als institutie ook aan de staat gekoppeld en kan juist door de staatsdominantie al die staatkundige schokken moeiteloos overleven. Zo lang de universiteit maar aan de staat geklonken blijft kan ze elke ideologische *salto mortale* van de staat gevaarloos meemaken. Wat de institutie staat kan, kan de institutie universiteit kennelijk ook.

Wat staat en universiteit als instituties wel kunnen, kunnen individuen blijkbaar niet. De intensieve relatie van professoren met de staat breekt hen bij een verandering van de staat juist op. Degenen die de staat het meest trouw waren blijken de grootste verliezers te zijn. De dominantie van het staatsbegrip maakt de 'staatsuniversiteit' sterk en de 'staatshoogleraar' zwak. Deze ongerijmdheid vormt een patroon bij alle duidingen.

Alle groepen getuigen vinden het evenwel vanzelfsprekend dat hoogleraren ambtenaar zijn omdat ze de staat moeten dienen. Niemand onder hen plaatst kritische kanttekeningen bij de afhankelijkheidsrelatie die de ambtenaar-hoogleraar met de staat heeft. Velen berusten er daarom in dat ze bij een systeemwisseling daardoor in moeilijkheden komen. Ze plaatsen zich daarbij in een Pruisische en Humboldtiaanse traditie. Humboldt kreeg de taak om voor de hernieuwde, verlichte Pruisische staat een nieuwe universiteit op te richten. Hij moest daarvoor in opdracht van de Pruisische regering nieuwe hoogleraren zoeken die zich zouden kunnen onderscheiden van de wereldvreemden van het *ancien régime*. Na de ineenstorting van het Derde Rijk moesten wederom voor dezelfde universiteit binnen een nieuwe staat met nieuwe doelen, nieuwe hoogleraren worden gezocht. Het verlichte *Bildungsideal* wordt daartoe verbonden met socialistische doelen. Het individu van de Verlichting maakt daarin plaats voor het collectief van het socialisme. Met de val van de Muur herhaalt deze geschiedenis zich. Dat is de derde keer binnen 45 jaar. De doelen van de universiteit zijn dan niet langer op de socialistische staat gericht, maar worden ingezet om de westerse visie op universitair onderwijs en onderzoek in het verenigde Duitsland vorm te geven. De Humboldt-Universität wordt West-Duitsland als een

westers icoon gezien dat bij het vallen van de Muur als een trofee wordt binnengehaald. Daarom wordt deze universiteit bij de *Wende* door de nieuwe politiek gekoesterd en zijn de condities voor de beroepspraktijk van professoren niet zelden beter dan bij de twee 'oude' West-Berlijnse universiteiten. Zo blijft de Humboldt-Universität steeds heel dicht bij de staat. Op deze wijze zet de Duitse wetenschapstraditie zich na de *Wende* voort. Ook dan wordt de universiteit als 'uithangbord' en 'kaderschool' van de staat gezien. Dat bepaalt het duidingskader van alle groepen: "Je kon geluk hebben." Ziehier deze afhankelijkheidsrelatie geduid.

De duidingen laten zien hoe kwetsbaar het Bildungsbegrip is. Door de incorporatie van de twee Humboldtiaanse polen wetenschap-staat in dit begrip zijn persoonlijkheidsontwikkeling en kennisontwikkeling altijd ingebed in een maatschappelijke werkelijkheid. Bij maatschappelijke stelsels met een dominant staatsbegrip bepaalt de staat de condities waaronder het individu zijn kennis kan ontwikkelen en hoe zij of hij die kan inzetten. Dat illustreert dat de goede onderwijspraktijk van de DDR en de goede onderzoekspraktijk van de BRD alleen maar in samenhang met de maatschappelijke werkelijkheid hun karakter krijgen en hun effect op individu en maatschappij tonen.

Veel wisseling van staatsvorm bij een dominant staatsbegrip versterkt de staats- of systeemdominantie in een biografische ontwikkeling waardoor de invloed van het individu op zijn levensloop wordt beperkt. Dat is bij alle biografieën speurbaar. De duidingen zijn vaak terug te voeren naar deze dominantie en de breukvlakken bij de Duitse staatkundige ontwikkeling. Dan is hoorbaar dat beide staten, hoe verschillend ze ook zijn, een resultaat zijn van de Duitse *Sonderweg*.

Bildung kan niet los worden gezien van een maatschappelijk stelsel. De Duitse *Sonderweg* leidt daarmee onvermijdelijk naar een sterk wisselend en instabiel Bildungsbegrip. Dan blijkt dat het individu bij zijn *Bildung* in hoge mate afhankelijk is van de staat. Dat is contrair aan de essentie van het Humboldtiaanse Bildungsbegrip. Humboldt beoogde juist door *Bildung* sterke individuen te kunnen vormen opdat de staat zo veel mogelijk kon terugtreden. Daarmee wordt zichtbaar dat het Bildungsbegrip een paradox bevat. Dat wordt bij de duidingen van alle groepen geïllustreerd.

De duidingen voeren vaak terug naar de gemeenschappelijke historische grondslagen van de twee Duitse staten DDR en BRD. Naast alle verschillen die de hoogleraren bij de *Wende* tussen de twee Duitse staten aan den lijve ondervinden, bespeuren ze dat deze staten ook

gemeenschappelijke wortels hebben. Ondanks hun fundamenteel van elkaar verschillende waardenbasis zijn ze op de erfenis van het Heilige Roomse Rijk gefundeerd. Dat is hun eerste gemeenschappelijke basis. Ze zijn ook een direct resultaat van de dramatische episode van het Derde Rijk. Daardoor ontstaat de tweede gemeenschappelijkheid. Juist door de diametraal tegenovergestelde conclusies die de beide staten uit de fascistische staat trekken, zijn ze als antipolen onlosmakelijk met elkaar verbonden. Een paradox? De Muur geeft zowel deze scheiding als de gemeenschappelijke band aan. De verschillen tussen de twee Duitse staten versterkt juist hun dominantie in het Duitse maatschappelijke bestel. Deze paradoxale gemeenschappelijkheid van de beide Duitslanden klinkt door bij de vele ongerijmdheden die zijn ontdekt bij de duidingen.

De dominantie van de socialistische staat bij de biografische ontwikkeling leidt ertoe dat het individu maar in beperkte mate invloed kan uitoefenen op zijn levensloop. Met de biografische implicaties van de Duitse *Sonderweg* is dat de tweede beperking van eigen keuzemogelijkheden bij leven en werk. De socialistische socialisatie domineert de eigen biografie. Daarmee overkwamen hen de hiermee gepaard gaande effecten van deze staatkundige verandering op hun leven en werk. De meeste van de 500 *Ostprofessoren* hadden daarop binnen de mogelijkheden van hun leven en werk geen grote invloed kunnen uitoefenen, als ze de kansen die ze in de DDR kregen wilden benutten. Daarvoor moesten ze de principes van de socialistische maatschappelijke ordening accepteren. Als ze dat niet wilden kregen ze vaak slechtere mogelijkheden. Een grote minderheid trekt daaruit de conclusie om het land te verlaten. Slechts enkele tientallen hoogleraren die in de dubbelstructuur partij-staat een leidinggevende rol vervulden, hadden meer invloed. Maar ook bij deze elitegroep waren professoren hoog gestegen door systeeminvloeden zoals de kaderpolitiek.

Tussen de groepen treden slechts kleine verschillen op in de manier waarop het individu zich in de gespannen relatie met de staat plaatst. Deze kleine verschillen hebben evenwel een enorme invloed op het verloop van hun leven en werk. Als de duiders zich plaatsen op het spectrum 'collectivistisch-individualistisch' laten ze zien dat ze zich meer bij de collectiviteit dan bij het individualisme thuis voelen. Zelfs als de grondslagen van de staat waarin ze leven een extreme verandering ondergaan en het collectivisme door het individualisme wordt vervangen, veranderen ze hun persoonlijke houding niet essentieel. Die blijft

voornamelijk binnen het collectieve spectrum. Ook een door de staat veroorzaakte breuk in de eigen biografie vermag hier geen grote verandering in aan te brengen. Dat beeld is bij alle groepen zichtbaar. Dat illustreert de grote systeeminvloeden op hun biografie.

Het hier geschetste algemene beeld van de duidingen ontstaat doordat er naast verschillen ook veel overeenkomsten tussen de groepen bestaan. Alle duiders hebben dezelfde historische achtergrond. Deze is staatsgeconcentreerd. Alle duiders hebben dezelfde biografische ontwikkeling. Deze is socialistisch geconcentreerd. Alle duiders hebben hetzelfde beroep: de ambtenaar-hoogleraar.

Als alle duidingen in ogenschouw worden genomen dan komt het eindbeeld naar boven dat staatkundige aardverschuivingen tot biografische schokbewegingen leiden zonder dat veel individuen daar grote invloed op kunnen hebben. De grote verschillen die bij de biografieën optreden worden voornamelijk veroorzaakt door ontwikkelingen in de nog jonge biografie, waarop het individu in een socialistische eenheidsstaat maar in beperkte mate invloed heeft. Dit effect wordt door drie factoren versterkt. De eerste is de bipolaire relatie die individu en staat met elkaar hebben. De tweede versterkende factor is de sterke koppeling van het hoogleraarschap met de Duitse staatsopvatting. De derde factor is het effect van de Duitse *Sonderweg* op de biografieën, waardoor er binnen één biografie vaak meerdere breuken voorkomen. Door deze invloeden voelen veel *Ostprofessoren* zich machteloos als een staatkundige aardverschuiving hun leven en werk dramatisch verandert.

Nu alle duidingen de revue zijn gepasseerd kunnen een tiental bij alle groepen optredende invloedslijnen bij de duidingen worden waargenomen. Deze zijn:

- (1) De erfenis van het Heilige Roomse Rijk en de daarop gebaseerde dominantie van het staatsbegrip bij alle typen Duitse staten.
- (2) De tweepolige relatie van staat en individu.
- (3) Het door Elias gedefinieerde duale denken als karakteristiek aspect van de Duitse sociale cultuur.
- (4) De Duitse *Sonderweg* en de breukvlakken in de biografische ontwikkeling.
- (5) De socialistische socialisatie en de effecten op de keuzemogelijkheden bij biografische ontwikkeling.
- (6) De erfenis van het Nazisme en de verschillende conclusies die daaruit zijn getrokken door twee typen Duitse staten op te richten.

- (7) De kwetsbaarheid van Humboldts bipolaire universiteitstheorie en het hiermee samenhangende Bildungsbegrip.
- (8) Het stabiele karakter van de institutie universiteit.
- (9) Het prestigekarakter dat elke staat de Humboldt-Universität toekent.
- (10) Het stabiele profiel van de ambtenaar-hoogleraar in verschillende maatschappelijke stelsels versus de kwetsbare persoonlijke invulling ervan.

CONCLUSIES

De uitkomsten van het onderzoek laten zien dat er een relatie bestaat tussen een biografie van een Ostprofessor en de gevolgen van de *Wende* voor haar of zijn beroepspraktijk en de duiding daarvan. Betrekkelijk *kleine* verschillen tussen de biografieën zoals die zich tot de *Wende* in de DDR hadden ontwikkeld, verklaren waarom de eenwording van Duitsland voor de 500 professoren van de Humboldt-Universität *grote, sterk uiteenlopende* effecten heeft.

De duidingen staan in het teken van drie vormen van bipolariteit. De eerste is de dualiteit wetenschap-staat. De tweede is de relatie individu-staat. Het door o.a. Elias en Pasternack getypeerde 'duale denken' is een derde vorm. Bij de opheffing van het 'duale Duitsland' treffen die drie spanningsvelden elkaar. Het gevolg hiervan is dat het individu steeds opnieuw ervaart onder wisselende omstandigheden tegenover de staat te komen staan. Daardoor krijgen het individu en de staat een bipolaire relatie met elkaar. Dat is de voedingsbodem voor het 'duale denken'.

Deze gespannen bipolariteit vindt zijn wortels in de geërfde dominantie van het staatsbegrip van het Heilige Roomse Rijk. Deze dominantie leidt tot een afhankelijkheidsrelatie van het individu ten opzichte van de staat. De invloed van deze erfenis is niet alleen in de verloren staat van de DDR te zien, maar ook in de herwonnen eenheid van Duitsland.

De bipolaire Humboldtiaanse universiteitstheorie 'wetenschap-staat' die ten grondslag ligt aan dit onderzoek verklaart de continuïteit van de universiteit. Zelfs een extreme staatkundige verandering doorstaat de universiteit tamelijk moeiteloos, terwijl andere organisaties zoals de Academie voor Wetenschappen, daardoor grote problemen krijgen. Dat bipolaire karakter van de universiteit heeft dramatische gevolgen voor het grootste deel van de professoren als de staat een grote verandering

ondergaat. Dat tegengestelde effect is bij de Berlijnse *Wende* van 1989 te zien. Daarmee wordt de essentie van de hypothese door het eigen onderzoek bevestigd.

De uitkomsten van het eigen onderzoek moeten evenwel de hypothese ook nuanceren. Weliswaar bevestigt het onderzoek de hypothese dat biografische invloeden de beroepspraktijk beïnvloeden, soms in die mate dat ze de beroepscontinuïteit van *Ostprofessoren* bij de *Wende* schaden, maar dit dramatische *Wende*-effect treedt niet bij alle *Ostprofessoren* op. Eenderde van de *Ostprofessoren* kan zijn werk bij de *Wende* voortzetten, terwijl er ook een bijna even grote groep Ostwetenschappers is die bij de *Wende* tot hoogleraar wordt benoemd. Bij deze groepen brengt de *Wende* geen schade aan de beroepscontinuïteit aan. Er wordt dan zelfs door een groep Ostwetenschappers met hun benoeming tot hoogleraar succes geboekt. Ook dan zijn twee *Wende*-effecten te zien die tegengesteld zijn aan elkaar.

Er zijn drie biografie-determinanten gevonden die invloed uitoefenen op de discontinuïteit in de beroepspraktijk. Dat onderdeel van de hypothese is door het eigen onderzoek bevestigd. Deze drie determinanten, maatschappelijke code, staatsrelatie en wetenschapsdiscipline hebben evenwel een verschillend effect bij de groepen *Ostprofessoren*. Zo leidt de beoefening van de bèta-achtige wetenschapsdisciplines tot een grotere kans op beroepscontinuïteit dan de alfa- en gammavakgebieden. Partij en staat hebben grote invloed op het verloop van *Ostbiografieën* en daarmee ook de keuze van het vakgebied.

Alle Duitse staten verwachten dat een hoogleraar loyaal is aan de staat waarin hij werkt. Hoe groter de loyaliteit met de DDR-staat was, hoe kleiner de kans is dat er met de 'nieuwe' BRD-staat een nieuwe loyaliteit kan worden opgebouwd. Een goede relatie met de DDR, staat het werken als hoogleraar in het verenigde Duitsland vaak in de weg. Daarop kan de omgang van een individuele hoogleraar met de maatschappelijke code enige positieve of negatieve invloed uitoefenen. Een strikte omgang met de code van de DDR maakt het onmogelijk om het werk na de *Wende* voort te zetten. Een afstandelijke of creatieve omgang bevordert de beroepscontinuïteit bij de *Wende*. Dat illustreert dat de biografiedeterminant maatschappelijke code de beroepscontinuïteit en duiding beïnvloedt. De omgang met de maatschappelijke code is een faal- en succesfactor. Strikte omgang levert succes bij het ene type staat, maar drama's bij een ander type op.

De effecten van biografie-determinatie laten ook zien dat de persoonlijke invloed van de hoogleraren op de eigen biografische ontwikkeling om talrijke redenen beperkt is. Weliswaar hebben biografische factoren invloed op het verloop van hun beroepspraktijk bij de *Wende*, maar hoogleraren hebben daar persoonlijk beperkt invloed op. Dat komt vooral doordat in een socialistische maatschappij de staat bewust poogt de keuzemogelijkheden van het individu te beperken. Het moeten socialistische biografieën worden. De staat vormt deze. Veel wetenschappers zijn al vanaf het prille begin van hun biografie hierdoor decennialang beïnvloed, zonder dat ze in een andere samenleving hebben geleefd of gewerkt. Dat vermindert hun individuele invloed op hun leven en werk zonder dat ze zich dat altijd volledig bewust waren. Als een hoogleraar zich toch wilde onttrekken aan de maatschappelijke code van de socialistische eenheidstaat dan kon hij proberen de DDR te verlaten. Sommigen hebben dat gedaan. Een minder rigoureuze aanpak was zich tweemaal te stellen tegen de studie- en beroepskeuze die partij en staat opdrongen en dan genoeg nemen met een minder attractief beroep en een leven met hindernissen. Die weg werd door sommige wetenschappers gekozen. De derde mogelijkheid om de individuele ruimte te vergroten was binnen de kaders van partij en staat te functioneren en daarbij van binnenuit zo veel mogelijk ruimte te creëren. Ook die keuze maakten sommige hoogleraren.

De tweede reden waarom hoogleraren beperkte invloed op de voortgang van hun werk bij de Duitse vereniging hebben is dat de bijzondere, schoksgewijze Duitse historische ontwikkeling de biografische ontwikkeling raakt. De dominantie van het staatsbegrip in hun leven, in combinatie met de snelle wisseling van de uitingvormen ervan, heeft grote invloed op hun levensloop. De combinatie van dominantie en wisseling beïnvloedt de manier waarop ze met de staat en de heersende maatschappelijke code omgaan. Uit de tijdens het onderzoek talrijk waargenomen tegenstellingen blijkt dat individu en staat een gespannen relatie met elkaar onderhouden, waarbij de twee polen *individu* en *staat* elkaar niet kunnen raken. Daardoor kunnen de belangen van individu en staat onvoldoende met elkaar in aanraking komen, of op een harmonieuze wijze met elkaar worden gemengd. Dat leidt tot een overkoepelende paradox die de tijdens het onderzoek waargenomen tegenstellingen samenvat: de staat heeft een dominante positie in verschillende typen Duitse samenlevingen, maar het individu onderhoudt met deze staten geen interactieve relatie. Deze paradox laat

zien dat de staatkundige ontwikkeling van Duitsland de invloed van individuen op de eigen biografie beperkt.

Universiteiten en hoogleraren vervullen in alle typen Duitse samenlevingen een belangrijke rol bij het realiseren van de doelstellingen van de staat. Ze staan daarmee in een Duitse, door o.a. Wilhelm von Humboldt beïnvloede wetenschapstraditie. Zo bezien deden in de DDR de hoogleraren wat van hen werd verwacht: vormgeven aan de *Bildungspolitik* van de DDR. Die was socialistisch. Ze konden niet bevroeden dat de *Wende* dat zou bestraffen omdat de ideologie van hun staat, de DDR, strijdig werd gevonden met de waarden van de 'nieuwe' staat, het verenigde Duitsland. Dat leidt ertoe dat sommigen het hoogleraarschap bij de *Wende* overkomt en dat anderen onverwacht het hoogleraarschap wordt afgenomen. Deze tegengestelde effecten ontstaan door kleinere biografische factoren waarop een grote meerderheid van de 500 hoogleraren slechts in beperkte mate invloed kon uitoefenen. Enkele tientallen leidinggevende hoogleraren die het partij- en staatsbelang bewust of onbewust lieten prevaleren boven dat van de wetenschap en de ontwikkeling van studenten en wetenschappers, oefenden met deze keuze ten faveure van de systeemideologie onbewust een dramatische invloed uit op het verloop van hun hoogleraarschap bij de systeemwisseling van de *Wende*.

Onder invloed van het bipolaire denken leidt het bipolaire universiteitsidee 'wetenschap-staat' bij een extreme staatkundige wijziging tot een positief effect op de universiteit en een negatief effect op de professoren. Deze Humboldtiaanse tweepoligheid blijkt de universiteit stevig te verbinden met de staat. Daardoor kunnen zowel staat als universiteit stormen doorstaan. Maar deze tweepoligheid kan de individuele wetenschapsbeoefening van hoogleraren in de weg zitten. Bij systeemwisselingen ontstaat dat risico. Daarmee tekent zich een parallelle af bij de oprichting van de Berlijnse universiteit. De verandering van de Pruisische staat leidt tot de oprichting van deze universiteit, maar de manier waarop deze verandering vorm krijgt leidt tevens tot het afscheid van degene die deze oprichting had voorbereid, Wilhelm von Humboldt. Deze turbulenties in de Pruisische staat deerde de institutie universiteit niet, maar het individu Humboldt wel. De vernieuwde Pruisische staat bracht een universiteit voort en verloor daarmee een prominent ambtenaar en wetenschapper, Humboldt. Het verenigde Duitsland herschiep eveneens een universiteit en verloor daarmee tweederde van zijn ambtenaar-hoogleraren.

Zowel de oprichtingsgeschiedenis van de Berlijnse universiteit als de transformatieperiode van de *Wende* geeft inzicht in de risico's van het tweepolige Humboldtiaanse universiteitsidee. Het is bovenal een imaginair model omdat al bij de oprichting van de Berlijnse universiteit bleek dat zo'n model niet uitvoerbaar is. Uit het eigen onderzoek blijkt evenwel dat dit imaginaire karakter het favoriet zijn van dit 'model' bij het denken over de relatie tussen wetenschap en staat niet in de weg staat. Het duikt regelmatig bij staatkundige en universitaire veranderingen op. Ziehier een voorbeeld van de vele ongerijmdheden die bij het eigen onderzoek zijn ontdekt. Deze paradox kan alleen worden verklaard uit de omstandigheid dat de duiders zich onvoldoende bewust zijn van hun afhankelijkheid van de dominantie van het staatsbegrip bij hun denken en doen.

Het onderzoek laat zien dat het Humboldtiaanse *Bildungsbegriff* kwetsbaar is. *Bildung* blijkt altijd te worden verbonden met de actuele maatschappelijke werkelijkheid. Daarmee is *Bildung* onvermijdelijk onderhevig aan de heersende maatschappelijke code. Afhankelijk van die code verliest *Bildung* daardoor in meerdere of mindere mate haar idealistische waarde. Dat inzicht leidt tot de conclusie dat het bipolaire karakter van de Humboldt-Universität weliswaar wetenschap en staat onlosmakelijk met elkaar verbindt, maar dat de individualiteit door deze starre bipolariteit in de verdrukking komt. Dat leidt tot de conclusie dat het tweede deel van de hypothese waarin wordt verondersteld dat biografische invloeden een belangrijke oorzaak zijn van de discontinuïteit van de beroepspraktijk bij de *Wende* moet worden genuanceerd. Deze biografische invloeden spelen zeker een rol, maar vinden hun oorsprong in de bipolaire relatie tussen staat en individu en de Humboldtiaanse wetenschapstraditie. Daarmee wordt duidelijk dat juist de combinatie van het bipolaire karakter van Humboldts universiteitstheorie met het bipolaire karakter van de biografieën veel hoogleraren bij de *Wende* in moeilijkheden brengt.

Uit het onderzoek is gebleken dat de omgang met maatschappelijke codes een faal- en succesfactor voor de eigen biografie is. Strikte omgang levert succes op bij de ene staat, maar levert drama's bij een ander type op. Het strikte of zuivere denken is volgens Elias een Duitse voorliefde.¹ Hij komt tot de conclusie dat dit een genuanceerde relatie van het

¹ Vgl. 3.3.4.

individue met de staat in het Duitse domein in de weg staat. Daarom heeft de staat zo'n grote dominantie in de Duitslanden van de voorbije eeuwen. Getuigen van de *Wende* illustreren die ongenueanceerde, bipolaire relatie tussen het individu en de staat met het 'of-of-denken'. Het is een vorm van 'polig' denken. Door dat 'zuivere denken' verdwijnen nuances. Bij de *Wende* treffen het 'zuivere denken' van het socialisme en het 'zuivere denken' van de democratische markteconomie elkaar.

De combinatie van de tweepolige universiteit met de tweepolige omgang met maatschappelijke codes leidt bij de *Wende* voor tweederde van de *Ostprofessoren* tot een dramatisch effect. Dat roept de vraag op of deze tweepoligheid valt te vermijden. Ter afsluiting van dit onderzoek wordt bij de beantwoording van deze vraag geconcentreerd op het profiel van de universiteit.

Otterspeer en anderen hebben betoogd dat de idee universiteit niet in een definitie kan worden gevat omdat dat idee in de geschiedenis allerlei sterk uiteenlopende vormen heeft aangenomen.² Daarom is bij dit onderzoek uitgegaan van de bipolaire universiteitstheorie van Wilhelm von Humboldt. Het onderzoek heeft laten zien dat zijn theorie grote ongerijmdheden incorporeert die kunnen leiden tot grote risico's voor individuen. Zijn idealistische Verlichtingsvisie leidt dan tot een boemerangeffect.

De uitkomsten van het onderzoek kunnen in vijf stellingen worden geresumeerd.

1. *Ostprofessoren* hebben door hun socialistische *Bildung* in de DDR en door de schoksgewijze historische ontwikkeling van 'Duitsland' tegen de achtergrond van een dominant staatsbegrip, een beperkte invloed op hun biografie.
2. Kleine biografische verschillen tussen *Ostprofessoren* waren bij de *Wende* verantwoordelijk voor grote verschillen in hun beroepscontinuïteit.
3. Universiteiten en hoogleraren vervullen in alle typen Duitse samenlevingen een belangrijke rol bij het realiseren van de doelstellingen van de staat.

2 Vgl. I.2.2 en I.2.3.

4. *Bildung* is onvermijdelijk ingebed in de heersende maatschappelijke code, waardoor zij in meerdere of mindere mate haar idealistische waarde verliest.
5. De 'biografie' van de Humboldt-Universität zu Berlin, ontstaan tussen de polen wetenschap en staat, zorgde bij de extreme maatschappelijke verandering van de *Wende* voor haar institutionele continuïteit, terwijl de biografie van veel professoren juist schadelijk was voor hun beroepscontinuïteit.

Dahrendorf roept op het in de twintigste eeuw gestokte Verlichtingsproces na de Berlijnse *Wende* van 1989 weer vlot te trekken. Hij laat zich daarbij inspireren door de *offene Gesellschaft* van Popper. Nieuwe *ligaturen* of maatschappelijke arrangementen met een samenbindende of samensmeltende werking zouden daartoe moeten worden ontworpen. In navolging van Humboldt wordt hier betoogd dat universiteiten daarin een belangrijke rol zouden kunnen spelen. Met het 'verdampen' van het negentiende-eeuwse model van de nationale staat en het oprukken van de spanning tussen 'lokaliteit' en 'globaliteit' is het zinvol om de idee universiteit onder de loep te nemen. Want met Otterspeer wordt ingezien dat zo'n idee geen stabiel karakter heeft. Dat hoeft evenwel niet te betekenen dat de universiteit niet wat preciezer zou kunnen worden geduid dan de indruk die Otterspeer wekt. Ter afsluiting van dit onderzoek wordt in het volgende hoofdstuk hiervoor een aanzet gegeven.

VOOR DE UNIVERSITEIT

Bij de duiding van de idee universiteit wordt vertrokken vanuit de grondgedachte dat een typering van een profiel van een universiteit verbonden is met tijd, plaats en actoren, en de daarmee verbonden waarden. Nu gaat het over een duiding van de idee universiteit voor deze eeuw. Daarbij wordt verondersteld dat nationale staten en culturen enerzijds aan betekenis zullen verliezen ten gunste van een federatief Europa en een globale wereld met sterke regio's, terwijl anderzijds sterke nationale stromingen met dominante culturele stromingen aan invloed zullen winnen. Zo wordt de boog gespannen tussen het lokale en globale.

Universiteiten kunnen in de spanningsboog tussen het lokale en globale een katalyserende rol vervullen. Ze kunnen aan dit relatieveld elementen toevoegen die ruimte bieden voor het ontstaan van nieuwe inzichten. Universiteiten kunnen zo een brug slaan tussen het lokale en globale terrein. Dat appelleert aan de rol van de universiteit in haar eerste ontwikkelingsfase, toen de huidige vorm van de nationale staat nog niet bestond en de universitaire populatie een zeer internationaal karakter had. De laatste eeuwen is een omgekeerde trend zichtbaar waarin universiteiten steeds meer zijn verbonden met lokale behoeften om zo het gebied waarin ze is gepositioneerd te versterken. De universiteit heeft tot doel gekregen deze lokale doelen te accentueren opdat het gebied zich kan profileren ten koste van concurrerende gebieden. Ook hier tekent zich een paradox af: de ontwikkeling van de wetenschap kan niet zonder internationale context en actieradius, maar staten bepalen de condities voor de universiteit.

Het nationale kan niet zonder het internationale, maar een kosmopolitische wereld kan ook niet bestaan zonder het specifieke van het lokale. De wereld zou leeg worden zonder een fundament in de

veelheid van plaatselijke culturen. De universiteit heeft in haar wordingsgeschiedenis laten zien dat ze de brug kan slaan tussen de kleine en grote wereld. Dat is ook nodig omdat onderwijs, cultuur en wetenschap onder allerlei invloeden steeds internationaler worden. De lokale universiteit is daarmee strijdig. Dat betekent dat de universiteit niet louter door een nationale staat en de daarmee verbonden cultuur en waarden in stand kan worden gehouden. Daarom moet de universiteit op zoek naar meer maatschappelijke bondgenoten.

Nu de betekenis van de nationale staat afneemt en de Verlichtingsprincipes nieuwe uitingsvormen kunnen krijgen, is het voor de ontwikkeling van de idee universiteit verstandig om op zoek te gaan naar zo veel mogelijk, en zo verschillend mogelijk, maatschappelijke bondgenoten. Dat kunnen alumni, kennisintensieve bedrijven en instellingen, intermediaire organisaties en allerlei staatkundige partners zijn als steden, regio's, nationale en supranationale staten. Maar ook studenten en personeelsleden zouden de dragers van de universiteit kunnen zijn. Zo is de idee universiteit immers bij het ontbreken van nationale staten ontstaan.

De wetenschapsdynamische ontwikkeling dwingt ook tot reflectie op de idee universiteit. Steeds meer wordt zichtbaar dat leerstoelen en wetenschapsgebieden van verschillende universiteiten in de wereld arrangementen met elkaar aangaan om hun doelen te kunnen bereiken. Het besef is groeiende dat vanuit één universitaire locatie de kennisontwikkeling onvoldoende kan worden gediend. Verschillende disciplinaire invalshoeken en culturele perspectieven zijn nodig om wetenschappelijke vooruitgang te kunnen boeken. Variatie is ook daarbij het richtsnoer.

Welke conclusie kan uit de ontwikkeling van de relatie die staat en universiteit met elkaar onderhouden worden getrokken? In harmonie met Dahrendorfs visie om met (nieuwe) *ligaturen* een brug te kunnen slaan van nationale staten naar open gemeenschappen, zou een *ligature universiteit* kunnen worden ontworpen. Ligatuur staat voor verbinding of samensmelting.³ Ligatuur is daarmee contrair aan de tweepoligheid van Humboldts universiteitsidee.

Een *ligature universiteit* zou uit zes componenten kunnen bestaan die onderling met elkaar worden verbonden. (i) Arrangementen met

3 Vgl. 3.3.4.

groepen nieuwe bondgenoten die het fundament van de universiteit gaan verbreden en als 'dragers' van de universiteit gaan optreden. (2) Arrangementen tussen leerstoelen en wetenschapsgebieden van verschillende universiteiten. (3) Individuele arrangementen met studenten, wetenschappers, kennis- en cultuurwerkers vanuit de omgeving van de universiteit. (4) Een grote diversiteit aan omgevingen, organisatievormen als incubators voor onderwijs en onderzoek. (5) Een procesregie waarmee de brug wordt geslagen tussen de lokale en globale omgeving van de universiteit. (6) Een convenant met een nationale staat, regio of steden als resultante van deze *ligaturen*. Dat convenant groeit mee met de verandering en het diverser maken van de grondslag van de universiteit.

Met zo'n *ligature universiteit*, verbindende universiteit, ontstaat een meerpolige universiteit met een breed palet aan opgaven, die op een grote variëteit van partners is gefundeerd. Daardoor kan de universiteit haar taken uitvoeren vanuit meerdere wetenschappelijke, culturele en maatschappelijke gezichtspunten. Variëteit is daarbij de motor. De idee universiteit kan zo worden gezien als een meerpolig en hybride organisme. De universiteit groeit en bloeit omdat ze vanuit meerdere en andersoortige bronnen wordt gevoed.

Dat universitaire organisme is geworteld in haar wordingsgeschiedenis. Daarin zijn zo veel varianten van de idee universiteit te zien dat het volgens Otterspeer e.a. niet mogelijk zou zijn de idee universiteit in een definitie te vatten.⁴ Ook hier is sprake van een ongerijmdheid. Waarom kan of mag de universiteit niet worden verstaan als een extrapolatie van haar geschiedenis? Het moet toch mogelijk zijn de idee universiteit voor de nabije toekomst te duiden zonder te bezwijken onder de opgave van een poging een alomvattende definitie van een universiteit te ontwerpen. Een duiding van de idee universiteit vanuit haar historie maakt het mogelijk nieuwe beelden toe te voegen aan het 'oerbeeld' van de tweepolige universiteit van Humboldt. Dat is ook nodig. Dat Humboldtiaanse beeld bleek wel een geschikt hulpmiddel te zijn voor dit onderzoek naar de relatie tussen een universiteit en staat als resultante van de Verlichting, maar dit beeld is te beperkt voor de epoeche die in het teken staat van 'het herbegin van de Verlichting'.

4 Vgl. 1.2.3.

De idee universiteit als perspectief voor de toekomst krijgt vooral gestalte als het universiteitsidee wordt opgevat als een organisme. Het organisme komt tot volle wasdom als het kan leven in een gevarieerde omgeving waarbij ze zo veel mogelijk verschillende relaties met partners en wetenschappelijke en culturele stromingen aangaat. Door dit gevarieerde relatiepatroon zijn er veel invloedssferen. De universiteit streeft daarbij maximalisatie van variatie na. Zo kan ze als organisme binnen zowel een lokale als globale wereld in leven blijven. Zo kan ze onder wisselende omstandigheden haar ontwikkelingsrol vervullen. Dat maakt haar minder kwetsbaar voor seizoensinvloeden. Het gevarieerde klimaat dat haar omgeeft houdt haar in leven. Haar leven beïnvloedt dat klimaat. Dat is een continu proces van interactie. Zo'n proces voorkomt de beklemming afhankelijk te zijn van slechts één partner, de nationale staat.

Bij zo'n idee hoeft geen afscheid te worden genomen van het partnerschap met de staat. In dat partnerschap blijven de algemene maatschappelijke belangen vertegenwoordigd. Aan dat partnerschap worden nieuwe toegevoegd. Zo ontstaat een gevarieerd partnernetwerk waarin zo veel mogelijk verschillende belangen en culturen zijn verenigd. De grote variëteit bij de gerichtheid van onderwijs en onderzoek die dan ontstaat, zorgt voor meerpolige relaties. Dat is ten faveure van de Humboldtiaanse polen wetenschap en staat. Deze krijgen meer bewegingsruimte. Wetenschap en staat kunnen zo hun nieuwe relatie gestalte geven. Daarbij zullen de polen wetenschap en staat niet onveranderlijk blijken te zijn. Dat zal vooral 'hun' professoren goed doen. Ze kunnen zich door deze grotere bewegingsvrijheid met meer relaties verbinden. Daarbij kan de authentieke relatie tussen leerling en leermeester meer accent krijgen bij de vormgeving van de idee universiteit voor het post-nationale tijdperk. Dat is niets revolutionairs want de idee universiteit is ontstaan in een tijdperk waarin de nationale staat die we nu als 'instandhouder' van de universiteit kennen, niet bestond. Er wordt bij deze benadering dan ook geen afstand genomen van het Humboldtiaanse 'oerbeeld' van een universiteit, maar er worden andere beelden aan toegevoegd.

Bij zo'n meerpolige of netwerkuniversiteit hoeven wetenschappers niet in de knel te komen als één van de polen, bijvoorbeeld de staat zijn grondslagen verandert. Dat wordt dan in het partnerschap van de *ligatuur universiteit*, of 'samensmeltingsuniversiteit', ingebracht. De andere polen of partners kunnen er dan voor zorgen dat zo'n vanuit de

historie gezien belangrijke bondgenoot als de staat zijn doelstellingen in de *ligatuur*, of smeltkroes van de universiteit kan realiseren, zonder dat zo iets ten koste gaat van het partnerschap van de hoogleraren. Daar zorgt de veelpoligheid voor. Zo'n gevarieerde manier van werken kan alleen lukken als er niet bipolair wordt gedacht. Maar kan niet alleen zo wetenschap gedijen?

Door de val van de Muur en de eenwording van Europa is er dynamiek in de maatschappelijke ontwikkeling ontstaan. De relatie die individuen, instituties en nationale staat met elkaar hebben komt daarbij onvermijdelijk ter sprake. Ook hier zijn twee wegen zichtbaar: de weg van homogeniteit en koestering van de nationale staat, versus de weg van heterogeniteit en perspectief op de federatieve of globale staat. Geïnspireerd door het onderzoek naar de effecten van de *Wende* tekent zich een *Dritter Weg* af: een keuze tussen beide wegen is onmogelijk of onwenselijk; de nationale weg en de globale weg moeten samen worden bewandeld.

De dynamiek bij maatschappelijke en staatkundige ontwikkeling raakt de vormgeving van de idee universiteit. Die dynamiek raakt het *Bildungsbegrip*. Deze dynamiek zou ook kunnen leiden tot meer culturele en staatkundige variëteit. Met de vormgeving van een *ligature universiteit* zou de idee universiteit en het *Bildungsbegrip* minder kwetsbaar kunnen worden. De *ligature universiteit* refereert aan de beginperiode van de ontstaansgeschiedenis van de universiteit toen de huidige vorm van de nationale staat, en de daarmee verbonden homogene(re) cultuur, nog niet bestond.

Een *ligature universiteit* neemt geen afscheid van de staat als partner van de universiteit. Afscheid wordt genomen van de dominantie van de staat. Afscheid wordt genomen van de dominantie van 'eenvoudige' culturen. Variëteit wordt gezien als belangrijkste fundament voor beschaving en daarmee als belangrijkste ingrediënt om de idee universiteit vorm te geven. Dat appelleert aan 'de utopie' van Wilhelm von Humboldt, de vrijheid van onderwijs en onderzoek. Deze utopie is onbereikbaar. Maar deze utopie verliest met haar utopisch karakter niet haar waarde. Variëteit in de omgeving van de universiteit zou die utopie bereikbaarder kunnen maken. Deze conclusie wordt uit het onderzoek getrokken. Deze analyse van de uitkomsten van het onderzoek laat zien dat een welbewuste spreiding van de afhankelijkheid van de universiteit over allerlei typen bondgenoten in haar omgeving bijdraagt aan haar oriëntatie op de Humboldtiaanse utopie.

Deze overwegingen leiden tot een slotbeschouwing. De resultaten van het onderzoek laten zien dat evenals het *Bildungsbegrip* het adagium *vrijheid van onderwijs en onderzoek* een utopisch karakter heeft. Het *vrijheidsbegrip* is daarmee kwetsbaar. Deze kwetsbaarheid kan worden verminderd als de oriëntatie op academische vrijheid welbewust wordt verankerd in de alsmaar groter wordende variëteit van de maatschappelijke omgeving van de universiteit. Zo'n gevarieerde verankering van de universiteit in een bondgenootschap van partners zal haar uiteindelijk meer vrijheid kunnen geven dan een 'eenvoudige' relatie met de staat. Juist meervoudige relaties kunnen de variëteit van onderwijs en onderzoek bevorderen. Zo kan het klassieke vrijheidsbegrip worden verbonden met dit *variëteitsbegrip*. Dan kan de universiteit, de utopie voorbij, toch (meer) 'een bolwerk van vrijheid' blijven. Kortom, de utopische 'kern' van de universiteit kan nooit worden bereikt maar moet toch zijn verinnerlijkt om onder wisselende omstandigheden steeds de beste uitdrukking voor de idee universiteit te kunnen vinden.

Vanuit dat perspectief gezien kan de klassieke tegenstelling *vrijheid van onderwijs en onderzoek*, versus *afhankelijkheid van maatschappelijke omgeving*, die de idee universiteit eeuwenlang parten speelt, of juist heeft gevormd, tegemoet worden getreden. Door bewust en op een gevarieerde manier om te gaan met die afhankelijkheid kan de kwetsbaarheid van de vrijheid van de universiteit verminderen. Zo kan vanuit de *afhankelijkheidstheze*, door de antithese *variëteit*, een nieuwe synthese ontstaan. Zo komt een synthese tussen academische vrijheid en maatschappelijke verbondenheid tot stand. Deze synthese ontstaat door nieuwe vormen van partnerschap die de universiteit met haar gevarieerde omgeving verbindt. De idee universiteit kan zo worden gezien als een extrapolatie van haar wordingsgeschiedenis. De vormgeving van de academische vrijheid van onderwijs en onderzoek is altijd verbonden met tijd, plaats en actoren in en om de universiteit. De universiteit is een product van haar studenten, haar wetenschappers, haar omgeving. Het karakter of profiel van de universiteit ontstaat door de manier waarop studenten en wetenschappers met de maatschappelijke omgeving van hun onderwijs en onderzoek *willen* omgaan. De universiteit is een organisatie waarin vanuit verschillende, soms contraire en zich steeds ontwikkelende inzichten voortdurend op zoek wordt gegaan naar allerlei vormen om de vrijheid van onderwijs en onderzoek bewust te verankeren in dat gevarieerde spectrum van de maatschappelijke werkelijkheid. Bij zo'n *partneruniversiteit* komen hoogleraren niet klem

te zitten tussen het primaat van de wetenschap en het primaat van de staat.

De duiding van de idee universiteit voor de toekomst kan in vier stellingen worden verwoord:

1. Aanvaard moet worden dat de universiteit als idee een utopische kern heeft die toch als baken moet dienen bij het onder wisselende omstandigheden zoeken naar de beste vormen van onderwijs en onderzoek.
2. De idee universiteit moet steeds opnieuw worden geactualiseerd om een balans te vinden tussen het idealistische en het pragmatische karakter van de universiteit.
3. Variëteit is zowel het *Leitmotiv* bij wetenschapsbeoefening als bij de vormgeving van samenlevingen en daardoor ook het belangrijkste ingrediënt om de idee universiteit gestalte te geven.
4. Een universiteit met een multipolair karakter, die ontstaat door een gevarieerde verankering in een bondgenootschap van partners, zal de beroepspraktijk van professoren meer continuïteit en vrijheid kunnen geven dan een universiteit met een bipolair karakter, die is gevormd door een 'eenvoudige' relatie met de staat.

BIJLAGEN

Bijlage 1: Selectie citaten

Toelichting

In deze bijlage is een selectie van 102 citaten uit de 35 getuigenissen van de vier groepen opgenomen. Ze zijn geordend naar groep en naar beroepsaspect. De citaten vormen met de antwoorden op de schriftelijke vragen de basis voor het onderzoek naar de duidingen van de *Wende*. Dat gebeurt op drie niveaus: bij 4.1 wordt een *globaal beeld* van de duidingen van de *Wende* geschetst, bij 4.2 worden de *overeenkomsten* tussen de duidingen door de getuigen van de gevolgen van de *Wende* voor de vijf beroepsaspecten bijeengebracht en tenslotte staan in hoofdstuk 5 de *individuele* duidingen en daarmee de *verschillen* tussen de oordelen over gevolgen van de *Wende* centraal. Zo kunnen zowel globale, als gedifferentieerde beelden van de *Wende* worden geschetst. Om de context van de duidingen goed tot uitdrukking te kunnen brengen zijn de citaten uit de interviews die hier zijn samengebracht vaak omvangrijker dan de vermelding ervan in het hoofdwerk. Dit overzicht bevat ook een ruimere selectie dan die expliciet is benut voor hoofdstuk 5. Daardoor krijgen de citaten in dit overzicht ook los van andere informatie een betekenis. De interviews zijn afgenomen in de periode 2002-2003. De toen geldende (oude) spelling wordt voor de transcriptie benut.

Bij de beoordeling van de effecten van de *Wende* wordt eenzelfde vijfpuntsschaal benut als bij het vragenformulier.

Legenda vijfpuntsschaal effecten Wende

Zeer positief	++
Positief	+
Positief, noch negatief	o
Negatief	-
Zeer negatief	--

Deze scores zijn bij het citaat vermeld. Daarna volgt een aanduiding van de groep van de getuige, gevolgd door een numerieke code van de getuige en een vermelding van het paginanummer van het integrale transcript waaruit het citaat is genomen.

1 OVERLEVERS

1.1 Onderwijs

„Man hat jetzt sehr, sehr viel gegen Elite-Bildung. In der DDR ging man anders mit der Elite um.“ (--)_{I,1,p7})

„Es ist was verlorengegangen.“ (-)_{I,25,p7})

„Man hatte die eigenartige Idee, man müßte so viele Studenten zulassen, wie man am Ende Absolventen brauchte. (...)Erstens überhaupt begrenzte Zulassung, zweitens ideologische Bewertung, und drittens soziale Aspekte. D.h. Bevorzugung von Arbeiter- und Bauernkindern. Ich muß eigentlich sagen, die niedrige Zahl war besser, weil man mit denen arbeiten konnte.“ (+)_{I,2,p7})

„Es gab also da eine ganz gezielte Förderung von hochbegabten Schülern. Heute werden beim Massenstudium die guten Studenten erdrückt durch die Masse der schlechten.“ (-)_{I,1,p9})

„Die Schüler hatten eine derart gute Ausbildung, daß sie zum Teil an der Uni schon mit zweiten oder dritten Semester anfangen konnten. Zum Teil hatten sie hier in der mathematischen Schülergesellschaft schon Unterricht gehabt, bei Leuten, bei denen sie später in der Uni studierten. Das ist etwas, was sehr abgebrochen ist, besonders in den SPD-regierten Ländern, denn laut SPD ist das Elite-Bildung. Und man hat jetzt sehr, sehr viel gegen Elite-Bildung. In der DDR ging man anders mit der Elite um.“ (--)_{I,1,p7})

„Wir waren dafür verantwortlich, daß die Studenten eine Stelle bekamen. (...) Das hat sich nach der Wende sehr negativ (...)in der DDR ausgewirkt.“ (--)I,1,p9)

„Das Studium hatte einen ziemlich starken Praxisbezug.(...) Das Positive war dabei, daß jeder Student ein recht solides und umfangreiches Grundwissen erwarb.“ (+)I,1,p9)

„Die Regelstudienzeit, die wird ja fast nie eingehalten.(...) Der Output war im Osten kontrollierter. Der ist heute auch nur mäßig kontrolliert.“ (+)I,25,p7)

„Bei der Mathematik, das war das Schöne, da konnte man nichts mit Ideologie, denn die Schüler mußten sich an den internationalen Olympiaden beteiligen und Goldmedaillen bringen. Wobei witzigerweise bei der vorletzten Olympiade eine ehemalige DDR-Schule von 15 Medaillen in der Bundesrepublik 13 geholt hat. Es gab also da eine ganz gezielte Förderung von hochbegabten Schülern. Heute werden beim Massendstudium die guten Studenten erdrückt durch die Masse der schlechten.“ (-)I,1,p9)

1.2 Onderzoek

„Forschung durften wir nur im angeordneten Rahmen machen. Die Sektion der Humboldt-Universität hat bestimmte Aufträge bekommen. Der Republikflüchtling x durfte nicht unter seinem Namen erwähnt werden. Die Sektion hatte einen Forschungsdirektor, und der Forschungsdirektor hat ein Forschungsthema, von der Universitätsleitung sanktioniert.“ (++)I,3,p13)

„Es wurde bei der staatlichen Plankommission nachgefragt. Das war ja das große Planungsorgan, und jeder Bezirk hatte dann eine Plankommission, auch Berlin hatte eine Plankommission, da wurde gefragt, was braucht ihr, was könnte die Sektion für euch machen. Das war politisch fast gesteuert. Es sollte eine angewandte Forschung gemacht werden.“ (++)I,3,p13)

„Dann musste ein Interesse vom Staat da sein, dass das auch wirklich gedruckt wird. Es gab überall staatliche Stellen, wo Druckgenehmigungen eingeholt werden mussten. Eine Einladung musste man über die Uni-Leitung bekommen. Das war sehr reglementiert, weil man eine sehr große Furcht hatte vor oppositionellen Druckschriften.“ (++) 1,26,p15)

„Die DDR hat meine Forschungsarbeit beeinträchtigt. Bestimmte Projekte, die ich machen wollte, konnte ich nicht machen. Mein Verhältnis ist nicht anders geworden. Leider nicht. Ich habe früher über den Staat geschimpft, habe aber offiziell nichts getan, und jetzt mache ich das genauso.“ (+)1,4,p14)

„Die Forschung war einfacher, weil man auf vorgegebenen Bahnen forschte (...)Und jetzt ist es so, dass es ein ganz anderes, freizügigeres System ist, wobei man aber selber entscheiden muss, welche Projekte beantragt man, und man nie weiß, werden die Projekte bewilligt oder nicht. Eine Art freie Wirtschaft. Man muss sich also sehr überlegen, was könnte gewünscht sein, oder was könnte zur Bewilligung führen.“ (o)1,3,p13)

„Die Möglichkeiten im Vergleich zur DDR sind ungeheuer groß. Forscher sein zu wollen, birgt oft die Gefahr, sich dem Kommerz zu prostituieren. (...) (M)an hat die ganze Welt voller Verlockungen. Eigentlich ist man all diesen Verlockungen ausgeliefert. Irgendwie ist da wohl ein Verantwortungssystem, aber das ist düster, indifferent. Das System muß hier sein, da drin(zeigt auf seinem Kopf –AG-). Das ist die Verantwortung des Hochschullehrers. Dafür liefert weder der Staat noch die Gesellschaft ein Rezept. Das ist für viele Leute eine schwer zu ertragende Situation. Wir wissen, gerade in Deutschland fällt es viel leichter, Leute hinter einer Fahne zu versammeln als hinter einem Gedanken.“ (+)1,15,p14)

„Wir haben immer gesagt, wir können dialektisch denken. Wir können in Widersprüchen denken. Das ist (...) die von Hegel stammende dialektische Methode. Das wurde dann zu dem Schlagwort, Dialektischer und Historischer Materialismus. (...)Wir haben Medizingeschichte immer gesehen von der Patientenseite. Wir waren Patienten zugewandt, nicht der Wissenschaft, dem Oberbau. Man hatte

eine andere Denkweise, auch in der Wissenschaft. Das ist nicht spektakulär, nicht, dass man dadurch zu besseren Ergebnissen kommt, aber man ist innerlich anders eingestellt, als wenn man bloß so ein Forscher ist, den das nicht interessiert, was für Wirkungen das auf die Mehrheit der Leute hat. Das war eben das, was der Marxismus uns so eingeimpft hat. Ein Buch habe ich mal gemacht über einen Arzt in Dresden. (...) Da stehen natürlich Sachen drin, also sehr kommunistisch. (...) meine Arbeiten die ich so geschrieben habe (...) sind DDR-spezifisch.”(o)I,26,p6)

„(E)s ist ein gutes Buch. Ich habe dann noch ein zweites gemacht (na de Wende –AG–). Da habe ich dann *natürlich* (curs. AG) manche Passagen weglassen müssen, wenn es auch schmerzte.(...) Also, da kamen im 19. Jahrhundert natürlich Marx vor und die Verelendung der Städte, das Proletariat und das Kommunistische Manifest. Das habe ich dann nicht mehr gemacht.(...) Ich stehe zum ersten Buch mehr noch als zu dem anderen.” (-)I,26,p3)

„Das war sehr reglementiert, weil man eine sehr große Furcht hatte vor oppositionellen Druckschriften. Aber übertrieben. Das Misstrauen ist unser Hauptfehler gewesen. Darunter habe ich auch damals gelitten.”(++)I,26,p15)

1.3 Financiën en infrastructuur

„Vor der Wende hatten wir das absolute Diktat einer Partei und einer Ideologie. Das war schlimm, ganz, ganz schlimm. Aber nach der Wende bekamen wir das absolute Diktat der Herrschaft des Geldes. Und das ist genauso schlimm und tödlich.(...) Ich unterliege keinem ideologischen Zwang, aber ich unterliege der absoluten Diktatur des Geldes.”(o)I,2,p28)

1.4 Benoeming van professoren

„Insbesondere das Herzstück einer Universität sind nun mal ihre guten Hochschullehrer.(...) Die essentiellen Dinge sind die Personalfragen an einer Universität. Eine Universität braucht Geräte, aber in erster Linie

braucht sie die richtigen Leute an den richtigen Stellen. Wer entscheidet, wer die richtigen Leute an den richtigen Stellen sind, das sind lokale Gesetzgeber.” (o)1,25,p1-4)

„Da spielte sich natürlich auch was ganz Grausames ab. Derjenige, der nicht berufen wurde, der also nicht wieder das wurde, was er gewesen ist, deutscher Professor, Ost oder West, hat ja immer so einen elitären Schuß gehabt. Und der es nun wieder geworden war, der wurde sehr schnell ein Westprofessor. Auch mit allen Unarten. Und wer das nicht geworden ist, der wurde eben ein Gegner.” (-)1,25,p2)

1.5 Organisatie en relaties

„Das Verhältnis zum Staat, das ist der Unterschied zwischen einer Diktatur und einer Demokratie. In eine Diktatur darf man nichts sagen, aber wenn man etwas gesagt hat, dann kriegte man auch etwas geändert. Die Bundesrepublik ist eine Demokratie. Man kann sagen was man will, aber man ändert nichts. Wenn ein Wissenschaftler in der DDR den Mut gefaßt hatte, einmal an höchste Stellen heranzugehen, und wenn das, was er vorbrachte, plausibel war, dann erreichte er zuweilen viel. In der Demokratie können wir mit dem Kanzler oder Minister reden. Die sagen, ich sehe das ein, das ist nicht richtig so, aber wir haben dazu einen Beschluß, und wir haben dazu eine Kommission, und wir haben dazu eine Befragung, wir haben einen Ausschuß gebildet und dann ist es natürlich sehr schwer, durch alle Gremien hindurch, um eine Entscheidung zu bekommen. ... nach zwei, drei Jahren.” (o)1,15p)

„Als Ossi kennt man die Mafia nicht so. Man weiss nicht wie man Anträge genau zu formulieren hat. Die aus dem Westen gekommen sind, brachten natürlich auch Industriekontakte. Die kannten das dortige Establishment und hatten keine Schwierigkeiten. Mafia, metaphorisch, vergleichbar mit der „Mafia“ der SED. Das sind alles Herrschaftsstrukturen. Die Herrschaftsstrukturen der DDR waren einfach – es gab keinen Rechtsweg. Also gab es nur in jedem Fall den einen Weg, dass man, wenn man von einer bestimmten Sache überzeugt war, eine Eingabe machte, so hieß das in der DDR. Heute würde man die nächste höhere Leitungsstufe verklagen. Jetzt geht das von Instanz zu Instanz und so weiter. Die Herrschaftsstrukturen in der DDR waren

viel konstanter, weil jetzt ab und zu mal die Regierung wechselt. Wir wussten das, wer entscheidet. Dadurch war das Ganze einfacher und übersichtlicher.” (-)I,2,p15)

„DDR hat meine Forschungsarbeit beeinträchtigt. Bestimmte Projekte, die ich machen wollte, konnte ich nicht machen.” (++)I,4,p14)

„Mein Verhältnis ist nicht anders geworden. Leider nicht. Ich habe früher über den Staat geschimpft, habe aber offiziell nichts getan, und jetzt mache ich das genauso.” (o)I,4,p14)

„Da konnte man nur Glück haben, dass man ein Fach hatte wo (eine außerordentlich starke Reglementierung und Ideologisierung der Forschung) keine so große Rolle gespielt hat.” (+)I,2,p11)

„Die Medizin hatte natürlich auch Professoren, die eine Vorzeigerolle spielten aber auch die Leibärzte der DDR-Führung. Dann gab’s ganz normale Leute, die ihren Job gemacht haben, die ihn überall gemacht hätten, auch in jeder anderen Universität.” (o)I,25,p1)

„Ich habe zwei Lehrbücher gemacht zu DDR-Zeiten. Naja, es ist marxistische Sichtweise, aber moderat. Natürlich kam die DDR darin vor. Wir waren stolz. Wir haben auch Herzen verpflanzt, und wir haben auch die moderne Medizin betrieben, was heute keiner mehr so richtig glaubt.” (-)I,26,p3)

„Das DDR-System hat keine besseren Ärzte geliefert, aber für die Ärzte waren die Bedingungen besser. Es ging bei uns nie ums Geld, es ging um die Zeit. Durch die Wende an der Humboldt-Universität könnte ein anderer Typ Arzt herausgekommen sein. Die Studenten fangen schon frühzeitig an zu rechnen und wissen genau, was sie verdienen können und wo was zu holen ist. Das war bei früheren Studenten nicht möglich, das war nicht nötig. (...) Heute versteckt man sich (...)im Westen hinter der Technik. Der Kostenfaktor ist was ganz U bles. Ich sage immer, das Geld hat die Medizin verdorben. Früher war der Arzt Angestellter, jetzt ist er Unternehmer. Und das Unternehmertum bekommt der Medizin gar nicht. Das kriegen die Studenten schon mit. Ich muß was anbieten, ich bin auf dem Markt, ich bin ein Anbieter von Gesundheitskenntnis, und ich muß werben.” (-)I,26,p10)

2 WINNAARS

2.1 Onderwijs

„Insofern gibt es sehr wenig, was ich an der Wende negativ finde. Ach doch, eingefallen ist mir im Endeffekt, dass zumindest bei unserem Institut (...)so relativ wenig Möglichkeiten gibt, die Studenten zu einem schnelleren Studium zu bewegen. Was mir missfällt, ist, dass ich da Studenten habe, die 14, 15 Semester studieren und es so wenig Handhabe gibt, zu sagen, also: ‚Ihr studiert auf Kosten aller, der Staat bezahlt euch und nun macht mal ein bisschen schneller, damit ein Effekt rauskommt.‘”(-)2,3,p8)

„Der Rahmen in der Lehre ist für mich jetzt sehr groß geworden. Es gibt zwar Studienprogramme, aber ich kann aus diesem Studienprogramm relativ frei wählen.”(+2,3.p9)

„Also auf der positiven Seite steht auf jeden Fall, daß die Studenten sich viel mehr entfalten können, wenn sie denn wollen, heute, als das früher der Fall gewesen ist. Und die guten Studenten machen das auch, so etwa 20 %. (+)2,23,p11)

„Was vielleicht auf der negativen Seite steht ist daß so eine gewissen Systematik nicht für die Studenten gegeben ist, die sich intensiv um das Fach kümmern, sondern die das mehr so treiben lassen. Für die also der Aufenthalt, die Kultur und die Diskos wichtiger sind als zu studieren. Was für die DDR-Zeit zu sagen ist, dass es eben so ein Korsett gewesen ist, und dass wir wussten, was die Studenten am Ziel können müssten und dass die dann zum allergrößten Teil auch eine Beschäftigung gefunden haben, was heute natürlich für eine ganze Menge ausgesprochen schwierig ist.”(-)2,23,p19)

2.2 Onderzoek

„Kaum war die Mauer geöffnet, haben sehr viele ihre Beiträge zurückgezogen. Die Maueröffnung hat für die philosophischen Gedankengänge einen so einschneidenden Einfluß ausgeübt, daß die Leute plötzlich auf die Idee kamen, meinen Aufsatz laß ich lieber doch

nicht drucken. Ich meine, das sind natürlich wirklich schwerwiegende Kriterien in den Köpfen der Verfasser. (...) Es hat sie doch niemand dazu gedrängt, nicht zu veröffentlichen.(...) Da muß man sich immer klarmachen (...) das haben die alles schuldbewußt selber gemacht. Die haben ganz genau gewußt, was los ist. Das finde ich, ist eben leider ein starkes Indiz für ein schlechtes Gewissen.”(++)2,14,p23)

„Das negative bezieht sich aber im wesentlichen auf Marxismus-Leninismus, aber auch die Geschichtswissenschaft und die Philosophie sowieso sind davon tangiert.”(+) 2,14,p23)

„Wir haben ja erst nach der Wende erfahren, dass eine Reihe von Kollegen der Theologischen Fakultät, die Zensur (...) geschrieben haben, anonym, geheim. Das ist natürlich ein Unding, dass es das gibt, dass es bei wissenschaftlichen Veröffentlichungen ein paar Kollegen gibt, die auf konspirative Weise das Votum dafür abgeben, darf er gedruckt werden oder nicht. Wobei diese Voten von den Kollegen über uns zum Teil schärfer sind als Voten, die ein Mitarbeiter des Staatssekretariats für Kirchenfragen geschrieben hat. Da hat der Marxist über die theologischen Manuskripte großzügiger geurteilt als diese Kollegen.”(++)2,14,p30)

2.3 Financien en infrastructuur

„Ich kann ihnen damit einen anderen Blick eröffnen für bestimmte Dinge, in einem anderen Raum realisiert, umgesetzt, andere Sichtweisen, sie schauen sich die Welt an. Sie werden damit auch etwas toleranter und eröffnen sich Möglichkeiten.”(+)2,3,p61)

„Die Versorgung mit Literatur ist viel günstiger geworden. Zuletzt sind da ja kaum mehr Devisen da gewesen um Literatur aus dem sog. kapitalistischen Ausland einkaufen zu können. Wir sind da auf einem Stand von 1970/75 stehengeblieben. Nur, wenn man so gute Bekannte hatte in der alten Bundesrepublik, da hat man so unter der Hand mal das eine oder andere bekommen.(+)2,23,p60)

„Mit den Bauarbeiten wird in Berlin in den nächsten zehn, zwölf Jahren unheimlich viel erreicht sein. Bauen mit viel Luxus. Eigentlich, wenn

man das in Bezug auf andere Länder relativiert, dann geht es den Deutschen auch gut. Man hat gleich den Maßstab, der auf New York hinauswill und genauso müssen wir sein.” (++)2,3,p61)

2.4 Benoeming van professoren

„Es gab formal auch in der DDR so etwas wie eine Berufungskommission, aber der Parteisekretär hat doch eine beträchtliche Rolle gespielt. Die Berufungskommission war in der Hinsicht erst nach der Wende entsprechend zusammengesetzt, aber es gab entsprechend kodifizierte Rechtsvorschriften und die haben auch die Kompetenz dieser Kommission impliiert. Da ist ein ganz gewaltiger Unterschied (...)Es gibt also immer drei Vorschläge, die die Kommission macht in einer Reihenfolge mit Begründung und es steht dem entsprechen Wissenschaftssenator oder -minister frei, den Vorschlag anzunehmen oder zurückzuweisen oder umzudrehen. Was häufig passiert ist, ist, dass wenn Platz eins und zwei Männer waren, Platz drei eine Frau, dann ist häufig die Frau vom Minister nach vorne geholt worden. Und dann musste die Kommission noch mal eine Stellungnahme dazu abgeben, Frauenförderungsquote oder so.” (++)2,14,p1-34)

2.5 Organisatie en relaties

„Ich persönlich kann mich mehr äußern als vorher. Ich fühle mich viel wohler dabei. Ich habe nicht mehr den Filter im Kopf bei jedem Satz, den ich sage, kannst du das jetzt sagen? Wer sitzt jetzt ringsum? Den Filter hatte ich immer. Den habe ich nicht mehr.” (++)2,3,p85)

„Als Professor aus der DDR hatte man einen anderen Denkrahm(en).(...) Ich meine, im westlichen Rahmen ist der Student ein Nichts. Der kommt als Partner überhaupt nicht in Frage, der ist zu belehren, der ist allenfalls lästig, oder er ist ein Konsument, oder er ist jemand, der aufmuckt ... Ich meine, diese ganze Hierarchie: Professor, Mitarbeiter, Student, da liegen Welten dazwischen und damals war das mehr eine Einheit (..) Wir sind anders sozialisiert.(...) Ich würde mal so sagen: Das geht zurück in der Denkweise auf Zeiten vor 100 Jahren, wo es noch den Adel gab. Naja, ich meine, der Professor ist so etwas wie eine

Adelsrepublik. Es gibt sozusagen Wohlgeborene, und es gibt das gemeine Volk. Und das hat jeder Westprofessor, selbst die linken.(...)Also ein Professor ist das, was den Adelsschlag gekriegt hat. Man darf sich nicht mehr gemein machen.”

(--)^{2,1,82})

„Was wir dann (nach der Wende –AG-)gemacht haben ist, daß es die Wissenschaft voranbringen sollte und nicht zur Stärkung irgendeiner Ideologie oder des Staates beitragen sollte.”(+)^{2,23,p41})

„Zur DDR-Zeit gab es nur eine Ideologie. Hier sind es viele, denen man näherstehen kann, denen die Universität nahestehen kann, oder weniger nahe. Die Universität ist natürlich auch in diese Ideologien eingebunden, logischerweise, sonst würde sie nicht mehr existieren.”(+)^{2,23,p41})

„Da ist das auch wieder formal geregelt (...) da habe ich sehr viele Formulare auszufüllen, daß hinterher alles nachvollzogen werden kann. Und es gibt ja auch die Fälle, wo Leute geklagt haben. (...) früher hätte keiner klagen können. (...) Von meinem Arbeitsplatz aus gesehen ist alles formaler.”(--)^{2.1.p41})

3 VERLIEZERS

3.1 Onderwijs

„Natürlich war die Arbeit in der DDR mit den einzelnen Studenten viel intensiver und viel persönlicher.”(--)^{3,33,p5})

„Was der DDR ja auch oft vorgeworfen wird - es war ein fürsorglicher Staat, es war ein betreuender, in mancher Hinsicht sicher auch ein bevormundender Staat, aber heute sind die Menschen natürlich viel mehr sich selbst überlassen, auch die Studenten.”(o)^{3,33,p5})

„Wie oft eine unserer Hochschuldozentinnen in die Studentenheime gegangen ist, um dort Studentinnen zu helfen in schwierigen persönlichen Situationen wie Schwangerschaft oder mit Kleinkindern, um dann zu erreichen, dass sie doch noch, vielleicht mit ein oder zwei Semestern Studienverlängerung, zum Diplom kommen. So etwas wäre

heute undenkbar. Insofern also hat sich der Stil des Studiums ganz entschieden gewandelt.” (-)3,33,p5)

„Fakt ist, in unserer Tätigkeit als Hochschullehrer spielte die Lehre eine dominante Rolle. Wir haben viel Wert auf eine intensive Lehrtätigkeit und auf intensive persönliche Kontakte zu den Studenten gelegt sodass generell von verbliebenen Studenten und Mitarbeitern, Assistenten, festgestellt wurde, dass es in der Lehre einen deutlichen Qualitätsabfall gab mit der Neubesetzung der Professuren.” (--)3,16,p10)

„Die Qualität der Vorlesungen ist nicht mehr so hoch wie in früheren Zeiten. Die Studenten sitzen in überfüllten Hörsälen. Wobei ich den Qualitätsverlust bedaure.”(--)3,18,p6)

„Unsere Diplomanden sind nicht nur in der DDR, sondern auch in Deutschland, wie es bis 1990 bestanden hat, begehrte Absolventen gewesen, die gut untergekommen sind. Aus meinem eigenen Bereich, von meinen ehemaligen Mitarbeitern, ist ein C4-Professor an einer Universität hervorgegangen, eine Professorin an einer Fachhochschule, ein anderer unserer Absolventen ist Professor an einer weiteren Universität geworden. Studenten unseres Bereiches erfreuten sich in der gesamtdeutschen Wissenschaftslandschaft nach 1990 eines ausgesprochen guten Rufes und galten auf theoretischen Gebiet als gut ausgebildet.”(o)3,33,p8)

3.2 Onderzoek

„Ob Einengung durch Ideologie oder Kapital. Der Mechanismus ist gleich, nur die Ziele sind verschieden.” (o)3,18,p37,38)

„Natürlich hat sich in der DDR unter den Bedingungen der zentralen Planung so eine, naja, Routine herausgebildet, daß man seine Produkte mit geeigneten Überschriften versah, daß sie auch noch Einleitungen und Schlußfloskeln bekamen usw. Aber ich meine, genauso selbstverständlich schreibt heute jemand seine Anträge für die DFG, mit der pragmatischen Überlegung, wie muß ich es denn wohl formulieren, daß es mit Sicherheit durchkommt. Und so ähnlich hat man in der DDR ... Wie muß ich etwas formulieren, damit das Planthema bestätigt

wird. Erst wenn es bestätigt ist, dann habe ich die entsprechenden Mittel dafür.”(o)3,29,p1-34)

„Natürlich das System hat zentralistisch funktioniert. Es war ja so aufgebaut, aber nichts desto weniger ist es ja gar nicht möglich, daß die Inhalte wissenschaftlicher Arbeit, die Inhalte wissenschaftlichen Denkens von irgend einer Instanz gesteuert werden könnten, die auf diesem Feld gar nicht kompetent ist. Also man kann in einem zentralen Plan irgendeine Überschrift vorgeben, man kann diese Überschrift vielleicht auch noch durch ein Teilthema untersetzen, aber was tatsächlich gemacht und gedacht wird, das ist immer und unter allen Bedingungen Angelegenheit der Wissenschaftler selbst.” (o)3,29,p1-34)

„Wenn man heute immer argumentiert, die mangelhafte Autonomie usw., dann unterstellt man, daß in der DDR eine Art grundsätzlicher Individualismus der Wissenschaftler geherrscht hätte.”(o)3,29,p1-34)

„Mir sagen die Kolleginnen und Kollegen, wenn sie jetzt z.B. ein entsprechendes Forschungsgebiet haben und in Amerika forschen, müssen sie einen Bericht liefern über die Forschung in Amerika. Was anderes haben wir doch auch nicht gemacht.” (o)3,18,p18)

„Die Idee mit der Selbstzensur, das kann man gar nicht (unabhängig sehen von -AG-) der Perspektive einer Gesellschaft, die hauptsächlich auf Werbung zentriert ist und ununterbrochen überall den Wettbewerb mittels Werbung betreibt.” (o)3,29,p1-34)

„Natürlich gab es dieses Phänomen der Selbstzensur, und das gibt es überall. Weil auf das öffentliche Auftreten, auf die Medienperformance viel größerer Wert gelegt wird als in der DDR, ist, denke ich, die Selbstzensur noch viel mehr entwickelt. Es gab mal, gleich nach 1990, als unsere Leute in großem Umfang die Westdeutschen näher kennenlernten, da gab es einen Witz(...): Im Osten wurde das Abitur nach 12 Jahren abgelegt, im Westen gab es ein dreizehntes Schuljahr. Und da wurde gefragt, warum braucht man im Westen zum Abitur 13 Jahre? Die Antwort war, ein Jahr ist Schauspielunterricht. Das haben wir gesehen. Der Westdeutsche gibt sich nicht unbefangen, er kontrolliert ununterbrochen seine Performance. Und insofern ist natürlich dieses Argument mit der Selbstzensur sozusagen ein Totschlagsargument. (...)

Man überlegte sich, was man wirklich geschrieben hat, wenn man etwas veröffentlichte, und man überlegte vor allen Dingen, wie man es formulieren könnte, damit man das, was man gerne unterbringen wollte, auch tatsächlich unterbringen konnte. Die haben (nach der Wende – AG-) nicht gesagt, das darfst du nicht oder so. Aber folgendes ist passiert: Sie wollten immer für die Selbstdarstellung des WZB (WissenschaftsZentrumBerlin) einen bestimmten Stil, z.B. für ihre Mitteilungsblätter (...). Und ich hatte einen Artikel drin. Da sagte die leitende Mitarbeiterin, die dafür zuständig war, kommen sie doch mal, wir müssen ihren Artikel noch einmal besprechen. Es ist alles in Ordnung, aber wir brauchen noch etwas, um das outfit des WZB noch etwas anders darzustellen. Dann habe ich also mit ihr zusammen (...) schon einige Sätze umgeschrieben usw., ganz freundschaftlich. Und nachher, als es gedruckt wurde, treffe ich also ... Und der sagte zu mir, sagen sie mal, der Artikel ist aber nicht von ihnen? Das ist nicht ihr Stil. Das war WZB." (o)3,28,p1-34)

3.3 Financiën en infrastructuur

„Ob Einengung durch Ideologie oder Kapital. Der Mechanismus ist gleich, nur die Ziele sind verschieden." (o)3,18,p37,38)

„Natürlich hat sich in der DDR unter den Bedingungen der zentralen Planung so eine, naja, Routine herausgebildet, daß man seine Produkte mit geeigneten Überschriften versah, daß sie auch noch Einleitungen und Schlußfloskeln bekamen usw. Aber ich meine, genauso selbstverständlich schreibt heute jemand seine Anträge für die DFG, mit der pragmatischen Überlegung, wie muß ich es denn wohl formulieren, daß es mit Sicherheit durchkommt. Und so ähnlich hat man in der DDR ... Wie muß ich etwas formulieren, damit das Planthema bestätigt wird. Erst wenn es bestätigt ist, dann habe ich die entsprechenden Mittel dafür." (o)3,29,p1-34)

3.4 Benoeming van professoren

„Der Staat ist sozusagen im wesentlichen der Schöpfer oder der Erhalter der Universitäten gewesen. Die Universitätsprofessoren waren

Staatsbeamte, was sie ja durchaus nicht überall gewesen sind. Aber nach dem humboldtschen Prinzip waren sie im Unterschied zu allen anderen Arten von Beamten berechtigt, ihre Meinung frei zu äußern. Forschungsfreiheit, Lehrfreiheit usw., während kein anderer Beamter ja irgendwie seine eigene Meinung vertreten darf. Das war sozusagen schon eine Besonderheit, aber im Prinzip war der Gedanke, daß der Staat der Veranstalter von Bildung ist, besonders von höherer Bildung. (...) Die staatliche Dominanz ist überall vorhanden gewesen.” (o)3,29,pr-34)

„Das sehen Sie am allerbesten in der deutschen Tradition, an dem sog. Beamtengesetz, nämlich der Zulassung jüdischer Kolleginnen und Kollegen an die deutsche Universität. Die sind nicht zugelassen worden aus dem Grund der Zugehörigkeit zur jüdischen Tradition. Und von daher waren sie eigentlich nicht würdig, eine deutsche Staatsideologie zu tragen. (...) Daß es dann auf einmal eine Liberalisierung der Weimarer Republik gegeben hat, aber die auch nicht geduldet wurde. Daß man auch gesehen hat, daß jüdische Kolleginnen und Kollegen hohe wissenschaftliche Forschung an der Universität betrieben haben, z.B. Einstein, oder wenn Sie einen Teil der jüdischen Nobelpreisträger nehmen, aber letztendlich das nur quasi notgedrungen gelaufen ist. Das ist nicht aus freien Stücken für die Wissenschaft gelaufen. Also, ich bin ja an dem Punkt sehr unerbittlich. Dann war natürlich in der Zeit des Faschismus völlig klar, da mußte man ein Parteiabzeichen haben, in der Zeit der DDR war es auch völlig klar, mußte man ein Parteiabzeichen tragen. (...) Ich lebe ohne Enttäuschung. Ich sehe das Wort Enttäuschung sehr positiv. Ich will nicht mit Enttäuschung leben und sehe auch im Augenblick, wie sich die Universität immer wieder selber täuscht.” (o)3,18,pr-16)

„Ich bin in 1930 in einer Arbeiterfamilie geboren und bin in einer kinderreichen Arbeiterfamilie großgeworden, in sehr ärmlichen Verhältnissen. (...) Es gab nur eine große Problematik, die mich fünf Jahre lang mindestens belastet hat, nach 1945: Meine Mutter wurde x-Mal von Rotarmisten vergewaltigt.(...)Im März, April, als der Schnee zu tauen begann, entdeckten wir Hunderte von toten Soldaten, Wehrmachtsangehörige und Rotarmisten, teilweise sogar im Nahkampf gegeneinander gefallen oder von einer Kugel gemeinsam durchbohrt(...) Für mich brach natürlich 1945 im Mai eine Welt zusammen. Ich war

schon ein junger faschistischer Jüngling, Jungenschaftsführer, Oberhortenführer. Am 9. Mai 1945 weinte ich wie ein Schloßhund, weil ich nicht glauben wollte, daß dieses glorreiche, großdeutsche Reich endgültig zugrundegegangen war. Und ein Nachdenken wirklich über meine Jugend, über den Faschismus begann erst ab 1946(...) Auf der Schule hatten wir antifaschistische Lehrer. (...) Während dieser Jahre, bis 1950, als ich mein Abitur machte, habe ich eine echte alte Sozialdemokratin kennengelernt. Frau ... versuchte, progressiven Einfluß in der Klasse auszuüben als Klassenlehrerin, und sagte: „X..., sie sind doch Arbeiterjunge, sie gehören doch in die Arbeiterpartei.“ Ich bin dann tatsächlich im Januar 1950 Kandidat der SED geworden. (...) Ich habe von 1950 bis 1953 Gesellschaftswissenschaften studiert, bin 1953 eingesetzt worden als Assistent. Habe Seminare geleitet, Vorlesungen zur Geschichte des Wissenschaftlichen Sozialismus, zur Geschichte des Kommunismus, Geschichte der Arbeiterbewegung. 1955 wurde ich, sozusagen über Nacht, zum stellvertretenden Parteisekretär der SED-Parteiorganisation, kam in die Hochschulparteileitung, also in die Spitze der Hochschulleitung. Diese Tätigkeit, die war verantwortlich für Ideologie, Agitation, Propaganda, Kultur, für 500 Ausländer, die wir hatten, Aspiranten, Studenten(...) Meine alten Technikprofessoren, die wir sozusagen aus dem Faschismus übernommen hatten, die schworen auf die amerikanische Technik, auf die amerikanischen Monopole, auf Ford und General Electric usw. Als dann plötzlich der Sputnik in das Weltall flog, brach bei diesen Professoren auch ein Weltbild zusammen und wir jungen Sozialisten waren natürlich hellauf begeistert. Das war für uns ein Zeichen für den Siegeszug des Sozialismus. Habe dann 1964, als ich am Busen der Mutter Wissenschaft bleiben wollte, einen Ruf nach Berlin bekommen, und zwar wieder in eine Parteifunktion(...) Unsere Universitätsparteileitung wurde dann in eine Kreisleitung umgewandelt, 1966. Dadurch waren wir Kreissekretäre. Wir waren dann nachher sogar Waffenträger, muß ich sagen. Die Kreissekretäre hatten eine persönliche Pistole. Die lag im Panzerschrank. 1971 Suizid-Versuch. Ich wurde gerettet, als Dozent an der Humboldt-Universität eingesetzt.”

(--),3,34,p7)

„Ich bin ein loyaler Staatsbürger. Ich akzeptiere zunächst einmal die Obrigkeit, die da ist. Ich bin nicht aufsässig. Nicht mehr Revolutionär. Aber ich habe kein Verständnis für die Art und Weise wie man uns abserviert hat. Ich kann nicht verstehen, dass man in seinem Staat nicht

auch politisch anders Denkende in verantwortlichen Funktionen tragen kann. Warum soll das nicht möglich sein. Diese Toleranz, die dazu notwendig wäre, die hat auch die Bundesrepublik dieser Zeit nicht gezeigt, seit der Wende oder der Erneuerung. Man hat der DDR vorgeworfen, dass sie intolerant war gegen Andersdenkende, aber die Bundesrepublik macht es genauso. Das verstehe ich nicht.(...) man war der Meinung dass Leute die in führenden Positionen sind eben doch politisch staatstragend sein müssen. Die Leute, die wir einsetzen, die müssen ja auch für den deutschen Staat eintreten. Deswegen können das nicht die alten sein aus der DDR.(...) Zuzeiten der konträren Haltung der beiden Systeme, als das noch sich gegenüberstehende Systeme waren, da kann ich ja auch noch verstehen, dass der Staat darauf achtet, dass seine in den Führungspositionen befindlichen Leute staatskonform denken und handeln. Aber nach der Aufhebung dieser Situation gibt es doch eigentlich überhaupt keinen Grund mehr zu sagen, dass irgendeiner der vielleicht mal anders denkt uns gefährlich werden kann. Also ist doch die Systemkonfrontation gar nicht mehr da. Was stört dann den Staat, wenn irgendeine Person dann in irgendeiner Beziehung mal anders denkt. Insofern ist meines Erachtens die fehlende Toleranz fehl am Platz.” (--) 3,16,p16)

„Es ist zweifellos so, dass die Entlassungen keine wissenschaftliche Begründung, sondern gesellschaftlich-ideologisch normativen Charakter hatten. Die wissenschaftliche Begründung wurde dann untergelegt. Das war eine Scheinbegründung. Es war ein bewußter Akt der Auswechslung, um eben die mit dem Beitritt der DDR zur Bundesrepublik eingetretenen Veränderungen auch im Geistesleben, besonders im Hochschulwesen, der DDR, zu fixieren und unumkehrbar zu machen.” (--)3,33,p28)

„Wissenschaftliche Communities funktionieren natürlich durch interpersonelle Netzwerke, die sich von der Ausbildung, vom Studium her erneuern.(...) Diese Netzwerke führen natürlich dazu, daß jeder jeden kennt. In der DDR gab es solche Netzwerke auch, aber der eigentliche politische Trick der sogenannten Erneuerung bestand darin, daß DDR-Netzwerk zu desintegrieren.” (--)3,29,p1)

3.5 Organisatie en relaties

„Die Kreisleitung spielte natürlich eine bestimmte Rolle. Wir hatten jede Woche die sog. Sekretariatssitzung (...) Und jeder Sekretär war für seine Gebiete mitverantwortlich, Forschung usw. Eine Sektion oder ein Funktionalorgan, z.B. ein Direktorat für Forschung, die machten einen Forschungsplan. Und ich war verantwortlicher Sekretär, hatte mit dem Professor zu verhandeln und sagte, paß mal auf, du bereitest jetzt bitte eine Vorlage zu deiner Forschungsplanung vor, so wie du das weißt und kennst usw., und bringst sie ins Sekretariat ein, d.h. ich war der einbringende Sekretär. (...) Wir kriegten Sekretariatsvorlagen ein, zwei Tage vor der Sekretariatssitzung, damit alle Sekretariatsmitglieder das lesen konnten. Da saß dann aber auch der Rektor mit drin oder der erste Prorektor usw. Und dann wurde das sozusagen noch einmal begründet von dem Funktionaldirektor. Dann gab es Nachfragen, dann gab es Diskussionen, wobei man sagen muß, daß die Sachkenntnis auch unterschiedlich war. Denn einer, der für Agitation und Propaganda verantwortlich war, der kümmerte sich weniger um Details in den Naturwissenschaften. Und dann wurde ein Beschluß gefaßt, meinerwegen mit den und den Hinweisen, kann man dieser Linie folgen, wurde abgesegnet, zur Kenntnis genommen.“ (-),3,34,p34)

„Als Parteisekretär war man Waffenträger. (...) Wir haben auch Schießübungen gemacht, unter Anleitung der Polizei. Die fuhren mit uns in den Schießstand bei Berlin. Als Pistolenschütze habe ich gar nicht schlecht abgeschnitten.(...) Niemand hat gewußt von der Pistole in der Universität. Wir hatten solche Blechschränke, keine dicken Panzerschränke. Und da oben gab es noch ein Schließfach. Und im Schließfach lag die Pistole drin, gesichert. Und das wußte niemand. Auch nicht in der Partei. Das war wie so der rote Knopf, also wenn einem Staatspräsidenten etwas passieren würde ... Man hat uns die Pistole nur persönlich übergeben, in der Bezirksleitung erfolgte die Übergabe. Man mußte das gleich verstecken. Ich glaube, ich habe sie auch kaum zu Hause gehabt.(...) Nur persönlich der erste Sekretär, der zweite Sekretär, Agitation und Propaganda, Kultur, Wirtschaftssekretär, Landwirtschaftssekretär, das war meist die Zusammensetzung, die wurden mit Pistolen ausgerüstet, unter strengster Kontrolle, es mußte ein Panzerschrank vorhanden sein. Und dieses System, das hat man meines Erachtens bis 1989 beibehalten.“ (-),3,34,p34)

„Das wurde natürlich abgestimmt mit der Zentrale, das war also nicht chaotisch im Selbstlauf“ (--)_{3,28,p1-34})

„In so einem System, wie es die DDR war, mußte natürlich die Parteiführung zustimmen, wenn irgendwo jemand Direktor werden sollte. Gegen ihre Zustimmung ging das nicht.“(...) „Es hieß in der Zentrale immer was sagen denn die Genossen dazu. Die Genossen, das waren dann die verschiedenen Parteileitungen auf ihrer Hierarchieebene. Z.B. ging an der Universitätsparteileitung nichts vorbei. Die Universitätsparteileitung hatte natürlich Mitglieder, die aus den Instituten kamen. Das waren selber keine Direktoren, und da waren auch höchstens zwei oder drei Professoren drin, das war überwiegend Mittelbau, und dadurch war ein ziemliches demokratisches Moment drin. Nun kann man sagen, kann es denn in der kommunistischen Ideologie so etwas geben? Aber das muß man ganz nüchtern vom Lebensprozeß aus sehen. Da saßen eben der Kollege Müller oder Schmidt mit ihren persönlichen Sichtweisen, und da war der Professor sowieso auch nur ein Genosse neben den anderen Genossen. Das hatte eine sehr demokratische Wirkung. Das ist das, was die im Westen überhaupt nicht verstehen können.(...) wir haben uns als Sozialisten bezeichnet (...) Wir vertraten eigentlich sozialistische Prinzipien in gewisser Abgrenzung von so einem monoliten kommunistischen Verständnis. Zum sozialistischen Prinzip gehörte eben auch, dass die Genossen mitredeten. Wir nannten das die Einbeziehung.“ (-)_{3,28,p23})

„Es war so, daß mancher gefragt hat, ist denn das nach oben durchgestellt, was sie erzählen?“ (o)_{3,28,p1-34})

„Das System hatte schon sein Mißtrauen gegenüber den klassischen Formen von Selbstverwaltung. Das kann man nicht leugnen. Deshalb wurde überall versucht, diese Formen der Selbstverwaltung, die über die Fakultäten, die Senate in den Universitäten funktionierten, durch eine Pyramide von Leitern, die von oben nach unten organisiert waren (zu blockieren –AG-). Jeweils in einer bestimmten Schicht hat ein Leiter die jeweils untergeordneten Leiter anzuleiten usw., bis zu den eigentlichen Mitarbeitern. (...) Einerseits wollte man dadurch vermeiden, daß organisierte politische Opposition entsteht, und andererseits, und das wohl vor allen Dingen, wollte man damit erreichen, daß ein Maximum an Ertrag für die politischen Ziele der Gesellschaft abgeschöpft wird.

Wenn also jeder völlig für sich gearbeitet hätte, dann hätte es ja durchaus sein können, daß also das, was man mit den Aufwendungen für die Wissenschaft erwartet, überhaupt nicht eintritt, und statt dessen nur individuelle Interessen bedient werden.” (--)_{3,29,p1-34})

„Wir haben uns als Sozialisten bezeichnet (...) Wir vertraten eigentlich sozialistische Prinzipien in gewisser Abgrenzung von so einem monolithen kommunistischen Verständnis. Zum sozialistischen Prinzip gehörte eben auch, dass die Genossen mitredeten. Wir nannten das die Einbeziehung.” (--)_{328,p23})

„Ich konnte mich früher gegen ideologische Beeinflussung zur Wehr setzen oder sie austricksen. Ich konnte mich der Ideologie auch verweigern. Und ich hab auch einiges für den Schreibtisch geschrieben, wo ich gesagt habe, irgendwann werde ich das auch los. Aber heute kann ich mich dem Kapital nicht verweigern, weil damit meine Existenz bedroht ist. Früher war meine Existenz durchaus auch zumindest dadurch bedroht, daß sie ideologisch überwacht wurde, aber heute wird sie ökonomisch kontrolliert durch meine eigene Schere im Kopf. Selbstzensur, wenn Sie so wollen.” (--)_{3,18,p37,38})

„Wir müssen das Menschenmögliche tun, damit diese Gesellschaftsform sozusagen ihre Kinderkrankheiten überwindet und an Stärke gewinnt. Und wir wissen selber, was wir da tun können mit unseren Mitteln, und nicht die Funktionäre sind sozusagen die kompetentesten dafür. Wir haben alleine Verantwortung. Es war nicht so, daß auf der einen Seite sozusagen die Vertreter des Systems standen und auf der anderen Seite die vollkommen gesellschaftlich verantwortungslosen Wissenschaftler, die lediglich nach Nischen gesucht haben, um ihre individualistischen Interessen auszuleben. Sondern es war, wenn man das so sagen darf, eher eine Konkurrenz um die Definitionsmacht für das System, seine Gesellschaft und ihre Perspektive, die uns mit den Funktionären kollidieren ließ.” (--)_{3,29,p1-34})

„Natürlich hat sich in der DDR unter den Bedingungen der zentralen Planung so eine, naja, Routine herausgebildet, daß man seine Produkte mit geeigneten Überschriften versah, daß sie auch noch Einleitungen und Schlußfloskeln bekamen usw. Aber ich meine, genauso selbstverständlich schreibt heute jemand seine Anträge für die DFG, mit

der pragmatischen Überlegung, wie muß ich es denn wohl formulieren, daß es mit Sicherheit durchkommt. Und so ähnlich hat man in der DDR, wie muß ich etwas formuliert, damit das Planthema bestätigt wird.“ (o)3,29,p1-34)

„Die haben irgendwoher Drittmittel bekommen in zwei Phasen. Und sie haben in der ersten Phase eine Abrechnung gemacht, und der Geldgeber (...) hat gesagt, die Ergebnisse gefallen mir nicht. Sie sollen sie umschreiben. Sie sollen sie ändern. Und daraufhin hat das Team gesagt, wir ändern natürlich unsere Ergebnisse nicht. Das entspricht nicht unserer Ethik. Und daraufhin haben sie gesagt, dann kriegt ihr auch kein Geld, so daß das Projekt in der Mitte abgebrochen wurde, weil die sich weigerten (...) Bis auf die ganz allgemeinen Überschriften, also die so hießen „Stärkung des gesellschaftlichen Systems des Sozialismus“ oder so, so etwas konnte man natürlich in der Parteiführung formulieren. Aber das, was tatsächliche wissenschaftliche Forschungsthemen waren, das erwartete man eigentlich, daß es die Wissenschaftler selbst formulieren. Wir mußten das immer, das war eine aufwendige, wenn auch nicht so aufwendig, wie einen DFG Antrag zu schreiben, in dem ja praktisch schon das Ergebnis vorweggenommen werden muß. Wir hatten zum Ende eines jeden Jahres auch eine Planungsrunde für das folgende Jahr, und für langfristige Dinge hatten wir das bei den Fünf-Jahr-Plänen immer für 5 Jahre im voraus. Und in dieser Planungsrunde haben wir immer in meiner Arbeitsgruppe oder bei deiner Arbeitsgruppe und dann im Institut unsere Themen, Ideen aufgeschrieben und begründet. Und ich kann mich nicht entsinnen, daß uns jemals etwas grundsätzlich anderes oktroyiert worden wäre, als das, was wir aufgeschrieben hatten. Was wir aufgeschrieben haben, das ist im großen und ganzen, soweit wir es selber realisieren konnten, auch akzeptiert und realisiert worden.“ (o)3,28,p1-34)

„Aber ein großer Unterschied bestand trotzdem in dieser Hinsicht zwischen der DDR und den westlichen Ländern oder zumindest der Bundesrepublik: Dadurch, daß die Wissenschaftler grundsätzlich in Lebenszeitstellung beschäftigt waren, als Angestellte, und nicht abhängig von Projektmitteln für ein bestimmtes Forschungsprojekt, so konnten sie also im Prinzip auch wissenschaftlich arbeiten, ohne besondere Projektmittel zu haben.“ (-)3,28,p1-34)

„Mir hat noch niemand in der DFG einen Antrag abgelehnt. Ich sage, wie das? Ja, sagt er, wir kennen uns doch alle. Wenn jemand, ich weiß zwar nicht, wer über mich ein Gutachten schreibt, das ist ja geheim bei der DFG, in der DDR wurde das bekanntgegeben (...) Wir kennen uns aber trotzdem alle, und die wissen, wer ich bin, wenn sie das Gutachten schreiben. Und sie wissen, daß ich auch mal wieder Gutachten schreiben werde. Und da läuft das eben. Wir sind eine Community, wir stützen uns gegenseitig, wir wissen, wie wichtig wir sind mit unserer Forschung, und da wird niemand ein Gutachten schreiben, was die Sache kaputtmacht. Mir hat noch keiner eins geschrieben. (...) Dieselbe Frage habe ich in Dresden gestellt (...) Da sagt er, na ja, wir sind ja völlig unbekannt. Er hat noch kein DFG-Gutachten durchgekriegt. Mich kennt ja niemand. Und ehe wir so nach und nach in diese Community reinkommen, das dauert viele Jahre, da sind wir inzwischen forschungsmäßig tot. Das ist eben dieses Netz an Kommunikation, dieses Netzwerk in wissenschaftlicher Arbeit.“ (-)3,28,p1-34)

„Der Staat hat natürlich auch immer sich ein gewisses Recht genommen, bestimmte Dinge von der Universität zu fordern, z.B. die Ausbildung seiner Staatsdiener, so wie es bei Humboldt formuliert ist.“ (o)3,32,p21)

„Insofern hat es die berühmte Autonomie der Universität, Lehr- und Lernfreiheit, natürlich in diesem ganz absoluten Sinne sicherlich nicht gegeben. Die gibt es, glaube ich, nirgendwo.“ (o)3,32,p21)

„Unsere Generation ist in der Nachkriegszeit aufgewachsen. Wir hatten den Zweiten Weltkrieg zu verarbeiten. Der Gedanke, daß man sozusagen gesellschaftlich verantwortungslos bloß vor sich hin Wissenschaft treibt, und daß darin die eigentliche Freiheit der Wissenschaft bestände, dieser Gedanke war uns sehr fremd. Das haben wir wirklich als Spiel mit dem Elfenbeinturm verachtet. Aber wir haben geglaubt, und so lange die DDR noch gut funktionierte, war das auch eine weit verbreitete Überzeugung, wir müssen das Menschenmögliche tun, damit diese Gesellschaftsform sozusagen ihre Kinderkrankheiten überwindet und an Stärke gewinnt.“ (-)3,29,p1-34)

4. EXTERNEN

4.1. Onderwijs

„Die Striktheit hat dazu geführt, daß die Leute hart arbeiten mußten, um einen Studienabschluß zu erwerben, aber andererseits wurden sie zugleich zugerichtet auf eine bestimmte Linie. Jetzt gar nicht politisch, sondern auch fachlich. Und nur die ganz starken Studierenden haben es vermocht, parallel zu dieser Zurichtung sich einen eigenen Kopf zu bewahren und dann auch querdenken zu können, abwegig denken zu können. Aber der normale DDR-Student, die normale DDR-Studentin hatte viel gelernt, aber nicht gelernt, unabhängig über bestimmte Horizonte hinaus zu denken.“ (o)4,24,pI-19)

„Die Seminargruppe hatte sowohl sozialintegrative Wirkung als auch disziplinierende Wirkung.“ (o)4,24,pI-19)

„Es gab in der DDR eine starke Orientierung darauf, Lehrende an Hochschulen hochschuldidaktisch zu qualifizieren. Aber diese hochschuldidaktische Qualifikation, weil sie Bestandteil der Erziehungswissenschaften war, bezog sich sehr stark auf den staatsbürgerlichen Auftrag der Universität, den die Universität ja auch per Gesetz hatte. Und nun ist es eigentlich gut, daß sie hochschuldidaktisch qualifiziert wurden, aber es ist nur zum Teil gut, weil ein großer Anteil dieser hochschuldidaktischen Qualifikation sich eigentlich darauf orientierte, den Lehrenden Techniken der politischen Zurichtung ihrer Studierenden zu vermitteln. Das war natürlich nicht gut.“ (o)4,24,pI-19)

„Es gab in der DDR Seminargruppen, d.h. organisierte Studieneinheiten von Studenten, die die gleiche Fachrichtung, das gleiche Studienprofil absolvierten. Was ja nicht schlecht ist, sage ich mal, erst mal von der Struktur her, weil man einen Austausch hat, eine Vergleichbarkeit unter den Studierenden, was aber durchaus auch gewollt war, um eine Kontrollfunktion auszuüben über Verhaltensweisen. Und wir wissen ja heute, daß es unter den Studierenden auch jede Menge Informanten für das Ministerium für Staatssicherheit gab. Daß es auch soweit unterwandert war, daß Studierende da kontrolliert worden sind.“ (o)4,30,pI-24)

„Es war natürlich in der DDR gang und gäbe, daß es im ersten Studienstadium eine Art Studium Generale gab, in dem versucht wurde, gesellschaftliche Normen mit dem wissenschaftlichen Ausbildungsprofil (...) zu verbinden, um dort einen solchen, durchaus im humboldtschen Geiste, Grundstock für humanistisches Verhalten zu legen. Das wurde aber zunehmend verändert dadurch, daß natürlich diese Art von humanistischer Ausbildung, von Philosophie-Ausbildung, dann immer enger auf Marxismus/Leninismus, Geschichte der Arbeiterbewegung, auf eine sozialismuskonforme Gesellschaftsformation hin orientiert wurde. Und das ist natürlich eine sehr starke Beschneidung und Einengung dieses humboldtschen Geistes der Ausbildung.“ (-)4,30,pi-24)

4.2. Onderzoek

„Generell kann man natürlich schon sagen, daß dieses westliche System mit seiner größeren Unordnung näher an der inneren Gesetzmäßigkeit der Wissenschaft dran ist, als das kurzgeschlossene administrative System der DDR.“ (+)4,20,pi-27)

4.3 Financien en infrastructuur

„Das einzige, was dem Staat immer bleibt, ist, die Geldhähne zuzudrehen und damit Steuerung zu ermöglichen. Oder, zweites Mittel: diese Evaluationskommissionen, die ganz unterschiedlich zusammengesetzt werden können, mit denen sozusagen versucht wird, auch natürlich einen Druck auszuüben in ganz bestimmte Evaluationszielrichtungen.“ (-)4,22,pi-11)

„Macht und ökonomische Interessen verbinden sich immer. Und wenn sie das bei den Politikern sehen, dann ist das einfach immer ein Wechsel, und mit dem Wechsel von Parteien und der Regierung werden gleichzeitig ja immer Ämter, Mittel, Verfügungen sehr stark mitgezogen. (...) Ich kann heute nur sagen, solche Mechanismen wirken ja auch in der Wissenschaft. Wir haben einiges 1990 nicht verstanden, weil es in der DDR bißchen anders zugging, aber die wirken auch hier. Da gibt es Interessengruppen, Schulen oder wie man das nennen will, die natürlich,

auch über Finanzierungsmechanismen, Aufstiegsmöglichkeiten, also ganz harte ökonomische Hintergründe und Interessen haben, die natürlich zum Teil untrennbar mit wissenschaftlichem Arbeiten verbunden sind.” (o)4,36,pI-35)

„Ich kann nur sagen, daß eben die Humboldt-Universität natürlich ein Aushängeschild war, auch schon zur DDR-Zeit, und natürlich auch einen anderen Status hatte als andere Universitäten in der DDR, und daß natürlich auch nach der Wende besonders viel Geld in die Humboldt-Universität gesteckt wurde.(...)Und dementsprechend haben die auch eine wesentlich bessere Ausstattung gekriegt als in Neubrandenburg oder in Stralsund.” (++)4,22,pI-II)

4.4 Benoeming van professoren

„Das Ernennungsrecht des Ministers, diese deutsche Tradition hat nicht nur den Aspekt der Loyalität, sondern auch den Aspekt der Innovation. Also, die Hochschule als soziales System innoviert ja nicht aus sich heraus, nicht prinzipiell, im Ausnahmefall kann das auch passieren, sondern sie wird versuchen, das kann man keiner Organisation verdenken, zusätzlich neue Mitglieder zu inkooperieren, die die Organisation in dem Bestehenden stärken und nicht in dem Bestehenden unterwandern oder verändern möchten. Also, Innovation wird an deutschen Hochschulen im wesentlichen dadurch geleistet, daß man entweder zusätzliche Gelder hineingibt, in der Regel über Anreizprogramme, zusätzliche Förderprogramme, so daß man etwas Neues neben das Alte stellt. Dann kann das Alte solange weitermachen, bis die sozialen Träger des Alten pensioniert sind. Aber daneben wächst etwas Neues. Und immer dann, wenn man keine Sonderprogramme machen kann, z.B. weil kein Geld da ist, dann ist das Berufungsrecht die einzige Chance, innovationsfördernd einzugreifen. Wobei das ja auch sehr abgeschwächt ist, weil die Berufungsvorschläge immer aus der Universität kommen.” (o)4,24,pI-19)

„Wer berufen wurde, mußte oder durfte keine potentielle Gefahr für das herrschende System darstellen.” (o)4,30,pI-24)

4.5 Organisatie en relaties

„Wenn es um die Formalismen geht, das sagen natürlich alle DDR-Leute, daß es damals einfacher irgendwo war, durchsichtiger auch. Jetzt ist alles ganz schwierig, bürokratischer.“(--)_{4,20,p1-27})

„Die ganze Integration des westlichen Gesellschafts- und Staatssystems ist ja eine sehr viel komplexere, kompliziertere (...). In der DDR war alles einfacher und direkter. „Durchstellen“ nannte man das. Das war der Ausdruck. D.h. also, sie wollen jetzt hier mit irgendjemanden sprechen, kommen zu mir, und ich sage, wenn ich jetzt hier Leiter wäre, das stelle ich für sie durch, nach unten. Hier bei uns wird natürlich nicht durchgestellt. Hier wird über unendliche Wege vermittelt. Kommunikationsvermittlung. Da gibt es Lehrstühle dafür, für Kommunikationsvermittlung. Und auf dieser Strecke wird natürlich unendlich viel Papier verbraucht. Das ist klar.“(--)_{4,20,p1-27})

„Das einzige, was dem Staat immer bleibt, ist, die Geldhähne zuzudrehen und damit Steuerung zu ermöglichen. Oder, zweites Mittel: diese Evaluationskommissionen, die ganz unterschiedlich zusammengesetzt werden können, mit denen sozusagen versucht wird, auch natürlich einen Druck auszuüben in ganz bestimmte Evaluationszielrichtungen.“ (-)_{4,22,p1-II})

„Die Verwaltung (ist) sowohl durch den Systemwechsel als auch durch die zusätzliche Reform in Berlin in den neunziger Jahren extrem gestärkt hervorgegangen aus der Transformation. (...) Sie ist ein sehr dominanter Faktor, weil abseits der Deregulierung, die wir in der Steuerung haben, gelten ja alle bürokratischen Vorschriften und Gesetze für die Hochschulverwaltung wie für jedes Wohngeldamt und jedes Finanzamt. Und da haben wir nun die besondere Situation, daß in Deutschland die Bürokratie sehr ausdifferenziert ist und eine hohe Regelungsichte aufweist. Also, wir als Ministerium haben keine großen Regelungskompetenzen mehr gegenüber den Hochschulen, aber die Hochschulen müssen sich mit allem, was sie tun, in das bestehende gesetzliche Gefüge einordnen. Und dieses bestehende gesetzliche Gefüge, das wenig mit Hochschulrecht zu tun hat, sondern mit allgemeinem Verwaltungsrecht, das ist sehr ausdifferenziert und sehr kleinteilig. Und die Verwaltungen haben natürlich die Tendenz, diese Kompetenzen auch auszuschöpfen,

und infolge dessen ist die Wahrnehmung sehr stark, daß die Verwaltung einen hohen bürokratischen Aufwand in den Hochschulen produziert und eine Machtfülle hat in der Hochschule, die dem Auftrag der Hochschule eigentlich nicht zuträglich ist. In der DDR gab es weniger Regelungen. Das weiß man aber erst hinterher. In der DDR haben wir gedacht, das ist alles schon furchtbar kompliziert und völlig überflüssig geregelt, aber daß das noch ein Paradies war in Verwaltungshinsicht, das haben wir erst gemerkt, nachdem wir die westdeutsche Verwaltung kennengelernt haben. (...) Also, die Komplexität des Verwaltungshandelns in der DDR und der Verwaltungsstrukturen war weitaus geringer. Allerdings, das muß man gleich wieder ergänzend dazu sagen, gab es ja in der DDR wiederum ein komplexitätssteigerndes Element dadurch, daß es immer zwei Verwaltungen gab: es gab die staatliche Verwaltung und die Parteiverwaltung. Die Partei hatte ja immer eine Parallelstruktur, auch in der Universität. Und es mußten immer sowohl die staatliche Verwaltungsstruktur und die einheitsparteiliche Verwaltungsstruktur bedient werden. Beides hat Aufwand verursacht, und beide waren miteinander sowohl verquickt, gelegentlich aber auch im Konflikt.” (-)4,24,PI-19)

„Und sie (die Humboldt-Universität –AG-) hat das Bedürfnis, der jetzigen politischen Herrschaft zu zeigen, wir sind nicht mehr die kommunistische Universität, sondern wir sind jetzt eine andere Universität. Und dies scheint dazu geführt zu haben, daß die Humboldt-Universität ein sehr staatsbejahendes Selbstverständnis entwickelt hat. (...) Und zugleich gibt es das Bedürfnis, die Humboldt-Universität in der Weise zur „humboldtschen“ Universität, also zu der Universität, die das humboldtsche Universitätsideal hochhält, zu machen, indem die Humboldt-Universität eine Eliteorientierung hat.(...) (D)ie fernere Geschichte, dort kann sie sich positiv darauf beziehen und leitet eine besondere Legitimation ab, und die jüngere Geschichte, dort muß sie sich sozusagen negativ darauf beziehen, sich abgrenzen davon. Das läßt sich gut zusammenführen, wenn man sich anbietet als wiederum Reproduktionsmaschine für funktionale Eliten.” (o)4,24,PI-19)

„Die Beschreibung des deutschen Professors (...) finde ich am besten bei John Desmond Bernal, da gibt es eine Stelle in dem Werk *Science of History*, also Wissenschaft in der Geschichte, wo er den klassischen deutschen Professor beschreibt. Die beamtete Drohne. Drohne kommt

ja aus der Sprache der Bienenvölker. Es gibt ja da eine Struktur des engeren Kreises, die zur Königin gehören, die nicht arbeiten müssen, das sind die Drohnen. Das ist die beamtete Wissenschaftsdrohne. Natürlich eine etwas böartige, zynische Beschreibung. Aber dieses Bild ist mit sehr viel gesellschaftlicher Reputation versehen, wenn man Professor ist oder war. Es hat das klassische deutsche Wissenschaftssystem geprägt, im Kaiserreich hervorgebracht, daß der Professor an der Universität diese Stellung eben als Beamter hat. Das spielte in jedem deutschen System, ich glaube, in der BRD auch (...) In der DDR spielte das natürlich eine Rolle. Wer berufen wurde, mußte oder durfte keine potentielle Gefahr für das herrschende System darstellen." (o)4,30,p1-24)

„Entnazifizierung der deutschen Universitäten war natürlich auch ein Prozeß des Konform-Machens der Professorenschaft für das jeweilige System. (...) Das habe ich auch selber so bezeichnet, wie mit der DDR-Wissenschaftselite verfahren worden ist. Das ist die Abwicklung des intellektuellen Gedächtnisses der DDR." (--)4,30,p1-24)

„Ich bin ganz sicher, daß es Zusammenhänge gibt, ganz bestimmt insofern, als eine Menge Leute, die sich aktiv in der DDR auch wissenschaftlich engagiert haben, eine Erfahrung mit der Nazi-Diktatur gemacht haben. (...) Es liegt sehr nahe, daß Leute nicht aus einer normalen bürgerlich-liberalen Situation zu einer Kooperation im DDR-Staat gekommen sind, sondern weil sie auch, sei es durch linke Eltern, die Sozialdemokraten oder Kommunisten waren, sei es aufgrund ihrer Erlebnisse in den Hitler-Tagen, zum Ende des Hitler-Krieges." (o)4,38,p1-21)

„Die Frage ist immer, unter welchem Gesichtspunkt betrachtet man etwas (...) Man muß das auf alle Fälle differenzieren. (...) Es gibt da gegenseitiges Unverständnis auf beiden Seiten, weil keiner versteht, hinter welchem Hintergrund, mit welchem Erfahrungswissen man da rangeht. Das gilt sowohl für die ostdeutschen Wissenschaftler, was aus denen geworden ist, aus diesen Erfahrungen wird das auch sehr oft dann reflektiert, und das gilt analog auch für die westdeutschen Wissenschaftler." (o)4,36,p1-2)

„Es gibt nur eine ganz kleine Gruppe von Leuten, die sowohl in der DDR als auch in der Bundesrepublik kritisch den Verhältnissen gegenüberstanden und -stehen, also ganz frappierend. Frappierend finde

ich das deshalb, weil ich eigentlich davon ausgehe, daß Kritik, oder sagen wir mal, eine Skepsis, eine aufgeklärte Skepsis, eigentlich eine internalisierte Grundhaltung ist.” (o)4,24,p1-19)

„Das DDR-geprägte Universitätspersonal ist sehr stark darauf orientiert, die Übereinstimmung mit der herrschenden Norm zu betonen und nicht die Abweichung von der herrschenden Norm. Das westdeutsche Personal ist sehr stark darauf orientiert, die Abweichung von der herrschenden Norm zu betonen, um sich interessant zu machen, also auch um Glaubwürdigkeit zu erlangen, auch als eine Art von Selbstmanagement, die man da betreibt, und Selbstmarketing. Weil, man wird nicht dadurch interessant, daß man mit der herrschenden Norm übereinstimmt, sondern daß man ihr in Teilen widerspricht, um aber trotzdem beim Widersprechen dennoch im System zu bleiben und DFG usw. Um partizipieren zu können, dazu braucht es ein Mindestmaß an Affirmation oder an Zustimmung zum herrschenden System. (...) Die einen sind immer noch so kollektivistisch auf die Nichtzulassung der Abweichung orientiert, und die anderen, die zelebrieren die Abweichung. In der Mode, im Geschmack, jeder versucht, Distinktion zu zelebrieren.” (-)4,24,p1-19)

Bijlage 2: Ranking universiteiten

Er bestaan verschillende systemen om universiteiten met elkaar te vergelijken. Hier is gekozen voor de worldranking van de Times Higher Education d.d. 28 januari 2009 en de Europese tophonderd van de Universiteit Leiden, Centrum Wetenschap en Technologie Studies CWTS, januari 2009. Om de positie van de Humboldt-Universität weer te geven wordt volstaan met de weergave van de positie van enkele universiteiten, waaronder topscores in VS, Europa, Duitsland en Nederland. Bij de Times World ranking neemt de Humboldt-Universität plaats 139 in en staat daarmee na Heidelberg, de technische universiteit München, Göttingen, Ludwig-Maximilians Universiteit München en de Vrije Universiteit Berlijn op de zesde plaats in Duitsland. In de Leidse ranking staat de Humboldt-Universität op de vierde plaats in Duitsland.

Ranking World, Times

1. Harvard USA
2. Yale USA
3. Cambridge UK
4. Oxford UK
- ...
24. ETH Zurich Swit
- ..
53. Universiteit van Amsterdam NL
- ..
57. Heidelberg Ger
- ..
64. Universiteit Leiden NL
- ..
78. Techn. München Ger
- ..
90. Göttingen Ger
- ..
93. Ludwig-Maximilians Universiteit München Ger
- ..

137. Vrije Universiteit Berlijn Ger

..

139. *Humboldt-Universiteit Berlijn Ger*

..

147. Freiburg Ger

..

155. Tübingen Ger

Ranking Europa, CWTS – Universiteit Leiden

1. Cambridge UK

2. Oxford UK

..

5. Universiteit Utrecht NL

8.ETH Zurich Swit

..

13. Ludwig-Maximilians Universiteit München Ger

14. Universiteit van Amsterdam NL

..

19. Heidelberg Ger

..

24. Techn. München Ger

..

27. Leiden NL

..

29. *Humboldt-Universiteit Berlijn Ger*

..

46. Hamburg Ger

..

48. Tübingen Ger

..

77. Vrije Universiteit Berlijn Ger

Bijlage 3: Literatuuroverzicht

- Ash, M., G., 1997-1999, Die Universitäten im deutschen Vereinigungsprozeß: 'Erneuerung' oder Krisenimport, in:
- Ash, M. G., Hrsg., Mythos Humboldt. Vergangenheit und Zukunft der Deutschen Universitäten, Wien, Köln, Weimar, Böhlau Verlag.
- Ash, M. G., 1993, 1945, 1989, Drie Bruchstellen in der Geschichte der deutschen Universität, pp 229-230 in: Söllner, A & Walkenhaus, R., Hrsg., 1998, Ostprofile, Universitätsentwicklungen in den neuen Bundesländern. Opladen, Westdeutscher Verlag.
- Ash, T. G., Im Namen Europas, 1993, Deutschland und der geteilte Kontinent, Land, Frankfurt am Main, S. Fischer Verlag GmbH.
- Ash, T. G., 2001, Zeit der Freiheit, Aus den Zentren von Mitteleuropa, München, Deutscher Taschenbuch Verlag.
- Bahrman, H., 1995, Chronik der Wende: die Ereignisse in der DDR zwischen 7. Oktober 1989 und 18. März 1990, Berlin, Christoph Links Verlag.
- Bender, P., 2007, 2009, Zweimal Deutschland, Eine ungeteilte Nachkriegsgeschichte 1945-1990, Pantheon Verlag.
- Benner, D., 2003, Wilhelm von Humboldts Bildungstheorie, Eine problemgeschichtliche Studie zum Begründungszusammenhang neuzeitliche Bildungsreform, Weinheim und München, Juventa Verlag.
- Berglar, P., 1999, Wilhelm von Humboldt, Reinbek, Rowohlt.
- Bernal, J. D., 1954, Science in History, MIT Press
- Berth, H. und Brähler, E., 2000, Zehn Jahre Deutsche Einheit, Die Bibliographie, Berlin, Verlag für Wissenschaft und Forschung. www.wiedervereinigung.de
- Bollinger, St. / Van der Heyden, Hrsg., 2002, Deutsche Einheit und Elitenwechsel in Ostdeutschland, Berlin, Trafo Verlag.
- Borsche, T., 1990, Wilhelm von Humboldt, München, C.H. Beck.
- Boterman, Fr., 1999, Terug naar Berlijn, Duitsland na de val van de Muur, Amsterdam-Antwerpen, Uitgeverij DE Arbeiderspers.
- Bourdieu, P., 1979, La distinction: Critique sociale du jugement, Les Editions de Minuit.
- Brandt, W., 1972, Grundsätze zur Frage der verfassungsfeindlichen

- Kräfte im öffentlichen Dienst, Beschluss der Regierungschefs der Bundesländer und Bundeskanzler Willy Brandt.
- Bruch, R vom, 1997-1999, Langsamer Abschied von Humboldt? Etappen deutscher Universitätsgeschichte 1810-1945, in: Ash, M.G., Hrsg., Mythos Humboldt. Vergangenheit und Zukunft der Deutschen Universitäten, Wien, Köln, Weimar, Böhlau Verlag.
- Bundesministerium für innerdeutsche Beziehungen, 1985, DDR Handboek, 2 banden, Köln, Verlag Wissenschaft und Politik.
- Bundesministerium des Innern, Hrsg., 2006, Verfassungsbericht 2005, Berlin.
- Buck-Bechler, G., Schaefer, H.D & Wagemann, C.H., Hrsg., 1997, Hochschulen in den ostdeutschen Bundesländern, Ein Handbuch zur Hochschulerneuerung, Weinheim, Deutscher Studienverlag.
- Dahrendorf, R., 2004, Der Wiederbeginn der Geschichte, Vom Fall der Mauer zum Krieg in Irak, München, Verlag C.H. Beck.
- Deutscher Bundestag, 2000, Materialien der Enquete-Kommission, eerste commissie, Aufarbeitung von Geschichte und Folgen der SED-Diktatur in Deutschland, 18 delen, Baden-Baden, Nomos Verlag, hier steeds aangegeven als Materialien 1.
- Deutscher Bundestag, 2005, Materialien der Enquete-Kommission, tweede commissie, Überwindung der Folgen der SED-Diktatur im Prozeß der deutschen Einheit, 15 delen, Baden-Baden, Nomos Verlag, hier steeds aangegeven als Materialien 2.
- Dümcke, W. / Vilmar, Fr., Hrsg., 1996, Kolonialisering der DDR, Münster, agenda Verlag.
- Elias, N., 1989, Studies over Duitsers, Machtsstrijd en habitusontwikkeling in de negentiende en twintigste eeuw, Amsterdam, Boom.
- Ellwein, Th., 1992, Die deutsche Universität vom Mittelalter bis zur Gegenwart, Frankfurt am Main, Hain.
- Engel, J.J., Erhard, J.B., Wolf, F.A., Fichte, J.G., Schleiermacher, F.D.E., Savigny, K.F., Humboldt, W. von, en Hegel, G.F.W., 1990, Gelegentliche Gedanken ueber Universitaeten, Leipzig, Reclam Verlag,
- Engler, W., 1999-2002, Die Ostdeutschen, Kunde von einem verlorenen Land, Berlin, Aufbau Taschenbuch Verlag.
- Engler, W., 2002, Die Ostdeutschen als Avantgarde, Berlin, Aufbau-Verlag.

Europäisches Centrum für Innovationen, 1997, Wandel in Deutschland, Prozeß oder Abrechnung?, Ein Ausschnitt aus dem Leben an der Humboldt-Universität zu Berlin nach 1989.

Frijhoff, W.Th.M., 1987, Keuzepatronen van de universiteit in historisch perspectief, Rotterdam, Erasmus Universiteit.

Geier, M., 2009, Die Brüder Humboldt, eine Biografie, Reinbek bei Hamburg, Rowohlt Verlag.

Gevers, J.K.M., 1998, De breekbaarheid van het goede, Bijdragen aan de idee van een universiteit, Amsterdam, Amsterdam University Press.

Groen, A. in 't, 1997, Na de val van de Muur. Transformatieprocessen bij Midden-Europese universiteiten, Amsterdam. Amsterdam University Press.

Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland, Nomos, Baden-Baden.

Habermas, J., 1981, Theorie des kommunikativen Handelens, Suhrkamp.

Hall, K.H., Die Hochschulgesetzgebung der neuen Länder als Rahmenbedingung der Neustrukturierung, in: Mayntz, R., 1994, Aufbruch und Reform von oben, Ostdeutsche Universitäten im Transformationsprozeß, Frankfurt/New York, Campus Verlag.

Hart, H. 't, 1998, Onderzoeksmethoden, Amsterdam, Boom.

Hauptert, B., 1991, Vom narrativen Interview zur biographischen Typenbildung. In: Garz, Detlef/ Kraimer, Klaus, Hrsg., 1991, Qualitativ-empirische Sozialforschung, Konzepte, Methoden, Analysen. Opladen, Westdeutscher Verlag.

Hecht, A., 1997, Verzwerft und verhunzt, nicht weiter verwendbar, Politisches und menschlich-soziales Umfeld der Hochschulerneuerung im Beitrittsgebiet, Schkeuditz, GNN.

Hecht, A., 2002, Die Wissenschaftselite Ostdeutschlands, Feindliche Übernahme oder Integration?, Leipzig, Verlag Faber & Faber.

Herles, W., 2004, Wir sind kein Volk, Eine Polemik, München-Zürich, Piper.

Hermann, I. , 2001, Die Deutsch-Deutsche Grenze, Plauen, Vogtländischer Heimatverlag Neupert.

Herzberg, G. / Meier, Kl., 1992, Karrieremuster, Wissenschaftlerporträts, Berlin, Aufbau Taschenbuch Verlag.

Humboldt-Universität: Humboldt-Universität, Direktorat für Kultur-

- und Öffentlichkeitsarbeit, ongeveer 1980.
- Humboldt, W., 1964, verzameld werk in vier banden, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Jakowlew, A., Die Abgründe meines Jahrhunderts, Eine Autobiografie, 2003, Leipzig, Faber & Faber.
- Jordan, C., 2001, Kaderschmiede Humboldt-Universität zu Berlin, Aufbegehren, Säuberungen und Militarisierung 1945-1989, Berlin, Ch. Links Verlag.
- Jürgs, M en Elis, A, 2006, Typisch Ossi, typisch Wessi. Eine längst fällige Abrechnung unter Brüdern und Schwestern, München, Goldmann.
- Klein, Fr., 2000, Drinnen und Draußen, Ein Historiker in der DDR, Erinnerungen, Frankfurt am Main, Fischer Verlag GmbH.
- Klein, O.G., 2001, Ihr könnt uns einfach nicht verstehen! Warum Ost- und Westdeutsche aneinander vorbeireden, Frankfurt am Main, Eichborn.
- Kocka, J. en Mayntz, R., 1998, Wissenschaft und Wiedervereinigung, Disziplinen im Umbruch, Berlin, Akademie Verlag.
- Körper, D., 2001, Der deutsche Sonderweg – eine Kontroverse, Freie Universität Berlin.
- Kost, J., (2004), Wilhelm von Humboldt. Weimarer Klassik. Bürgerliches Bewusstsein, Würzburg, Königshausen & Neumann.
- Land, R / Possekel, R, 1998, Fremde Welten, Die gegensätzliche Deutung der DDR durch SED-Reformer und Bürgerbewegung in den 80er Jahren, Berlin: Ch. Links Verlag.
- Lepenes, W., 2006, The seduction of culture in german history, Princeton University Press.
- Maier, Ch. S., 2000, Das Verschwinden der DDR und der Untergang des Kommunismus, Frankfurt am Main, S. Fischer Verlag GmbH.
- Mayntz, R., 1994, Aufbruch und Reform von oben, Ostdeutsche Universitäten im Transformationsprozeß, Frankfurt/New York, Campus Verlag.
- Meier, H., 2005, Uneinige Einheit, Der öffentliche Umgang mit Problemen der deutschen Einheit, Berlin, Trafo Verlag.
- Menze, Cl., 1986, Anspruch, Wirklichkeit und Schicksal der

- Bildungsreform Wilhelm von Humboldts. In: Wilhelm von Humboldt. Vortragszyklus zum 150. Todestag. Hrsg. Von Bernfried Schlerath. Berlin, New York, De Gruyter Studienbuch.
- Meske, W., 1998, Die neue Ostdeutsche Forschungslandschaft – Besonderheiten und Konsequenzen für die Wirtschaft der neuen Länder, in: Greif, S./Laitko, H./ Parthey, H., Hrsg., Wissenschaftsforschung, Jahrbuch 1996/1997, Forum Wissenschaft Studien 40, Marburg, BdWi-verlag.
- Meske, W., 2001, Wissenschaft in Ostdeutschland, eine ambivalente Zwischenbilanz des deutsch-deutsch-Einigungsprozesses nach 10 Jahren, in: Bretscher F./ Köhler, G., Hrsg, Autonomie oder Anpassung? Darmstadt, GEW.
- Otterspeer, W., 1996, Utopieën van een onvermoeibaar mens, Amsterdam, Bert Bakker.
- Otterspeer, W., 1997, Het Achtste Memo, Over begin en einde, over universiteit en universiteitsgeschiedenis.
- Pasternack, P., Demokratische Erneuerung und Kolonialisierung, Prüfung zweier Klischees, in: Söllner, A & Walkenhaus, R., Hrsg., 1998, Ostprofile, Universitätsentwicklungen in den neuen Bundesländern. Opladen, Westdeutscher Verlag.
- Pasternack, P., 1999, Demokratische Erneuerung, Eine universitätsgeschichtliche Untersuchung des ostdeutschen Hochschulumbaus 1989-1995, Weinheim, Deutscher Studien Verlag.
- Plato. A., 2002, Die Vereinigung Deutschlands – ein weltpolitisches Machtspiel, Bush, Kohl Gorbatschow und die geheimen Moskauer Protokolle, Berlin, Ch. Links Verlag.
- Pollack, Detlef, Sozialstruktureller Wandel, Institutionstransfer und die Langsamkeit der Individuen, in Soziologische Revue, 4, 1996.
- Popper, K., Die offene Gesellschaft und ihre Feinde, 1945, 1992, in 2 banden, UTB, Stuttgart.
- Possekkel, R, 1998, Fremde Welten, Die gegensätzliche Deutung der DDR durch SED-Reformer und Bürgerbewegung in den 80er Jahren, Berlin, Ch. Links Verlag.
- Quint, P. 1997, The Imperfect Union, Constitutional Structures of German Unification, Princeton University Press.

- Raiser, Th., 1998, Schicksalsjahre einer Universität. Die strukturelle und personelle Neuordnung der Humboldt-Universität zu Berlin 1989-1994, Berlin, Nomos.
- Reich, J. 1992, Abschied von Lebenslügen, Die Intelligenz und die Macht, Berlin, Berlin Verlag GmbH.
- Reich, J., Adam, K. en Greffrath, M., 1994, Jens Reich im Gespräch, München Wien, Carl Hanser Verlag.
- Ringer, Fr. K., 1969, 1987, Die Gelehrten, Der Niedergang der deutschen Mandarine 1890-1933, München, Deutscher Taschenbuch Verlag.
- Ringer, Fr. K., 1992, 2003, Felder des Wissens, Bildung, Wissenschaft und sozialer Aufstieg in Frankreich und Deutschland um 1900, Weinheim, Basel, Berlin, Beltz Verlag, Deutscher Studien Verlag.
- Rothblatt, Sheldon, 'The Idea of the Idea of a University and its Antithesis', in: *Conversazione* (La Trobe University, Bundoora, Australia 1989) 1-33 en Sheldon Rothblatte and Björn Wittrock eds., 1993, *The European and American University Since 800, Historical and Sociological Essays*, Cambridge.
- Rüegg, W; Ridder-Symoens, H. de e.a., 1993-2004, *Geschichte der Universität in Europa*, 4 banden, I Mittelalter, II 1500-1800 Von der Reformation zur Französischen Revolution, III 1800-1945 Vom 19. Jahrhundert zum Zweiten Weltkrieg, IV Die Nachkriegszeit, waarvan de eerste drie verschenen, München, C.H. Beck.
- Sackmann, R., Weymann, A., Wingers, M., 2000, *Die Generation der Wende, Berufs- und Lebensverläufe im sozialen Wandel*, Wiesbaden, Westdeutscher Verlag.
- Schluchter, W., 1996, *Neubeginn durch Anpassung? Studien zum ostdeutschen U bergang*, Frankfurt/Main, Suhrkamp.
- Söllner, A. en Walkenhaus, R., Hrsg., 1998, *Ostprofile, Universitätsentwicklungen in den neuen Bundesländern*, Opladen/Wiesbaden, Westdeutscher Verlag.
- Spitta, D., 2006, *Menschenbildung und Staat, Das Bildungsideal Wilhelm von Humboldts angesichts der Kritik des Humanismus*, Stuttgart, Berlin, Verlag Johannes M. Mayer.
- Sroka, W., 1984, *Die Bildungskonzeption Wilhelm von Humboldt in der DDR. Ein Beitrag zur Rezeption- und Wirkungsgeschichte des Neuhumanismus*, München, Profil-Verlag.
- Struck, Olaf, 2000, *Betriebliche Lebenslaufpolitik – eine Untersuchung in ostdeutschen Unternehmen*.

Verordnung über Hochschulen (Vorläufige Hochschulordnung) vom 18.9.1990, GBl. De DDR I, S. 1585.

Vertrag zwischen der Bundesrepublik Deutschland und der Deutschen Demokratischen Republik über die Herstellung der Einheit Deutschlands – Einigungsvertrag – vom 31.8.1990, BGBl. II, S.889.

Wagemann, C.-H., 1997, Hochschulen in den neuen Ländern der Bundesrepublik Deutschland. Ein Handbuch zur Hochschulerneuerung. Weinheim, Deutscher Studienverlag.

Zelikow, Ph. / Rice, C., 2001, Sternstunde der Diplomatie, Die deutsche Einheit und das Ende der Spaltung Europas, München, Propyläen Taschenbuch.

Zweig, S., 1927, Sternstunden der Menschheit, Leipzig, Insel-Verlag.

Bijlage 4: Samenvatting

De val van de Berlijnse Muur (*Wende*) en het opengaan van het IJzeren Gordijn in 1989 leidt tot een essentiële wijziging van de maatschappelijke, culturele, politieke, economische en staatkundige orde in de landen van het voormalige Oostblok. De overgang van een socialistisch-communistisch stelsel naar een westerse vorm van democratie verandert in korte tijd de maatschappelijke omgeving van universiteiten. Dat leidt in alle Oostbloklanden tot een wijziging van het universitaire onderwijs en onderzoek. Dit onderzoek waarvan in *De Wende en Humboldts erfenis: de utopie voorbij* verslag wordt gedaan richt zich op de veranderingen bij de in de voormalige DDR gelegen Humboldt-Universität zu Berlin en meer in het bijzonder op de gevolgen voor de beroepspraktijk van de 500 professoren (*Ostprofessoren*) die in de DDR-periode aan deze universiteit waren verbonden.

De *Wende* heeft twee effecten tot gevolg die tegengesteld zijn aan elkaar: de universiteit behoudt haar continuïteit en gedijt snel in een 'nieuwe' staat, het verenigde Duitsland, terwijl de beroepspraktijk van de meeste hoogleraren zowel deze continuïteit als de aansluiting bij de nieuwe maatschappelijke omstandigheden verliest. Deze *tegenstelling*, continuïteit voor de universiteit versus discontinuïteit voor de beroepspraktijk van de professoren, is de rode draad van het onderzoek.

Het theoretisch kader voor het onderzoek wordt gevormd door de staats- en universiteitstheorieën van Wilhelm von Humboldt in combinatie met een analyse van de universiteitsgeschiedenis. Dat leidt tot het inzicht dat een universiteit een *bipolair* karakter heeft. Ze is zowel hoedster en doorgeefster van de constante factoren in een maatschappelijk bestel, als producent van vernieuwing. Een universiteit is zowel gericht op kennisontwikkeling en *Bildung*, louter om die kennis of individuele vorming, als gericht op de toepassing van kennis en op vooruitgang van het maatschappelijk bestel waarvan ze onderdeel uitmaakt.

Het onderzoek vertrekt vanuit een verkenning waaruit blijkt dat er niet een eenduidige relatie bestaat tussen een gebeurtenis, de *Wende*, en de duiding ervan, maar een variabele. Er zijn drie factoren in de biografieën van hoogleraren gevonden die dit effect veroorzaken: de individuele omgang met de maatschappelijke code, de relatie die met de

staat wordt onderhouden, en de eigen wetenschapsdiscipline van de hoogleraar. *Biografie-determinatie* is de onafhankelijke onderzoeksvariabele. De effectvariabele of afhankelijke variabele van het onderzoek is de duiding van de *Wende*-effecten.

De *Wende* wordt niet alleen door verschillende hoogleraren verschillend geduid, maar heeft ook verschillende gevolgen voor het verloop van de beroepspraktijk. Daardoor ontstaan er bij de *Wende* drie groepen: hoogleraren die bij de *Wende*-veranderingen hun ambt konden behouden, de overlevers, hoogleraren die in de *Wende*-periode werden benoemd, de winnaars, en hoogleraren die hun werk door de *Wende* verloren, de verliezers. Onderzocht wordt welk effect de biografie-determinanten hebben op deze verschillen in beroepscontinuïteit. Daarom is beroepscontinuïteit de tweede afhankelijke variabele bij het onderzoek.

Met de drie bouwstenen, de *tegenstelling* bij de *Wende*-effecten op enerzijds de universiteit en anderzijds de professoren, de *bipolariteit* van de universiteit en het effect van *biografie-determinatie* kan de hypothese van dit onderzoek worden gefundeerd. De hypothese in verkorte vorm luidt: *Het bipolaire karakter van de universiteit staat bij een extreme maatschappelijke verandering borg voor haar continuïteit, terwijl door biografische invloeden dan de beroepscontinuïteit van professoren wordt geschaad.*

Vanuit de historische context van de *Wende* en een staatkundige karakteristiek van de BRD en de DDR worden waarnemingspatronen en beelden van de *Wende* geanalyseerd. Twee beelden staan tegenover elkaar: de *Wende* is een succes en de *Wende* is een vorm van kolonisering van Oost-Duitsland door West-Duitsland. De thema's in de secundaire literatuur worden geanalyseerd. Het zijn er vier: (1) Duitslands bijzondere staatkundige ontwikkeling, (2) de relatie tussen staatkundige ontwikkeling en Humboldts universiteitstheorie, (3) de effecten van de bijzondere Duitse staatkundige ontwikkeling op universiteiten, hoogleraren en biografieën en (4) de omgang met maatschappelijke codes.

Om de bestaande, tegenstrijdige beelden van de *Wende* te kunnen aanvullen en variëren wordt bij het eigen veldonderzoek in Berlijn op zoek gegaan naar zo veel mogelijk verschillende duidingen door professoren met verschillende biografiekenmerken. Met dat doel worden 35 getuigen van de *Wende* geïnterviewd: de drie typen *Ostprofessoren* en een vierde groep met externe waarnemers. Er wordt op zoek gegaan naar

onderscheidende uitspraken over de gevolgen van de *Wende* voor vijf beroepsaspecten van het professoraat: (1) onderwijs, (2) onderzoek, (3) financiën en infrastructuur, (4) benoeming van professoren, (5) organisatie en relaties.

De vier groepen getuigen komen samen globaal gezien tot een gematigd positief eindoordeel over de totale effecten van de Duitse vereniging op de beroepspraktijk van de *Ostprofessoren*. De effecten van de *Wende* op de aspecten financiën en infrastructuur worden zeer positief beoordeeld, daarna scoren de effecten op onderzoek het positiefst, de aspecten organisatie en relaties scoren gematigd positief, onderwijs gematigd negatief en de benoeming van professoren in de *Wende*-periode scoort negatief.

De duidingen staan in het teken van drie vormen van bipolariteit. De eerste is de dualiteit wetenschap-staat. De tweede is de relatie individu-staat. Het o.a. door Elias getypeerde 'duale denken' is een derde vorm. Bij de opheffing van het 'duale Duitsland' treffen die drie spanningsvelden elkaar. Het gevolg hiervan is dat het individu steeds opnieuw ervaart onder wisselende omstandigheden tegenover de staat te komen staan. Daardoor krijgen het individu en de staat een bipolaire relatie met elkaar. Dat is de voedingsbodem voor het 'duale denken'.

Deze gespannen bipolariteit vindt zijn wortels in de geërfde dominantie van het staatsbegrip van het Heilige Roomse Rijk. Deze dominantie leidt tot een afhankelijkheidsrelatie van het individu ten opzichte van de staat. De invloed van deze erfenis is niet alleen in de verloren staat van de DDR te zien, maar ook in de herwonnen eenheid van Duitsland.

Uit het onderzoek blijkt hoe belangrijk individuele hoogleraren voor het profiel van een universiteit zijn. Dat raakt zowel de kern van Humboldts theorie als de benoemingspraktijk van hoogleraren in alle stadia van de Duitse staatsontwikkeling. Het maakt inzichtelijk waarom de benoeming van hoogleraren ook bij de *Wende* zo'n cruciaal thema is. Hoogleraren vormen de verbinding tussen het primaat van de staat en het primaat van de wetenschap. Bij de *Wende* komen hoogleraren als verbindingsschakel tussen het primaat van de wetenschap en het primaat van de staat klem te zitten.

De uitkomsten van het onderzoek laten zien dat er een relatie bestaat tussen een biografie van een Ostprofessor en de gevolgen van de *Wende* voor haar of zijn beroepspraktijk en de duiding daarvan. Betrekkelijk

kleine verschillen tussen de biografieën zoals die zich tot de *Wende* in de DDR hadden ontwikkeld, verklaren waarom de eenwording van Duitsland voor de 500 professoren van de Humboldt-Universität *sterk uiteenlopende* effecten heeft.

De bipolaire Humboldtiaanse universiteitstheorie ‘wetenschap-staat’, die ten grondslag ligt aan dit onderzoek, verklaart de continuïteit van de universiteit. Zelfs een extreme staatkundige verandering doorstaat de universiteit tamelijk moeiteloos, terwijl andere organisaties zoals de Academie voor Wetenschappen, daardoor grote problemen krijgen. Dat bipolaire karakter van de universiteit heeft evenwel dramatische gevolgen voor het grootste deel van de professoren als de staat een grote verandering ondergaat. Dat tegengestelde effect is bij de Berlijnse *Wende* van 1989 te zien. Daarmee wordt de essentie van de hypothese door het eigen onderzoek bevestigd.

De uitkomsten van het eigen onderzoek moeten evenwel de hypothese ook nuanceren. Weliswaar bevestigt het onderzoek de hypothese dat biografische invloeden de beroepspraktijk beïnvloeden, soms in die mate dat ze de beroepscontinuïteit van *Ostprofessoren* bij de *Wende* schaden, maar dit dramatische *Wende*-effect treedt niet bij alle *Ostprofessoren* op. Eenderde van de *Ostprofessoren* kan hun werk bij de *Wende* voortzetten, terwijl er ook een bijna even grote groep Ostwetenschappers is die bij de *Wende* tot hoogleraar wordt benoemd. Bij deze groepen brengt de *Wende* geen schade aan de beroepscontinuïteit aan. Er wordt dan zelfs door een groep Ostwetenschappers met hun benoeming tot hoogleraar succes geboekt. Ook dan zijn twee *Wende*-effecten te zien die tegengesteld zijn aan elkaar.

Deze tegenstelling kan worden verklaard door de verschillende effecten die de drie determinanten, maatschappelijke code, staatsrelatie en wetenschapsdiscipline op de biografieën hebben. Dat blijkt uit het onderzoek. Zo leidt de beoefening van bèta-achtige wetenschapsdisciplines tot een grotere kans op beroepscontinuïteit dan een professoraat bij de alfa- en gammagebieden. Deze waarneming moet in de context worden geplaatst van een socialistische samenleving waarin partij en staat grote invloed hebben op studie- en beroepskeuze en daarmee ook de keuze van het vakgebied van de hoogleraar.

Alle Duitse staten verwachten dat een hoogleraar loyaal is aan de staat waarin hij werkt. Hoe groter de loyaliteit met de DDR-staat was, hoe kleiner de kans is dat er met de ‘nieuwe’ BRD-staat een nieuwe loyaliteit kan worden opgebouwd. Een goede relatie met de DDR, staat het

werken als hoogleraar in het verenigde Duitsland vaak in de weg. Daarop kan de omgang van een individuele hoogleraar met de maatschappelijke code enige positieve of negatieve invloed uitoefenen. Een strikte omgang met de code van de DDR maakt het onmogelijk om het werk na de *Wende* voort te zetten. Een afstandelijke of creatieve omgang bevordert de beroepscontinuïteit bij de *Wende*. Dat illustreert dat de biografiedeterminant *maatschappelijke code* de beroepscontinuïteit en duiding beïnvloedt. De omgang met de maatschappelijke code is een faal- en succesfactor. Strikte omgang levert succes bij het ene type staat, maar drama's bij een ander type op.

De effecten van biografie-determinatie laten ook zien dat de persoonlijke invloed van de hoogleraren op de eigen biografische ontwikkeling om talrijke redenen beperkt is. Weliswaar hebben biografische factoren invloed op het verloop van hun beroepspraktijk bij de *Wende*, maar hoogleraren hebben daar persoonlijk beperkt invloed op. Dat komt vooral doordat in een socialistische maatschappij de staat bewust poogt de keuzemogelijkheden van het individu te beperken. Het moeten socialistische biografieën worden. De staat vormt deze. Veel wetenschappers zijn al vanaf het prille begin van hun biografie hierdoor decennialang beïnvloed, zonder dat ze in een andere samenleving hebben geleefd of gewerkt. Dat vermindert hun individuele invloed op hun leven en werk zonder dat ze zich dat altijd volledig bewust waren. Als een hoogleraar zich toch wilde onttrekken aan de maatschappelijke code van de socialistische eenheidstaat dan kon hij proberen de DDR te verlaten. Sommigen hebben dat gedaan. Een minder rigoureuze aanpak was zich te weer stellen tegen de studie- en beroepskeuze die partij en staat opdrongen en dan genoeg nemen met een minder attractief beroep en een leven met hindernissen. Die weg werd door sommige wetenschappers gekozen. De derde mogelijkheid om de individuele ruimte te vergroten was binnen de kaders van partij en staat te functioneren en daarbij van binnenuit zo veel mogelijk ruimte te creëren. Ook die keuze maakten sommige hoogleraren.

De tweede reden waarom hoogleraren beperkte invloed op de voortgang van hun werk bij de Duitse vereniging hebben is dat de bijzondere, schoksgewijze Duitse historische ontwikkeling de biografische ontwikkeling raakt. De dominantie van het staatsbegrip in hun leven, in combinatie met de snelle wisseling van de uitingsvormen ervan, heeft grote invloed op hun levensloop. De combinatie van dominantie en wisseling beïnvloedt de manier waarop ze met de staat en

de heersende maatschappelijke code omgaan. Uit de tijdens het onderzoek talrijk waargenomen tegenstellingen blijkt dat individu en staat een tweepolige relatie met elkaar onderhouden, waarbij de twee polen *individu* en *staat* elkaar niet raken. Dat leidt tot een overkoepelende paradox die de tijdens het onderzoek waargenomen tegenstellingen samenvat: de staat heeft een dominante positie in verschillende typen Duitse samenlevingen, maar het individu onderhoudt met deze staten geen interactieve relatie. Deze paradox laat zien dat de staatkundige ontwikkeling van Duitsland de invloed van individuen op de eigen biografie beperkt.

Universiteiten en hogleraren vervullen in alle typen Duitse samenlevingen een belangrijke rol bij het realiseren van de doelstellingen van de staat. Ze staan daarmee in een Duitse, door o.a. Wilhelm von Humboldt beïnvloede wetenschapstraditie. Zo bezien deden in de DDR de hogleraren wat van hen werd verwacht: vormgeven aan de *Bildungspolitik* van de DDR. Die was socialistisch. Ze konden niet bevroeden dat de *Wende* dat zou bestraffen omdat de ideologie van hun staat, de DDR, strijdig werd gevonden met de waarden van de 'nieuwe' staat, het verenigde Duitsland. Dat leidt ertoe dat sommigen het hoogleraarschap bij de *Wende* overkomt en dat anderen onverwacht het hoogleraarschap wordt afgenomen. Deze tegengestelde effecten ontstaan door kleinere biografische factoren waarop een grote meerderheid van de 500 hogleraren slechts in beperkte mate invloed kon uitoefenen. Enkele tientallen leidinggevende hogleraren die het partij- en staatsbelang bewust of onbewust lieten prevaleren boven dat van de wetenschap en de ontwikkeling van studenten en wetenschappers, oefenden met deze keuze ten faveure van de systeemideologie onbewust een dramatische invloed uit op het verloop van hun hoogleraarschap bij de systeemwisseling van de *Wende*.

Het onderzoek laat zien dat het Humboldtiaanse *Bildungsbegrip* kwetsbaar is. *Bildung* blijkt altijd te worden verbonden met de actuele maatschappelijke werkelijkheid. Daarmee is *Bildung* onvermijdelijk ingebed in de heersende maatschappelijke code. Afhankelijk van die code verliest *Bildung* daardoor in meerdere of mindere mate haar idealistische waarde.

Door de val van de Muur en de eenwording van Europa is er dynamiek in de maatschappelijke ontwikkeling ontstaan. De relatie die individuen, instituties en nationale staat met elkaar hebben komt daarbij onvermijdelijk ter sprake. Ook hier zijn twee wegen zichtbaar: de weg

van homogeniteit en koestering van de nationale staat, versus de weg van heterogeniteit en perspectief op de federatieve of globale staat.

Geïnspireerd door het onderzoek naar de effecten van de *Wende* tekent zich een *Dritter Weg* af: een keuze tussen beide wegen is onmogelijk of onwenselijk; de nationale weg en de globale weg moeten samen worden bewandeld.

Het onderzoek heeft inspiratie opgeleverd voor een slotbeschouwing waarin de idee universiteit voor de toekomst wordt geduid. De kern hiervan wordt samengevat. De nationale en Europese dynamiek leidt tot meer culturele en staatkundige variëteit. Door deze variëteit zou de idee universiteit en het *Bildungsbegriff* minder kwetsbaar kunnen worden vormgegeven. De relatie die nationale staten en universiteiten de laatste eeuwen met elkaar hebben zou kunnen worden herzien. Hun bipolaire relatie zou, geïnspireerd door Popper en Dahrendorf (*Ligaturen*), kunnen uitgroeien tot een netwerkachtig bondgenootschap (een vorm van een *Ligatur*, een verbond) tussen de universiteit en allerlei partners in de lokale en globale wereld. De gevarieerde omgeving van de universiteit die dan ontstaat, geeft nieuwe, gevarieerde impulsen aan de idee universiteit. De universiteit keert daarmee weer (meer) in haar oorspronkelijke voetsporen terug, naar de vormgeving uit de tijd dat de huidige vorm van de nationale staat, en de daarmee verbonden homogene(re) cultuur, nog niet bestond. Daarbij hoeft geen afscheid te worden genomen van de staat als partner van de universiteit. Afscheid moet worden genomen van de dominantie van de staat. Afscheid moet worden genomen van de dominantie van 'eenvoudige' culturen. Variëteit wordt gezien als belangrijkste fundament voor beschaving en daarmee als belangrijkste ingrediënt om de idee universiteit vorm te geven. Dat appelleert aan 'de utopie' van Wilhelm von Humboldt, de vrijheid van onderwijs en onderzoek. Deze utopie is onbereikbaar. Maar deze utopie verliest met haar utopisch karakter niet haar waarde. Een gevarieerde verankering van de universiteit in een bondgenootschap van partners zal haar uiteindelijk meer vrijheid kunnen geven dan een 'eenvoudige' relatie met de staat. Juist meervoudige relaties kunnen de variëteit van onderwijs en onderzoek bevorderen. Zo kan het klassieke vrijheidsbegrip worden verbonden met dit *variëteitsbegrip*. Dan kan de universiteit, de utopie voorbij, toch (meer) 'een bolwerk van vrijheid' blijven. Kortom, de utopische 'kern' van de universiteit kan nooit worden bereikt maar moet toch zijn verinnerlijkt om onder wisselende omstandigheden steeds de beste uitdrukking voor de idee universiteit te kunnen vinden.

Vanuit dat perspectief gezien kan de klassieke tegenstelling *vrijheid van onderwijs en onderzoek*, versus *afhankelijkheid van maatschappelijke omgeving*, die de idee universiteit eeuwenlang parten speelt, of juist heeft gevormd, tegemoet worden getreden. Door bewust en op een gevarieerde manier om te gaan met die afhankelijkheid kan de kwetsbaarheid van de vrijheid van de universiteit verminderen. Zo kan vanuit de *afhankelijkheidstheze*, door de antithese *variëteit*, een nieuwe synthese ontstaan. Zo komt een synthese tussen academische vrijheid en maatschappelijke verbondenheid tot stand. Deze synthese ontstaat door nieuwe vormen van partnerschap die de universiteit met haar gevarieerde omgeving verbindt. De idee universiteit kan zo worden gezien als een extrapolatie van haar wordingsgeschiedenis. De vormgeving van de academische vrijheid van onderwijs en onderzoek is altijd verbonden met tijd, plaats en actoren in en om de universiteit. De universiteit is een product van haar studenten, haar wetenschappers, haar omgeving. Het karakter of profiel van de universiteit ontstaat door de manier waarop studenten en wetenschappers met de maatschappelijke omgeving van hun onderwijs en onderzoek *willen* omgaan. De universiteit is een organisatie waarin vanuit verschillende, soms contraire en zich steeds ontwikkelende inzichten voortdurend op zoek wordt gegaan naar allerlei vormen om de vrijheid van onderwijs en onderzoek bewust te verankeren in dat gevarieerde spectrum van de maatschappelijke werkelijkheid. Bij zo'n *partneruniversiteit* komen hoogleraren niet klem te zitten tussen het primaat van de wetenschap en het primaat van de staat.

Bijlage 5: Summary

The fall of the Berlin Wall (*Wende*) and the subsequent opening of the Iron Curtain in 1989 leads to a fundamental change in the social, cultural, political and economic order of the countries belonging to the former Eastern bloc. The transition from a socialist-communist system to a western style democracy also brought about a sudden transformation of the social environment of universities. As a consequence university teaching and research has changed in all Eastern bloc countries. This research, recorded in *De Wende en Humboldt's erfenis: de utopie voorbij* ("The *Wende* and Humboldt's legacy: beyond the utopian dream") focuses on the changes that occurred at the Humboldt-Universität zu Berlin, which was situated in the former GDR. More specifically, this inquiry concentrates on the effects on the professional practice of the five hundred professors (*Ostprofessoren*) working at this university during the GDR years.

The *Wende* results in two opposite effects: the university maintains its continuity and quickly starts to thrive in the newly unified German state, while the professional practice of most professors suffers from discontinuity and a lack of connection to the new social circumstances. This antithesis, continuity for the university versus discontinuity for professorial practice, is the central theme of this study.

The theoretical framework for this study consists of Wilhelm von Humboldt's theories about the state and the university combined with an analysis of university history. This leads to the understanding that a university has a *bipolar* character. A university simultaneously guards and nurtures an existing social order, and generates renewal. A university is dedicated to the development of knowledge and *Bildung* just for the sake of both, as well as to the application of its knowledge and the improvement of the social order it belongs to.

This study starts with a survey which shows that the relationship between an event, like the *Wende*, and its interpretation is not a singular but a variable one. There are three factors in the professors' biographies that cause this variable relationship: the way individual professors cope with the social codes of conduct and maintain their relationship with the state, and their own scientific discipline. *Biography determination* is the independent research variable. The effect, or dependent, variable in this

study is the interpretation of the effects of the *Wende*.

Not only is the *Wende* being interpreted differently by the various professors, but it also has different consequences for the development of their professional practice. During the *Wende*, three groups emerge: professors who have been able to hold on to their job –the survivors–, professors who have been appointed during the time the *Wende* took place –the winners–, and professors who lost their job because of the *Wende* –the losers. This study investigates the effects of the biography determinants on these differences in professional continuity. Therefore, professional continuity is the second of the dependent variables in this study.

The hypothesis of this study rests upon three foundations: firstly the contrast between the effects the *Wende* had on the university and the effects on the professors, secondly the *bipolarity* of the university and thirdly the effect of *biography determination*. The concise hypothesis reads as follows: *The bipolar character of the university guarantees its continuity even during periods of extreme social change, while in those circumstances biographical factors harm the professional continuity of professors.*

Patterns of observation and observations themselves are analysed within the historical context of the *Wende* combined with a political characterisation of the FRG and the GDR. There are two opposite observations: the *Wende* as a success versus the *Wende* as a kind of colonisation of East Germany by West Germany. This study also analyses the themes from secondary sources. There are four themes:

- (1) The particular political development of Germany
- (2) The relationship between this political development and Humboldt's university theory,
- (3) The effects of the particular political development of Germany on universities, the professors and their biographies and,
- (4) The way social codes of conduct are 'managed'.

To supplement and alter the existing, opposite observations of the *Wende*, research conducted in the course of this study is aimed at uncovering as many diverse interpretations of professors with different biographical features as possible. To this end thirty-five witnesses of the *Wende* have been interviewed from the three categories of *Ostprofessoren* as well as from a fourth group consisting of external observers. The

objective has been to get distinctive judgements about the consequences of the *Wende* for five professional aspects of a professorship:

- (1) teaching
- (2) research
- (3) finance and infrastructure
- (4) professorial appointments
- (5) organisation and institutional relationships

On aggregate, the four groups of witnesses together reach a moderately positive verdict on the total sum of German unification effects on the professional practice of the *Ostprofessoren*. The effects of the *Wende* on finance and infrastructure are being considered very positive, followed by a positive verdict on the research effects and a moderately positive verdict on the effects on organisation and relationships. However, the effects on teaching have a less than positive rating while the effects on professorial appointments during the *Wende* are deemed negative.

The interpretations are informed by three strands of bipolarity. The first one is the duality between science and the state. The second one is the relationship between the individual and the state, and the so-called 'dual thinking' that has been characterised by Elias, among others, is the third one. These three fields of tension encounter each other during the abolition of 'dual Germany'. As a result individuals, time and again and in varying circumstances, experience an antagonism versus the state. Consequently, the relationship between the individual and the state becomes bipolar. This constitutes the breeding ground for 'dual thinking'.

The roots of this strained bipolarity lie in the inherited dominance of the imperial state concept of the Holy Roman Empire. This dominance makes the individual dependent on the state. The influence of this inheritance is not only visible in the lost state of the GDR but also in the regained unity of Germany.

One of the findings of this study shows the importance of individual professors for the profile of a university. This touches both on the core of Humboldt's theory and the professorial appointment practice during all phases of German state development. It illustrates why the appointment of professors is also of particular importance at the *Wende*. As professors form the link between state primacy and the primacy of science they get stuck in between at the *Wende*.

This study shows that there is a relationship between the biography of an *Ostprofessor* and the consequences of the *Wende* for her or his professional practice. Relatively minor differences between biographies that had developed in the GDR up until the *Wende* can be used to explain why the unification of Germany has widely divergent effects for the five hundred professors of the Humboldt-Universität.

The bipolar Humboldtian university theory integrating science and state, which is the foundation of this study, explains the continuity of the university. The university can absorb even an extreme political transformation quite easily, while other organisations such as the Academy of Sciences encounter serious difficulties because of it. The bipolar view on the university has, however, grave consequences for most of the professors whenever the state endures a major transformation. We have seen this opposite effect at the *Wende* in Berlin in 1989. Essentially, the research performed in the course of this study confirms our hypothesis.

But this research also serves to qualify the hypothesis. While the research confirms that biographical details influence the professional practice, in some cases so much so that they harm the professional continuity of *Ostprofessoren* at the *Wende*, it must also be admitted that this dramatic effect of the *Wende* does not occur with all *Ostprofessoren*. Approximately one third of the *Ostprofessoren* can continue their work after the *Wende*, and there is a group of about the same size consisting of *Ost*-scientists who have been appointed as professor at the *Wende*. For those groups, the *Wende* has no detrimental effect on their professional continuity. On the contrary, the *Wende* has generated success for the group of *Ost*-scientists who are appointed as professor. Here we see another pair of opposite *Wende* effects.

We have seen that the three determinants, social code of conduct, the relationship with the state, and scientific discipline, have different effects on the biographies. Our research shows that this explains the antithesis described above. Science professors have enjoyed a greater chance of professional continuity than their colleagues in Arts and Humanities. However, it has to be noted that in a socialist society such as the GDR, the Party and the state exercise a great influence on the choice of study and subsequent occupation, and as a consequence also on a professor's choice of discipline.

Both before and after the *Wende*, the various German states always expected a professor to be loyal to the state. The greater the loyalty

towards the GDR state has been, the smaller the chance that one is able to develop a new loyalty towards the 'new' federal German state, and having had a good relationship with the authorities in the GDR is often an obstacle for continued employment as professor in the unified Germany. The way in which an individual professor manages to cope with the social code of conduct may have a certain influence, beneficial or otherwise. A strict adherence to the codes of conduct of the former GDR renders it impossible to continue one's work after the *Wende*. On the other hand, a more detached or 'creative' way of operating is helpful towards professional continuity after the *Wende*. This illustrates the influence of the biography determinant *social code of conduct* on professional continuity and interpretation. In other words: coping with the social codes of conduct is an indicator for failure or success. Strict adherence leads to success in one type of state, but to dramatic failure in another.

These effects of biography determination also demonstrate that the personal influence of professors on their own biographical development is, for various reasons, limited. Even though biographical factors influence the progress of their professional practice at the *Wende*, there is only so much individual professors can do about it. The main reason for this is that, in a socialist society, the state actively tries to limit the choices open to individual citizens. Their biographies have to be socialist biographies, engineered by the state. This has influenced many scientists all the way from the very start of their careers, without ever having been able to live or work in a different society. Their influence on their own life and work is therefore limited, even without them having always been actively aware of this. To a professor who wants to dissociate him or herself from the social codes of conduct of the unitary socialist state, three approaches were possible. The first was to try and leave the GDR, never to return. Some have been able to accomplish this. The second, less rigorous approach was to make a stand against the almost compulsory choices of study and occupation induced by party and state, and as a consequence be content with a less attractive occupation and a life full of obstacles. Some scientists chose this road. The third way to extend one's personal space was to generate the impression that one lived within the constraints of party and state, while privately creating as much headroom as possible. There were also professors who chose this route.

There is another reason why professors only had limited influence on

the continuity of their occupation after the German unification. This is because the special, intermittent historical development of Germany has a connection with their biographical development. The dominance of the concept of the state in their lives, coupled with the rapid succession of different manifestations of it, has played a significant part in the way their lives unfolded. This dominance and rapid successions of state manifestations influence the way they interact with the state and cope with the dominant social codes of conduct. Numerous observations made during the research for this study have made it clear that the state and the individual maintain a bipolar relationship with one another, *whereby the poles do not touch each other*. The main paradox which sums up the antitheses observed during the research is that the state occupies a dominant position in various types of German societies, but the individual does not maintain an interactive relationship with these states. This paradox demonstrates that the political development of Germany restricts the influence of individuals on their own biographies.

Universities and professors in all types of German societies play an important role in putting the objectives of the state into practice. In that respect they are part of a German scientific tradition, influenced by Wilhelm von Humboldt (among others). Thus, professors in the GDR did what was expected of them: assist in shaping the GDR's *Bildungspolitik*, which had a socialist character. They could never have expected that the *Wende* would punish them for that because the ideology of their state, the GDR, was considered to be opposed to the values of the 'new' state, the unified Germany. That is the reason that at the *Wende* professorial appointment is bestowed on some out of the blue, while others were unexpectedly dismissed from their professorship. These opposite effects occur because of minor biographical factors, on which the large majority of the five hundred professors could have had little influence. A few dozen leading professors who, knowingly or unknowingly, valued party and state interests above the scientific interests of students and scientists, and thereby supporting the ideology of the system, unwittingly caused a dramatic influence on the continuation of their professorships during the systemic change of the *Wende*.

The research demonstrates that the Humboldtian concept of *Bildung* is vulnerable. In practice, *Bildung* appears always to become associated with the current social and political reality. This makes *Bildung* inevitably subject to the prevailing social code. Dependent on that code,

Bildung loses its idealistic value to a greater or lesser degree.

The fall of the Berlin Wall and the European unification process have provided the dynamics for societal development. The relationships that individuals, institutions and the national state entertain with one another inevitably come up for discussion. Here too, we distinguish two approaches: the approach of homogeneity and fostering of the national state versus the approach of heterogeneity and perspective on the federative or even global state. Inspired by the research on the effects of the *Wende*, we have to acknowledge a *Dritter Weg*: the choice between both approaches is impossible or highly undesirable. Both the national approach *and* the global approach will have to be followed.

Our research has generated the inspiration for a discussion on the future of the idea *university*. National and European dynamics cause greater cultural and political diversity. That would be conducive to a less vulnerable interpretation of the concepts of university and *Bildung*. A reappraisal of the relationship between national states and universities could be considered. Their bipolarity could, inspired by Popper and Dahrendorf (*Ligaturen*), develop into a sort of network alliance (a form of *Ligatur*, a union) between the university and all kinds of partners in the local and global world. The varied environment of the university this would create gives new, wide ranging impulses to the idea *university*. Thus, the university retraces its own steps to a certain extent: back to the days before the current form of the national state and the more homogenous culture that goes with it, existed. There is no need to part with the state as an associate of the university. We just have to part with the *dominance* of the state. We have to part with the dominance of 'simple' cultures. Variety is certainly the most important foundation for civilisation and thus the most important raw material for the formation of the idea *university*. This reasoning appeals to the utopian dream of Wilhelm von Humboldt: freedom of education and research. As a utopian dream, this will never become reality. But that does not deprive the dream of its worth. Variety in the environment of the university and the way the university is connected with its partners will ultimately generate a greater amount of freedom than a singular relationship with the state can. Precisely the multiplicity of its relationships helps to foster variety in teaching and research. The classical idea of freedom can thus be connected to the concept of variety. In that way the university surpasses the utopian dream and can remain a 'stronghold of freedom'. So, even though the 'core' of the university will always remain a utopian

dream, it will nevertheless have to be internalised by all concerned, so that under varying circumstances the best expression of the idea of the university can always be found.

The traditional antithesis of *freedom of education and research* versus *dependence on the social and political environment*, which has been challenging the idea *university* for ages, and at the same time has shaped it, can diminish the vulnerability of university freedom, if only we manage this dependence carefully and in a deliberate and varied manner. Originating from the thesis of *dependence*, via the antithesis *variety*, a new synthesis can emerge: a synthesis between academic freedom and social solidarity. This synthesis comes into being because of the new forms of alliances that connect the university with its varied environment. The concept of the university can thus be seen as an extrapolation of its history. The manifestation of academic freedom is always connected to time, place and participants in and around the university. The university is the product of its students, its scientists, and its environment. The character or profile of the university emerges by the manner in which students and scientists *choose to* interact with the social environment of their education and research. The university is an organisation in which from different, sometimes contrary and ever developing points of view various searches for all sorts of freedom of education and research are constantly taking place. The university seeks to embed this freedom in the varied spectrum of social reality. At such a *partner university*, professors will not get stuck between the primacy of science and the primacy of the state.

Bijlage 6: Over de auteur

Adriaan in 't Groen werd op 19 mei 1950 geboren te Dongen, N.-Br. Hij volgde aanvankelijk een technische loopbaan: LTS, MTS, HTS (zonder diploma). Hij sloot die af met het ontwerp van enkele huizen die in zijn geboorteplaats zijn gebouwd. Zijn HTS in Tilburg stond naast het gebouw waar de eerste studenten in Nederland met hun studentenrevoltes begonnen. De toenmalige Katholieke Hogeschool Tilburg werd door hen uitgeroepen tot de Karl Marx Universiteit. Geïnspireerd door de studentenbeweging werd hij actief in de studentenbeweging van de HTS-ers. Hij behoorde daarbij tot de pragmatische vleugel. Na beëindiging van zijn HTS werd hij stafmedewerker bij de toenmalige Bond van Docenten Tertiair Onderwijs. Zo raakte hij in 1976 betrokken bij de oprichting van de HBO-Raad. Daarvan werd hij het eerste hoofd van de Voorlichtingsdienst. Daarna werd hij in 1985 hoofd van de Voorlichtingsdienst van het toenmalige Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen en woordvoerder van Minister drs. W.J. Deetman. Met zijn vertrek ging hij als directeur Institutionele Ontwikkeling bij collegevoorzitter drs. J.K.M. Gevers werken aan het profiel van de Universiteit van Amsterdam (UvA). In die periode behaalde hij zijn Master of Public Administration (MPA) bij de Nederlandse School voor Openbaar Bestuur. Zijn buitenlandverblijf bij deze opleiding besteedde hij aan een verkenning van de transformatieprocessen die door het opengaan van IJzeren Gordijn bij enkele universiteiten in Berlijn, Boedapest en Praag ontstonden. Dat leidde in 1997 tot de publicatie *Na de val van de Muur; Transformatieprocessen bij Midden-Europese universiteiten*. Daarmee werd de basis gelegd voor de latere dissertatie over de gevolgen van de Duitse vereniging voor de beroepspraktijk van de professoren van de Humboldt-Universität zu Berlin. Samen met enkele andere masterstudenten wijdde hij zijn afstudeerproject aan intergemeentelijke samenwerkingsrelaties in Walcheren. Daaruit ontstond de publicatie *De weg naar Walcheren*. Na de UvA werd hij in 1998 directeur Universitaire Ontwikkeling bij de Universiteit Leiden. In 2007 was hij voorzitter van een redactie die een bundel opstellen publiceerde over dilemma's in onderzoek en samenleving: *Knowledge in Ferment*. Vanaf eind 2008 is hij directeur van het Centrum Regionale

Kennisontwikkeling van Campus Den Haag – Universiteit Leiden, waarvan publieke instellingen, regionale kennisinstellingen en de Kamer van Koophandel den Haag partners zijn. Daar leidt hij een duaal dissertatieprogramma dat samen met deze partners, en de hoogleraren en graduate schools van de Universiteit Leiden wordt vormgegeven. Dit boek is een bewerking van het proefschrift waarop de auteur op 29 juni 2009 bij de Universiteit Leiden is gepromoveerd.